

VETENSKAP BILDNING TRADITION

AXESS

AXESS MAGASIN NR 3 APRIL 2025 PRIS: 99 KR

genting och hälsade
hade fått jag var int
ten var stöd sig och n b

148

och jag g
ing skulle
fått ett a
ar strömm
förde ho
fascister
ade folk
hal med
bror att
ekterade
var att

de ih
r så lite
mer du i
in om dig
vara i fred.
östen mot n
vallen, när de
ställd at

Vi väljer kanon

Axess nominerar pärlor ur den svenska litteraturen

SAMHÄLLE

FREDRIK ERIXON

om varför Europa måste
börja röra på sig.

FRIZON

DANIEL BERGSTRÖM

om det främmande och
iskalla helvetet Antarktis.

CIVILISATION

MARTINA BJÖRK

ser en ny dokumentär om
Greta Garbo bakom masken.

HJÄLP MÄNNISKOR I NÖD

Bli månadsgivare på
lakareutangranser.se

MEDECINS SANS FRONTIERES
LÄKARE UTAN GRÄNSER

TIDNINGEN NÄRINGSLIVET

Företagsnära nyheter, fördjupningar och perspektiv

Alltid öppet och
utan betalväggar.

Intresserad av företagande,
ekonomi, arbetsmarknad
och näringspolitik?

I Tidningen Näringslivet får du
alla nyheter och fördjupningar.
Alltid ur näringslivets
perspektiv.

LÄS MER HÄR:
www.tn.se
eller skanna
QR-koden.

 tidningen
näringslivet

Nej till kanon är ett svek mot de unga

Nina Solomin

”Alla som har arbetat med Peter, eller läst hans böcker och artiklar, vet också hur rasande bildad den mannen var.”

Peter Luthersson gick bort den 3 mars. Hans bortgång är en stor förlust för alla oss som kände honom, men också för svenskt kulturliv. Han var docent i litteraturvetenskap, författare och en av ledamöterna i den statliga kommitté som har fått i uppdrag att ta fram en svensk kulturkanon. På nittioalet var han en stark kulturchef på *Svenska Dagbladet*, sedan förlagschef på Atlantis under ett antal år, för att under sitt sista decennium i yrkeslivet vara medarbetare vid Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål. Peter var återkommande skribent i *Axess* magasin genom åren. På sidan 20 publicerar vi tre kollegers och vänners ord om honom.

Peter Luthersson betydde också mycket för mig personligen – han gav mig mitt första recensionsuppdrag 1993 och jag hade den stora förmånen att få behålla kontakten genom åren.

Alla som har arbetat med Peter, eller läst hans böcker och artiklar, vet också hur rasande bildad den mannen var – beläst på ett samtidigt brett och djupt vis. Det finns inte många av det slaget i min generation, sjuttioalisterna, och gissningsvis ännu färre födda på 2000-talet, av det enkla skälet att i vår samtid är ljud, filmsnuttar och scrollande utan slut det grundläggande sättet att ta till sig information. Att läsa böcker kräver sin tid och den tiden läggs idag oftare på digitala appar än på litterära mästerverk.

VAD DETTA INNEBÄR för vår kultur och civilisation långsiktigt återstår att se. Inte heller vet vi vad det får för konsekvenser då alltmer kunskap utgår från en anpassad och förenklad AI-sammanfattning, istället för ifrån de ursprungliga källorna.

För *Axess Television* gjorde Peter en serie litteraturprogram under titeln *Luthersson läser världslitteraturen*, där han till varje avsnitt bjöd in en gäst som var expert på ett författarskap. Därpå följde ett initierat samtal under vilket det inte bara var den inbjudne gästen som utvecklade ämnet, utan i minst lika hög grad programledaren Luthersson själv. Programmen är så intressanta och lärorika att de skulle kunna användas av gymnasieskolor och universitet för att introducera författarskap – men också för att visa hur man på ett nyfikt sätt kan närma sig äldre litteratur så att den talar till oss idag.

Peter var en uttalad förespråkare av en litteraturkanon, av flera skäl. I grunden fanns ett synsätt, eller närmast en passion, som handlade om att klassikerna var ett sätt att möta dem

som levt före oss, de var ”ett sätt att umgås över tid, att träffa på människor som har andra förgivet-taganden än vad man själv har”, som han sa i ett scensamtal. I en text i *Axess* (nr 7/2017) skriver han: ”Jag är starkt, nästan patologiskt fascinerad av erfarenheter och tankar som finns lagrade i skrifter från skilda tider och miljöer, erfarenheter och tankar uttryckta i ord.” Vidare i samma text beskriver han återigen sitt förhållande till klassikerna så att de närmast påminner om en levande samtalsklubb: ”Den seriösa litteraturen [...] är en umgängesform, en dialog som fortgår över väldiga avstånd i tid och rum.”

TÄNK OM SAMMA vitala litteratursyn hade kunnat genomsyra svensk skola. Tänk om klassikerna sågs som något intressant och relevant, snarare än svårt och tråkigt. Som mor till tre tonårsbarn, varav ett snart går ut gymnasiet, kan jag inte undgå att häpna över urvalet av boktitlar de fått med sig hem för att läsa. Ytterst få klassiker, oftare någon bok översatt från amerikanska som behandlar ett politiskt trendigt tema och som legat på någon topplista, men som snart är glömd, eftersom den litterära kvaliteten saknas.

Det är så fruktansvärt missriktat. Skolan, som ju faktiskt kan ålägga barnen att läsa ett specifikt verk, är en av få instanser som under de formbara åren kan hjälpa unga människor att upptäcka något de inte skulle ha funnit på egen hand.

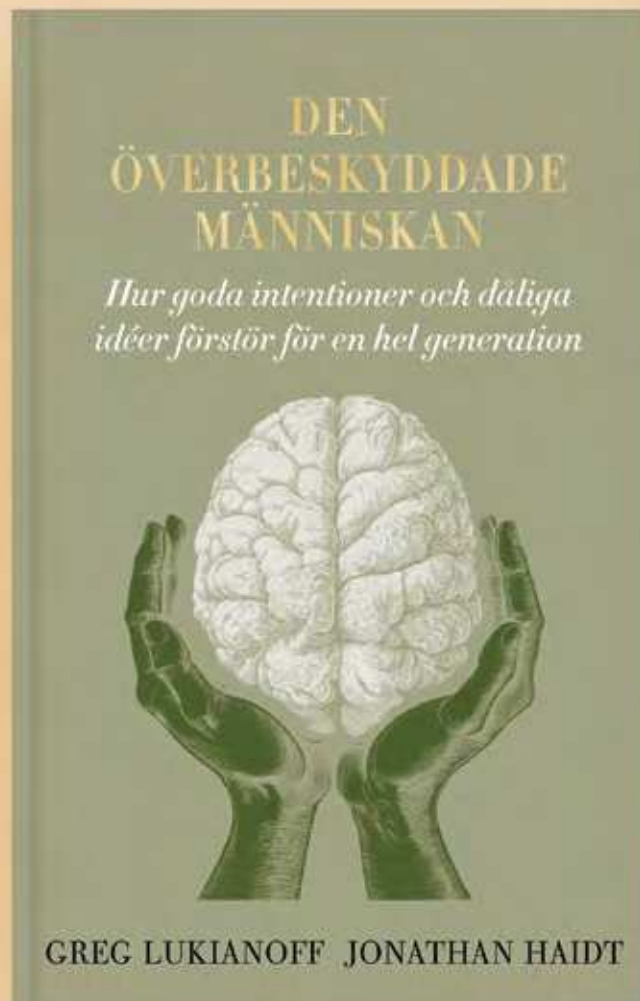
Den 31 augusti ska utredaren av en svensk kulturkanon Lars Trägårdh redovisa sitt arbete för kulturministern. Arbetet med listorna pågår för fullt. Vi bad tio skribenter att nominera sina viktigaste titlar till en svensk litteraturkanon (sidan 36). Att, som Svenska Akademien och delar av den svenska kulturvärlden, se en litteraturkanon som något auktoritärt är i mina ögon en alltför uppgiven, för att inte säga cynisk, hållning. Alldeles fränsett att Svenska Akademien ju redan sysslar med att vara smakdomare, bland annat i arbetet med Nobelpriset, och fränsett att en litteraturkanon (på arm-längds avstånd från politiken!) kan stimulera till givande diskussioner – så är det ett svek att inte ge unga den guidning en litteraturkanon kan vara. Kulturbarnen kommer alltid att kunna hitta till Dante och Shakespeare. Det är de mindre privilegierade barnen som drar nitlotten.

Nina Solomin

nina.solomin@axess.se

BOKFÖRLAGET STOLPE

Hantverk, bildning och skönhet

Hur goda intentioner och dåliga idéer förstör för en hel generation

GREG LUKIANOFF JONATHAN HAIDT

Den överbeskyddade människan tar avstamp i ett nytt fenomen på amerikanska universitet. Studenter kräver att föreläsare, talare och rektorer som avviker från deras världsbild ska avlägsnas, eller till och med avskedas. Greg Lukianoff och Jonathan Haidt spårar denna utveckling till att många unga idag får en överbeskyddande och ängslig uppfostran som berövar dem möjligheten att utveckla självförtroende och förmåga att på egen hand lösa konflikter. Paranoida föräldrar, ökningen av ångest och depression bland elever och uppkomsten av nya idéer om rättvisa leder enligt författarna till välmenande men missriktade försök att skydda unga människor. Istället skadas deras utveckling och mentala hälsa, utbildningssystemens funktion och till och med själva demokratin.

10 SAMHÄLLE

- Krönikor* Annika Borg undrar om det finns plats för sorg **10**
Susanna Birgersson tar tempen på dagens unga **10**
Europa Fredrik Erixon ser historien gå igen i Europa **12**
Kriminalitet Mats Bergstrand reder ut debatten om straffmyndighetsåldern **16**
Italien Jennifer Wegerup om hur Giorgia Meloni blev Europas mäktigaste kvinna **18**
In memoriam Vi minns kollegan och vännen Peter Luthersson **20**
Samtiden Fredrik Johansson ser sig om och skakar på huvudet **21**

22 FRIZON

- Daniel Bergström tar oss till den kallaste platsen på jorden **22**
Thomas Steinfeld om zoologen och filmaren Bengt Berg som tog
Hitlertyskland med storm **28**

34 OPINION

- Fredrik Kärrholm undrar varför poliser inte får visa tapperhet i tjänst.

36 TEMA: LITTERATURKANON

”

Silvio Berlusconi var under alla år vid makten en vandrande skandal – men premiärminister Meloni kritiserar om hon så bara tar med sin åttaåriga dotter Ginevra på jobbresor.

Jennifer Wegerup, sid 19

- 38 Utan humor kan det kvitta **Av Torbjörn Elensky**
40 Servera inga moralkakor **Av Carina Burman**
42 Heidenstam i Österland **Av Nathan Shachar**
44 Kärlek och komplotter **Av Lars Lönnroth**
46 Vi måste välja ljuset över mörkret **Av Vesna Prekopic**
48 Den genialiska raden **Av Lukas & Clara Moodysson**
50 Berättelsen om att vara behövd **Av Johan Tralau**
52 Trasiga familjers gestaltare **Av Anna Victoria Hallberg**
54 En bok som är en vän för livet **Av Bengt Ohlsson**
56 Mina ovärderliga millennieromaner **Av Josefin de Gregorio**

58 TRADITION

Lena Kåreland om Elsa Beskow.

62 CIVILISATION

- Litteratur* Erik Jersenius läser bröderna Strugatskij 62
Litteratur Henrik Nilsson läser om en barndom i kommunismens Rumänien 64
Film Martina Björk om hur diktarna dyrkade Greta Garbo 66
Litteratur Maxim Grigoriev läser tre portugisiska Marior 68
Idéhistoria Carl Rudbeck läser en geografibok från antiken 70
Kulturrådet Bengt Ohlsson lyssnar på Taylor Swift 71
I korthet Karin Stensdotter går i den franska bokhandeln 71

72 RECENSIONER

- Johan Tralau tolkar tolkning 73
Jojje Olsson utröner framgångens pris 78
Anders Mathlein hör ingenting 81
Erik W Larsson rekommenderar nyttig mat 84
Mats Fält granskar en offerkofta 86
Sten Widmalm räddar folkstyret 88
Ann-Sofie Dahl blir pessimistisk 91
Helena Granström studerar mångfald 93
Lars Åke Augustsson känner med avvikare 95

98 MELLAN RADERNA

Katarina Barrling samtalar med en papperskorg.

AXESS

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör och ansvarig

utgivare: Nina Solomin

Redaktörer: David Andersson,
Jan Söderqvist och Mats Wiklund

Redaktionsassistent:

Linnéa Backvall

Redaktionsråd: Katarina Barrling,
Louise Belfrage, Adam Cwejman,
Anna Victoria Hallberg och
Sten Widmalm

Korrektur: Catharina Lewenhaupt

Layout: Petter Carnhagen och

Vendela Nylund

Marknadsassistent:

Agnes Bergström

Vd: Kurt Almqvist

Nästa nummer: 12 maj 2025

Material: Redaktionen tar inte
ansvar för insänt obeställt material.
Material insänt till Axess kan lagras
och publiceras elektroniskt.

Postadress: Jakobsbergsgatan 2, 5 tr.

111 44 Stockholm

E-post: redaktionen@axess.se

Telefon: 08-788 50 00

Omslagsbild och tema-

illustrationer: Pia Koskela

Vinjetbilder: Johan Patricny

Porträtteckningar: Johan Patricny

Villkor & personuppgifter: axess.se

Prenumerationsärenden:

Helår 9 nummer: 799 kr

Två år 18 nummer: 1 499 kr

Kundtjänst: 08-12 10 62 27

e-post: axess@flowyinfo.se

Typsnitt: Freight (Display,
Sans, Text & Big), Archer

ISSN: 1651-0941

Repro och tryck:

Printpool/Mukusala

Kurt Almqvist
Vd för Axel och Margaret
Ax:son Johnsons stiftelse
för allmännyttiga ändamål

Lars Åke Augustsson
Författare och skribent

Katarina Barrling
Docent i litteraturvetenskap
vid Uppsala universitet

Mats Bergstrand
Director på Kreab

Daniel Bergström
Jurist och essäist

Susanna Birgersson
Fri skribent

Martina Björk
Fil dr i latin vid Lunds
universitet

Annika Borg
Teologie doktor och skribent

Carina Burman
Författare, forskare och
docent i litteraturvetenskap
vid Uppsala universitet

Ann-Sofie Dahl
Docent i internationell politik
och Nonresident Senior Fellow
vid Atlantic Council (US)

Torbjörn Elensky
Författare och kritiker

Fredrik Erixon
Director vid European
Centre for International
Political Economy

Mats Fält
Fri skribent inriktad på
internationell politik

Helena Granström
Författare, fil mag i teoretisk
fysik och fil lic i matematik

Josefin de Gregorio
Författare, kritiker och
fil dr i litteraturvetenskap

Maxim Grigoriev
Författare och skribent

Anna Victoria Hallberg
Fil dr i litteraturvetenskap

Mattias Hessérus
Director på Ax:son Johnson
Institute for Statecraft
and Diplomacy

Erik Jersenius
Kulturchef på Fokus

Fredrik Johansson
Konsult och skribent

Lena Kåreland
Professor emerita i
litteraturvetenskap

Fredrik Kärrholm
Riksdagsledamot för
Moderaterna

Erik W Larsson
Läkare och skribent

PJ Anders Linder
Senior rådgivare i Axel
och Margaret Ax:son
Johnsons stiftelse för
allmännyttiga ändamål

Lars Lönnroth
Professor emeritus i
litteraturvetenskap

Anders Mathlein
Frilansskribent

Lukas Moodysson
Regissör, poet och fri skribent

Clara Moodysson
Musiker och fri skribent

Henrik Nilsson
Författare och essäist

Bengt Ohlsson
Journalist och författare

Jojje Olsson
Journalist och författare

Vesna Prekopic
Ledarskribent och
frilansjournalist

Carl Rudbeck
Fil dr i litteraturvetenskap

Nathan Shachar
Utrikeskorrespondent

Thomas Steinfeld
Journalist och författare

Karin Stensdotter
Arkitekt och författare

Johan Tralau
Professor i statskunskap
vid Uppsala universitet

Jennifer Wegerup
Journalist

Sten Widmalm
Professor i statskunskap
vid Uppsala universitet

Petra Östergren
Fil dr i socialantropologi

Inte en normativ avhandling

VAD ÄR DET MED Sverige som gör att vi å ena sidan tidigt avkriminaliserat moralpolitiska sakfrågor som homosexualitet och abort, å andra sidan utökat repressionen av andra traditionella sedlighetsfrågor, som drogbruk och sexhandel? Mönstret i andra liberala demokratier är annorlunda. Det senaste decenniet har stater i USA avkriminaliserat cannabis, parallellt med att aborträttigheter begränsats. År 2003 ersatte Nya Zeeland sina repressiva prostitutionslagar med en policy som integrerar sexhandeln och dess aktörer i sitt handels- och socialrättsliga ramverk, medan det dröjde till 2020 innan abort avkriminaliserades.

Dessa moralpolitiska val, menar jag i min socialantropologiska avhandling *Sweden's ban on sex-purchase. Morality politics and the governance of prostitution*, säger något om en nations föreställningar om vad ett "civiliserat samhälle" är, och om vilka som bör inkluderas eller exkluderas i samhällskroppen. I Sverige hör uppenbarligen inte drogbrukare, sexarbetare och deras kunder dit, däremot homosexuella och kvinnor som väljer att avsluta sin graviditet. Varför? Vad kan vi alltså lära av ett lands ställningstaganden i sådana laddade frågor, liksom exempelvis dödshjälp – de, som trots att de rör vad medborgare gör med sina kroppar väcker rädslor av samhällsexistentiell art; och som, när de är förbjudna, utgör en form av "samtyckesbrott"?

DÅ KATARINA BARRLING i förra numret av *Axess* (nr 2/2025) skrev om min avhandling hade jag varit nyfiken på hennes syn på om det finns något i det svenska lutheranska arvet som får detta utfall. Emellertid uppehåller sig Barrling vid en normativ, filosofisk diskussion om sexköpsförbudet, relationen mellan stat, individ, lag, "fri vilja" och ideologier, särskilt liberalism. Allt intressant och relevant, men dessvärre tar hon avstamp i ståndpunkter jag inte har, förväxlar mitt material med mina slutsatser och missar avhandlingens huvudärende.

Till exempel anför jag inte att det finns ett sätt att se på sexhandeln, tvärtom utgår jag från den mångfald av upplevelser och förståelser som präglar densamma. Jag menar inte att sexköpsförbudet strider mot "grundläggande liberala principer" utan refererar till en rättsvetenskaplig doktrin som slår fast att det strider mot den defensiva straffrättens grundprinciper. Detta är en motsägelse som gör lagen antropologiskt intressant, och därmed en av studiens etnografiska utgångspunkter. Ingenstans skriver jag heller att sexköpsförbudet bör avskaffas. Däremot

ansluter jag mig till den empiriskt baserade slutsatsen att alla former av kriminalisering av samtyckande sexhandel leder till en förvärrad situation för sexarbetare och att den nyzeeländska policyn är att föredra. Denna slutsats må vara kontroversiell för förbudets förespråkare och svenska politiker, men jag delar den med det internationella forskarsamhället samt människorättsorganisationer. Detta motsägelsefulla faktum, alltså forskningsresultat kontra svensk policy, utgör en annan av studiens utgångspunkter.

Det är glädjande att Barrling funnit min studie klagörande. Jag kan också förstå fokus och felförståelser. Det är i svartvita, normativa ter-

mer vi brukar diskutera frågor som prostitution. Är fenomenet "bra" eller "dåligt"? Bör det förbjudas eller tillåtas? Den som framför nyanserade uppfattningar ses lätt som "kontroversiell". Dock, i den mån min avhandling är normativ, så gäller det uppmuntran till allmän reflektion över straffrättens funktion: Ska sexköp, drogbruk och andra former av samtyckesbrott kriminaliseras, eller ska lagen användas för att ge sårbara grupper tillgång till det skydd övriga medborgare har? Ytterst handlar det om huruvida staten önskar utesluta eller inlemma avvika-

re i samhällets sociala och rättsliga väv – en frågeställning med månghundraåriga, religiösa rötter.

Petra Östergren

Svar från Katarina Barrling:

PETRA ÖSTERGRENS AVHANDLING är mycket intressant och uppmuntrar till just den nyanserade reflektion Östergren skriver att hon eftersträvar. Hennes utgångspunkt är socialantropologisk, min statsvetenskaplig, vilket kan vara en förklaring till att vi definierar grundläggande begrepp olika. Det var inte min avsikt att beskriva avhandlingen på sätt som strider mot Östergrens intentioner, men den (empiriskt och teoretiskt grundade) kritik av sexköpslagen som avhandlingen framför är av en sådan omfattning och art att jag uppfattade den som normativ. Det var ingen kritik från min sida, och betyder *inte* att Östergren skulle sakna empirisk grund för sina slutsatser, eller vara onyanserad.

Vad gäller ämnet "grundläggande liberala principer", omfattar dessa enligt min tolkning just de straffrättsliga principer Östergren nämner. Avhandlingen är synnerligen perspektivrik och tankeväckande. Jag hoppas att den får många läsare.

Axess nr 2/2025.

Krönikor

Unga lutar åt höger – och vill ha pengar

Dagens unga. Detta genom tiderna av begripliga skäl ständigt återkommande ämne. Vi – alltså ”vi” som inte längre är fullt så unga – är sällan nöjda med dem.

Med lika delar fasa och fascination stude-
rar vi hur de utvecklar sig, som individer
och som grupp, hur olika de är ”oss” och
vad detta förfärliga faktum kan säga oss om
framtiden. Det är sällan några muntra slut-
satser vi drar.

Vad är det då som utmärker 2020-talets
unga? De har vuxit upp med smartmobiler
och har överbeskyddande föräldrar. ”The
anxious generation” som den amerikanske
sociologen Jonathan Haidt kallar dem. De

dricker mindre alkohol än tidigare ung-
domsgenerationer, och har mindre sex.

Vet vi något mer om den svenska
ungdomsgenerationen?

Det gör vi:

De är inte längre övervägande vänster –
tvärtom faktiskt. I skolvalet 2022 fick de
som senare kom att kallas Tidöpartierna
över 60 procent av tonåringarnas röster.
Jag vet inte vilken metafor jag ska använ-
da för att poängtera hur betydelsefull den-
na förändring kan visa sig bli, men jag tän-
ker på plattetektonik – politisk plattetektonik.

Och mer då?

FÖR NÅGRA VECKOR sedan publicerade
analysföretaget Ungdomsbarometern sin

Europas passivitet har ett historiskt mönster

12 Historien går igen i europeisk
säkerhetspolitik

Hur hantera barn som mördar?

16 Debatten om sänkt straffmyndighetsålder
är låst och fruktlöst

Melonis regering sitter säkert

18 Giorgia Meloni är kompromisslös men har
folkets stöd

In memoriam

20 Vi minns Peter Lutherссon

Samtiden

21 Fredrik Johansson funderar kring
delstaten Grönland

Har vi plats för sorg?

VI LEVER I EN vansinnig tid. Nu menar jag
inte de storpolitiska abrovinkerna, utan jag
syftar på att människosynen och den klang-
botten som gör oss till människor är ur led.
Grundvalarna tycks ha krackelerat. Min
spaning är verkligen inte yster, men det är
inte tid för munterhet, utan för allvar.

Det finns två fenomen som skakar om
oss människor i grunden och som sät-
ter hela vår existens på spel – själsligt och
fysiskt – och det är mötena med kärle-
ken och döden. I kärleken riskerar vi vårt
sjäsliga vara och i döden tas det fysiska
varandet ifrån en närstående (och sena-
re lämnar även vi själva jordelivet). Tillva-
rons fundament rämningar. Avgrunder öpp-
nar sig. Hudlösheten gör livet smärtsamt
och svårhanterligt. Vi blir aldrig desamma
igen. Men, i de där avgrunderna som kär-
leken och döden skapar finns också något
annat. Det finns möjligheter till insikter.
Vad är meningen med alltsammans? Vem

är jag? Hur har jag levt mitt liv och hur vill
jag leva det? Vad skorrar och skaver? I vilka
sammanhang finner jag ro? Gör jag alls det?
Hur ska jag finna mening igen?

ALLTMER HAR DOCK sorg kommit att
betraktas som ett tillstånd som ska gå
över på några månader. Sorgen betraktas
och tolkas inte idag som det livsförändra-
de och livslånga skeende den är. Sörjan-
de som möter värden får sorgprocesser i
ett antal steg upprabblade för sig. Upp på
banan igen. Nu har det gått några månader,
döden är en del av livet. Seså, upp och hop-
pa. Älta inte, gräv inte ned dig, lämna det
bakom dig och se framåt. Och i de sörjande
skaver det. Det liv som skakats i grunden
och stannat upp ses som en anomali; onor-
malt och ineffektivt. Sorgen är bara någ-
ra steg, är budskapet till människan idag:
ett, två, tre. Res dig på tre! Ett samhälle, en
kultur och en tid som inte har utrymme för

årliga undersökning om ungas attityder till sådant som jobb, relationer och politiskt engagemang.

Av den framgår att det har blivit allt viktigare för unga mellan 15 och 25 år att tjäna pengar, helst som entreprenörer.

Självpåtagna identitetsmarkörer som "feminist" och "miljövän" blir allt ovanligare. De unga är dessutom mer konservativa i fråga om könsroller, meddelar Ungdomsbarometern: Killen får gärna ta restaurangnotan (i alla fall på första dejten).

SJUTTIOFEM PROCENT av tjejerna tycker att det är mannen som ska fria när det blir dags och nästan lika många av killarna instämmer. Och vi minns ju debatten nyligen om så kallad brudöverlämning. Tydligt vill en stor andel av svenska brudar vandra upp för altargången med sin pappa för att där bli så att säga överlämnade till den blivande maken.

Tyvärr skrapar Ungdomsbarometern bara lite, lite på ytlagret. Eftersom det inte ställs några frågor om till exempel familjebildning, om önskat antal barn, om synen på moderskap och faderskap – så finns det inte mycket substans bakom påståendet att dagens unga har en mer konservativ syn på könsroller.

Restaurangnotan och frieriet kan lika gärna handla om estetik, om ett slags parningsdans, och inte minst om en ameri-

kaniserad syn på romantik. Särskilt brudöverlämning är ju exempel på det. Många kvinnor vill att deras kärleksliv ska iscensättas som på film från Hollywood – utan att de för den skull upplever sig inordnade i en patriarkal struktur.

Här kan man hitta tjejen som vill bli influerare och som tycker att stor-slagna frierier är bra content.

BILDEN SOM FRAMTRÄDER av dagens unga är alltså mycket otydlig, filtrerad genom vuxenvärldens fixering vid symboler, etiketter och signaler.

Faktum är att i siffrorna ryms vitt skilda trender. Här kan man hitta tjejen som vill bli influerare och som tycker att stor-slagna frierier är bra content. Kanske är hon en "soft girl" som tycker att det är härligt att ta det lugnt och ta hand om sig själv, träna, laga LCHF-mat – och låtsas bli försörd av en manlig partner, fast hon i själva verket tjänar hyggligt med pengar på sina reklamsamarbeten med klädkedjor och botoxkliniker.

Men här finns också killen som har lyssnat på Jordan B. Peterson, som har börjat bädda sin säng och vill ha ordning på sitt liv, som vill tjäna pengar så att han kan köpa en egen bostad, hitta en stabil tjej att gifta sig med, få barn, vara sin egen så att familjen kan leva och bo där det är tryggt och bra för familjen.

HAN SOM OCKSÅ tänker att det är viktigare att behandla folk med respekt än att ha rätt slags symboler på tygpåsen.

Finns det något jag skulle vilja säga till dagens unga tjejer, är det detta: Leta efter en sådan kille. I takt med att efterfrågan växer, kommer även utbudet öka. ✨

Av Susanna Birgersson

sorgen är på väg att stympa människoblivandet och varandet.

En kväll finner jag en norsk dokumentär på Sveriges Television som heter *Dödsäng-larna*. Internet och alla kommunikations-möjligheter idag har gett upphov till en svart marknad för eutanasi. Ja, ni läste rätt och ni tror säkert som jag att detta inte kan

DET ÄR OCKSÅ ett uttryck för vår tid, där allt vi hållit för heligt, våra normer och tabun, enbart blivit en tom överbyggnad. Döden och kärleken, lusten – existensens grundvalar, djupskiktet och mysterier – har flyttat till ett "darknet" dit ingen etik eller värdig människosyn når. Där precis vad som helst kan hända.

Det är också ett uttryck för vår tid, där allt vi hållit för heligt, våra normer och tabun, enbart blivit en tom överbyggnad.

vara möjligt. Men det är det. Det handlar om chattgrupper med människor som av olika skäl mår dåligt och uttrycker självmordstankar, men inte har råd att åka till kliniker för att avsluta livet. I grupperna dyker det upp personer som säger sig vara villiga att hjälpa till. Fall har bedömts som mord och vad som skett på hotellrum där en olycklig människa ångrat sig med sin bödel i rummet, är uppgifter och scener jag aldrig kommer att kunna glömma. Det kan inte vara sant, tänker jag. Men det är verkligheten.

Som när en ung brittisk kvinna bestämmer sig för att på en social plattform slå ett rekord och ligga med etthundra män på tjugofyra timmar, dokumentera det hela och lägga ut filmen till betalande prenumeranter. Det finns en dokumentär där hon intervjuas om vad som hände. Kvinnan börjar gråta under intervjun. Hon säger att hon enbart kommer ihåg sex till tio av männen och visar alla tecken på panik och trauma. Kvinnan har lämnat sig kropp, som offer för övergrepp gör, och då var det

nittio män kvar. Precis som med dokumentären om bödlarna som tar livet av olyckliga människor mot betalning, kommer jag aldrig att glömma den unga traumatiserade kvinnan.

VI LEVER I EN vansinnig tid. Men, ingenting varar, som författarinnan Karen Blixen hade ingraverat i en ring hon bar. Ingenting varar. Låt oss hoppas det. ✨

Av Annika Borg

EU

Europas passivitet har ett historiskt mönster

Nu betalar vi priset för oförmågan att lägga om säkerhetspolitiken. Att hellre stå still än agera när verkligheten ändras liknar hur habsburgarna mötte moderniteten, skriver **Fredrik Erixon**.

>>

Europas passivitet har ett historiskt mönster

FRÅGAN LÄR URSPRUNGLIGEN ha varit tänkt att illustrera en konflikt: Vad händer när en ostoppar kraft möter ett orörligt objekt? Och kanske är det så vi bör tänka om sammanbrottet i det atlantiska samarbetet sedan början av året.

Donald Trump och hans dramatiska regimförändring har sköljt över Europa. Amerikansk utrikespolitik har förvisso gradvis förändrats under en längre tid, bort från den efterkrigstida liberala internationalismen och den mer nutida neokonserveratismen. Redan president Obama kombinerade en återhållsam realism med en dos av isolationism. Men Trump och hans kabinett av lismare går längre – mycket, mycket längre. USA håller nu på att bli som en gammal europeisk uppstickarmakt: ett känsloliv dominerat av historiska oförrätter, en diplomati som accepterar smicker men praktiserar förödmjukelse och en internationell utblick upptaget av gränser och territorier. USA tycks nu lämna strategin att bevara en säkerhetsordning till att bli en revanschistisk makt.

Européer borde kanske inte vara förvånade. Vår historia är trots allt rik på Trumpliknande karaktärer: fronderande charlataner, uppkomlingar, bedragare, knölar, revolutionärer, kungligheter och generaler som raskt ändrat på etablerade säkerhetsordningar. Sådana tillfällen har ibland varit ett resultat av omstörtades unika briljans (tänk Napoleon) men oftast följt ett annat mönster: den etablerade ordningen som utmanas – makten – har fastnat i sitt eget system. Det är immobilt eller till och med paralyserat: oförmöglet till förändring trots att nya skeenden kräver det. Just det, det är ett objekt som inte kan röra på sig.

NUTIDA EUROPEISKA LEDARE har haft lång tid att förbereda sig på ett nytt säkerhetspolitiskt läge, men någon förändring gick under lång tid inte att få till. Det krävdes en fullskalig rysk invasion av Ukraina för att Sverige skulle kunna bryta sin politiska

låsning om Nato och åstadkomma en riktig förändring av försvarsanslagen. Frankrike och Storbritannien har länge haft en retorik som anstår en militär stormakt men sitter sedan länge fast i ett slags mild men kronisk fiskal depression som försvårar att riktiga medel anslås för att matcha de stora orden.

Storbritannien är nu inne på sin tredje strategiska översyn av försvaret på fyra

förmågor som närmast kan liknas vid andliga. Tysklands försvarsmakt Bundeswehrs egen analys några månader senare pekade istället på det uppenbara: militären ”saknar allt”, som den då utgående överbefälhavaren uttryckte det, och ”kan inte bidra mycket till allierade”.

Historiken AJP Taylor skrev en gång om den misslyckade revolutionen 1848 att ”German history reached its turning

I all sin variation har Europa kommit att efterlikna den habsburgska dynastin.

år; resultaten från de tidigare övningarna var marginella och utmärktes snarare av en underförstådd överenskommelse att uppenbara problem bara kan hanteras genom att skjuta dem på framtiden. Landet har en respektabel flotta och ett ansenligt flygvapen – på papperet. Royal Navy har till exempel två hangarfartyg men kan bara segla med ett åt gången på grund av bristande resurser på allt som ett hangarfartyg behöver. Vid 80-årsfirandet av D-dagen förra sommaren fick Storbritannien minska sin närvaro i Normandie för att Royal Air Force inte kunde undvika militära transportplan.

OCH SEDAN HAR VI Tyskland. Dåvarande förbundskanslern Olaf Scholz lanserade 2022 en *Zeitenwende* i tysk försvarspolitik, men någon riktig vändning skedde aldrig. Regeringens nationella säkerhetsstrategi som lanserades våren 2023 var anmärkningsvärd för den centrala roll som fästes vid landets hållbarhetspolitik – och andra

point but failed to turn”. Nutida Tyskland har hittills följt samma logik. Det har framstått som paralyserat – ett objekt som inte kan röra sig när det behövs. Några analytiker vid det tyska Council on Foreign Relations konstaterade därför i höstas att landet inte längre bör tala om en *zeitenwende* för det är uppenbart att strategin ”misslyckats” och att tysk försvarsförmåga är ”farligt otillräcklig”.

DET FINNS ETT invariant historiskt mönster också i orörligheten. I all sin variation har Europa kommit att efterlikna den dynastin. Den var en supranationell sammanslutning runt huset Habsburg snarare än ett imperium – även efter att Helioga romerska riket slutligen preskriberats. Habsburgarna var under lång tid inte mer än en typ av hyresvärd som ombesörjde trygghet, men styrkan låg då i deras snabbfotade flexibilitet, förmågan att förändras när det krävdes.

Efterhand fastnade emellertid dyna-

Europeiska ledare i London under en säkerhetskonferens om Ukraina.

FOTO: JUSTIN TALLIS/GETTY IMAGES

på andra håll i Europa handlade de mer om frånvaro av industrialisering snarare än ett snabbt samhällsskifte. Kejsar Frans Josef överlevde upproren och höll sig kvar vid makten till mitten av det första världskriget genom diplomati och vissa politiska reformer – till exempel utvidgad rösträtt. Men han var fast i en förlorad värld och visste att han tillhörde fel århundrade. För dåtidens ostoppbara kraft, Tyskland, var han ett orörligt objekt.

MEN ORÖRLIGHETEN var samtidigt en förklaring till att det huset kunde överleva så länge: *it was a feature, not a bug*. Det beskrevs under 1800-talet som en "europeisk nödvändighet" – ett av få sätt att hantera nationella motsättningar och åstadkomma centraleuropeisk stabilitet. Habsburgarna kunde inte följa tidens och teknologins riktning på samma sätt som andra europeiska makter: sjöfararvärlden och internationella impulser, britisk industrialism eller tysk nationalism. Sådan politisk energi skulle ha äventyrat dynastins och regionens stabilitet: stagnation accepterades som ett pris för att undvika intern konkurrens.

Den erfarenheten kan hjälpa oss att förstå djupare faktorer bakom det atlantiska sammanbrottet. I centrum står det nutida teknikskeftet och den modernitet som utvecklas i mjukvarans tidsålder. Donald Trump är ett resultat av den. Men den större rörelsen omkring honom inrymmer också några av de stora politis-

ka skiljelinjerna inom den nya moderniteten, särskilt dem mellan "fake" och futurism, nihilism och mening – eller mellan DeFi och SciFi.

PÅ DEN ENA KANTEN står personer som verkligen bryter med industrialismens linjära impulser, till exempel tron på vetenskap, principbaserade ideologier och organiserad social representation. De är agenter för en hårt dragen decentralisering, till och med kaos. De arbetar med metaforer och alternativa verkligheter, i sociala medier, vetenskap och krypto. Här samlas

Likt Habsburg har Bryssel satt en ära i att reglera ny teknik.

RFK jr, Logan Paul och Barron Trump plus horder av Tiktok-stjärnor som Andrew Tate. MAGA-rörelsens intima relation med World Wrestling Entertainment – en värld av just metaforer och "fake" – är en viktig falang.

På den andra kanten står teknologi-entreprenörer som Peter Thiel, Marc Andreessen och Alex Karp. De arbetar för att bygga en ny form av teknologisk republik: ett utopiskt projekt för ett slags anti-statlig nationell styrka, och den tänks kunna etablera sanning efter den filosofiska och politiska kollaps som ligger i den nya moderniteten. Några av dem har byggt förmögenheter på Silicon Valleys blandning av konsumtionskultur men tar nu spjörn mot denna intimitet och vad >>

stin i introspektion. Drottning Maria Teresa tog under 1700-talet in huset Habsburg i upplysningen och gav den en byråkratisk kropp: en maskinliknande idé om staten som fostrade ärliga och hårt arbetande tjänstemän men där "berg av byråkrati", som Metternich uttryckte det, alltmer maskerade en frånvaro av policy och ambition. Inget låg bortom byråkraters kontroll: transsylvaniska vampyrer skulle följa sanitära protokoll, och slutscenen i Shakespeares *Romeo och Julia* skrevs om för att undvika att Wiens teaterbesökare lämnade föreställningen med en känsla av melankoli.

Administrativ aktivitet kunde inte råda bot på rikets tilltagande systemkonservatism. När andra europeiska makter exploaterade omvärlden sökte habsburgarna att bevara en huvudsakligen inhemsk agrar ekonomi. Tidens stora expeditioner var för Maria Teresas efterträdare intressanta som botaniska utflykter snarare än för kommers: ett tillfälle att åter hämta en samling tropiska växter som hade förstörts vid en brand på slottet Schönbrunn. Huset Habsburg kom på efterkälken i teknikskeften och industrialiseringen. Skicklig diplomati och effektiv administration, liksom tilltagande anpassning till det framväxande Tyskland, skulle kompensera förlorad ekonomisk styrka.

Men även det projektet misslyckades och Josef II, en av de sista kejsarna i Helliga romerska riket, instruerade att hans kista skulle bära inskriptionen "Här vilar Josef, som misslyckades med allt han företog sig".

De stora europeiska upproren under 1800-talet nådde också Wien: precis som

Drottning Maria Teresa av Österrike (1717–1780).

FOTO: ALAMY

de ser som en repetitiv plattformskultur. De vill bygga nytt, vara banbrytande och hellre utveckla teknologi som arbetar med större syften – likt Manhattanprojektet. De är skolade i SciFi men citerar flitigt europeiska tänkare som var skeptiska till industrialismens modernitet: Fustel de Coulanges, Nietzsche, René Girard, Jürgen Habermas och Frankfurtskolan.

EUROPA, DÄREMOT, följer än så länge sin impuls: att – på gott och ont – stävja eller helst undvika den nya, framväxande moderniteten. Likt Habsburg har Bryssel satt en ära i att reglera ny teknik. Krypto är helt frånvarande från den europeiska konversationen. Sanning är samtidigt ett konditionalt koncept: om formulären fyllts i och tillställts rätt *fonctionnaire* bemyndigas anslutning till den diskursiva sanningen. Ekonomiska resultat spelar mindre roll. Om Apple och Meta inte lanserar nya AI-funktioner i sina produkter i EU – *so be it*. Teknologi som inte passar in i en etablerad nomenklatura får helt enkelt vänta på sin tur.

Har den dygden om långsamhetens lov blivit ett villkor för att EU ska kunna garantera stabilitet? Kanske det. Liksom dynastin har EU också funktionen att vara en ”europeisk nödvändighet”: en metod för att hantera nationell impulsivitet och att regionen inte rör sig i otakt. Men samtidigt som EU predikar behovet av att alla medlemsstater rör sig tillsammans har man allt svårare att hantera interna skillnader i hur länder positionerar sig i mjukvarans tidsålder. Vissa regioner, till exempel Nordeuropa, ligger nära den amerikanska teknikcykeln. Kontinentala ekonomier som Frankrike och Tyskland sitter däremot fast i gamla industriella strukturer. Synkrona och jämlika utfall är svårt att nå i tider av stora skiften i teknik och ekonomi.

MEN FÖRR ELLER senare kommer Europa också att röra på sig: stagnation, och bristande säkerhet, är ett för högt pris att betala för nominell intern stabilitet. Europa tycks medvetet om att dess planeringskultur är anpassad för fel århundrade. I säkerhetspolitiken börjar nu nya länder att röra på sig – särskilt Tyskland. Budgetregler luckras upp för att hantera nya problem. Över tid kan den nya moderniteten bli ett gemensamt atlantiskt projekt precis på det sätt som Amerika och Europa samlades kring frihet, säkerhet och välstånd under industrisamhällets tid. Men sådan intimitet kan inte byggas med ett USA under Trump – eller med ett orörligt Europa som fastnat i habsburgsk introspektion. ✨

KRIMINALITET

Hur hantera barn som mördar?

Utredningen om sänkt straffmyndighetsålder har triggat igång en fruktlös och låst debatt, skriver **Mats Bergstrand**.

PÅ MIN TID i mediebranschen hade varje gängrelaterat dåd med barn som förövare genererat flersidiga nyhetstexter i våra kvällstidningar. Då, för 15 år sedan, var det fortfarande någonting extremt, närmast orealistiskt, med barn som hade tillgång till vapen. Nu förvandlas även de grävsta brotten till notiser. Vi värjer oss. Mord blir ”skjutningar”. Barn som mördar blir ”unga förövare”. När det horribla blir norm tittar vi bort.

Men sanningen finns där i kalla siffror. Under perioden januari till november 2024 åtalades 128 straffmyndiga barn (15–17 år) för inblandning i 190 mordplaner. Bland dem under 15 år misstänktes under samma period 94 barn för 136 olika brott i kategorin mord, medhjälp till mord eller försök till mord. En tredubbling jämfört med året före.

När barnen samtidigt inte är åtkomliga för rättssystemet finns en risk för att tilltron till rättssamhället rubbas. Detta är justitieminister Gunnar Strömmers huvudvärk. Utan denna tilltro sviktar väljarstödet. I detta ljus ska vi förstå regeringsutredningen om sänkt straffbarhetsålder för unga lagöverträdare som presenterades i början av året. Utredaren, före detta överåklagaren Gunnel Lindberg, föreslår att straffmyndighetsåldern sänks till 14 år, men endast för brott där minimistraffet är fyra års fängelse eller mer. Hon vill komma åt barnen som mördar. Förslaget har triggat igång en tämligen förutsebar och i stora stycken fruktlös debatt. Men läsningarna sår också ett frö till en lösning. Läsningarna först:

FÖR REFORMEN anförts brottsofferperspektivet. I och med att dessa barn kan dömas får de mördades anhöriga upprättelse: Någon ställs till svars för det fruktansvärda övergrepp som drabbat deras nära släkting eller vän. Frågan är bara var det slutar. Anledningen till att så många 14-åringar nu

syns i statistiken är ju att gränsen idag är satt till 15 år. Det finns en uppenbar risk att brotten kryper ned i åldrarna i takt med justeringen av straffrättsåldern.

Mot detta perspektiv står de som förespråkar återanpassningsargumentet. De anser att det inte finns något som talar för att fängelsedomar i sig avhåller unga personer utan utvecklat konsekvenstänkande från att begå nya brott. Inte heller utredare Gunnel Lindberg tycks tro på något sådant samband. Justitieminister Strömmers uttrycker visst hopp om en avskräckande effekt, men låter inte övertygad. En del kriminologer drar det ofta ett steg längre: Sannolikheten att en person fortsätter med brottslighet ökar efter ett fängelsestraff. Stigmatiseringen lämnar bara en stig öppen – återinträdet in i den kriminella världen.

Rättegång i Lunds tingsrätt i december 2024 gällande mord på en 14-årig flicka. En 13-åring och en 15-åring erkände brottet. FOTO: JOHAN NILSSON/TT

NÄR DET GÄLLER unga kriminella anföras också ofta det initiala utanförskapet som en orsak till att dessa individer av humanitära skäl behöver vård, inte straff. De som är emot sänkt straffålder hävdar inte sällan att barn som begår brott kommer från fattiga förhållanden och att de är utsatta för fysiska och psykiska övergrepp i dysfunktionella familjer, ofta med olika typer

Minnesplats i Skärholmen där en 39-årig pappa mördades den 10 april 2024.

FOTO: CLAUDIO BRESCIANI/TT

av missbruk hos de vuxna som sprider sig till barnen. Ett helhetsperspektiv framhålls som innefattar alla delar av samhället; boende, familj, sjukvård, skola, socialtjänst och rättsvårdande myndigheter. Det handlar om att "leverera rättvisa för barnen", för att citera den skotska forskarduon Lesley McAra och Susan McVie.

Men dessa kriminologer verkar här utgå

två år senare, den 1 mars 2012, hade man återinfört 15-årsgränsen. Ett fullskalexperiment som visar att en sänkning inte är rätt väg att gå, menar kritikerna. Då bör man ändå beakta att det danska exemplet gällde all brottslighet och att den grova våldsbrottslighet bland barn som vi ser idag då knappt existerade. Dessutom var frågan hela tiden politiskt stridbar och

politiska verktyget "reglerad straffbarhetsålder" alltid att hamna i en kamp mellan upprättelse- och återanpassningsperspektiven. Straff eller vård-perspektivet. Brottsoffer eller brottsling. Delvis handlar detta om olika tidsaspekter. Politikern måste agera rationellt inom ett fyraårsintervall – annars blir vederbörande inte omvald. Straff går snabbare än vård att kapitalisera på politiskt. Forskarens rationalitet är tidsanpassad på ett annat sätt. Det är alltid mer effektivt att bygga vidare på befintlig forskning än att gräva en helt ny grop. Om denna forskning därför främst studerat återanpassningen, det vill säga brottslingen, blir det för den enskilde forskaren rationellt att gå vidare i denna redan plogade fåra.

För politiker är det naturligt att visa handlingskraft med strängare straff. Det >>

Alla mord är mord. Låt rättssystemet med polis och åklagare utreda och domstolarna avgöra dem.

från en värld som redan delvis är obsolet. Från svenskt polisiärt håll hörs varningar om att allt fler barn som kommer från en väl fungerande vardag, och som därför är helt okända av polisen, nu ger sig in i gängvåldet. Barn som själva söker sig till denna värld för att de vill arbeta som mördare.

Alla försök att applicera internationella studier på Sverige bör därför hanteras med viss försiktighet. Brittiska hänvisningar till barnfattigdom bottnar exempelvis i en helt annan verklighet än den svenska.

ÄVEN DEN AV motståndarna till sänkt straffrättsålder så ofta gjorda kopplingen till Danmark bör förses med en varningstriangel. Danmark sänkte straffbarhetsåldern till 14 år den 1 juli 2010. Redan knappt

den socialdemokratiska regering som återinförde 15-årsgränsen var en annan än den borgerliga som tidigare sänkt den till 14 år. Ideologi, inte insikt, var avgörande.

INTERNATIONELLA JÄMFÖRELSE som anförts för en ändring till 14 år är att detta är normen bland västeuropeiska länder och att man i England har 10-årsgräns. Nederländerna och Skottland, med en straffmyndighetsålder på 12 år, brukar också få tjäna som exempel. Då bör man ha klart för sig att de straffrättsliga systemen skiljer sig åt mellan länderna. I England har man ett särskilt ungdomsrettssystem. I Skottland är den nedre gränsen för fängelsestraff 16 år, i Nederländerna 18 år.

Uppenbarligen kommer det kriminal-

Justitieminister Gunnar Strömmer.

FOTO: CHRISTINE OLSSON/TT

kan göra kriminalpolitiken till en valvinnande fråga. För forskare är det samtidigt naturligt att fortsätta i institutionens forskningshistoriska riktning. En lösning vore att ha ett politiskt perspektiv på brottsupplärandet och ett vetenskapligt kriminologiskt i själva påföljdsfrågan.

ALLA MORD ÄR MORD. Låt rättssystemet med polis och åklagare utreda och domstolarna avgöra dem. Det betyder att straffmyndighetsåldern för grova brott avskaffas. Alla sådana brott, oavsett den misstänkte gärningsmannens ålder, ska om åklagare och domare så bedömer avgöras i domstol. Vi får ett domslut – skyldig eller inte skyldig. Sedan tillämpas ett strikt tillräknelighetskriterium för barn som döms för mord. Påföljdsfrågan hänskjuts till sociala myndigheter. Därmed får vi en dom som ger brottsoffren upprättelse. Även för brottsmisstänkta kan en sådan ordning vara en fördel. Ta Kevin-fallet där två felaktigt utpekade barn via en domstolsprövning hade kunnat få tidig upprättelse. Samtidigt tillgodoses med denna modell återanpassningsperspektivet i själva påföljdsfrågan.

REDAN IDAG FINNS möjlighet till så kallad bevistalan som kan fylla samma funktion, en juridisk prövning görs men någon dom utdelas inte. Emellertid används detta verktyg mycket sällan av åklagarna. Dessutom är själva domen den starkaste delen i upprättelsen.

En rättsprocess kan förstås också i sig vara stigmatiserande för barnet. Men här talar vi ändå om personer som på sannolika skäl är misstänkta för mord. Då är det inte åklagare och domstolar som skapar det största stigma, utan ett kvarvarande grepp från gängledarna i den kriminella världen.

Ska barnen hållas utanför fängelserna krävs samtidigt att ungdomsvården fungerar. Den 39-åriga far som mördades framför ögonen på sin 12-åriga son i en gångtunnel i Skärholmen i april förra året hade fortfarande varit i livet om förövaren inte hade kunnat rymma från sitt LVU-hem. Men en slopad straffmyndighetsålder för grova brott innebär sannolikt samtidigt att möjligheterna till informationsutbyte mellan polis och sociala myndigheter måste vidgas. Då hade Skärholmenmördaren måhända fångats in tidigare.

ALEXANDERHUGGET för att lösa den gordiska knut som stavas straffmyndighetsålder kan trots allt vara att skilja på dom och påföljd för våra skjutvapenförsedda barn. ✨

Giorgia Meloni.

FOTO: MASSIMO DIVITA/GETTY IMAGES

ITALIEN

Melonis regering sitter säkert

Italiens premiärminister har en kompromisslös politik, som inte lämnar någon oberörd. Men hon och regeringen har folket med sig, skriver **Jennifer Wegerup**.

”ITALIENS HUVUDSTAD är Rom! Rom! Och jag ska säga något mer till er: Europas huvudstad borde heta Rom!”

Giorgia Meloni skriker ut sitt budskap från scenen, ursinnigt, vildsint, på det sätt som blivit hennes kännetecken. Publiken jublar. Det är i Turin den 14 april 2019, på ett av partiet Fratelli d'Italia, Italiens Bröders, valmöten inför EU-valet som ska hållas den 26 maj. Partiet får bara 6,4 procent av rösterna. Den stora vinnaren är Lega, tidigare Lega Nord, som tar hem drygt 34 procent av rösterna.

Giorgia Meloni är där och då långt ifrån makten, ingen räknar med henne på allvar. Men hon bidar bara sin tid.

Den första gången som jag insåg att Giorgia Meloni inte bara var den obildade gaphals med fascistisk bakgrund som kritikerna ofta ytligt beskrev henne som var på hösten samma år. Söndagen den 19 oktober 2019, en solig dag då vådrets gudar var med den italienska högern, som samlat sitt folk på Piazza San Giovanni i Rom.

Den dag då Giorgia Meloni skulle stjäla showen från allianskollegerna Matteo Salvini och Silvio Berlusconi.

PÅ BRED ROMERSK dialekt ropade hon ut sitt budskap. Stillös och hämningslös, enligt motståndarna. En folkets kvinna, enligt anhängarna. Kritikerna kallar henne

populist, hon svarar med att kalla dem elitister. Giorgia Meloni rasade på scenen mot identitetspolitik och massinvandring: "Jag är Giorgia! Jag är kvinna. Jag är mamma. Jag är italienska. Jag är kristen! Ni kommer inte att kunna ta det ifrån mig!"

Vare sig man höll med eller ej var det uppenbart för alla som var där att hon nådde ut med sitt budskap. Hennes eldfängda tal väckte omedelbart starka reaktioner, både jubel och avsky. Talet blev också snabbt viralt. På Youtube spreds klipp med olika varianter av "Sono Giorgia" ("Jag är Giorgia"), ackompanjerat av musik och allt från skuttande Teletubbies till dansande nunnor.

BEGREPPET FICK ETT sådant genomslag att när Fratelli d'Italias partiledare två år senare, år 2021, kom ut med sin självbiografi fick den namnet *Io sono Giorgia*. I boken berättar

om kvällarna, för att kunna betala räkningarna. Pappan flyttade till Kanarieöarna där han senare greps för droghandel.

När jag går längs Garbatellas gator ser jag överallt klotter som "fascisti di merda" (satans fascister). Giorgia Meloni var duktig i skolan och gick ut språklinjen på gymnasiet med högsta betyg. Men hennes inriktning var politiken, inte fortsatta studier. Hon blev redan som 15-åring ordförande för lokalavdelningen för MSI, Movimento Sociale Italiano, det postfascistiska parti som grundades efter andra världskriget och i vilket många av grundarna stått nära diktatorn Benito Mussolini. Som ung hyllade Meloni honom, numera säger hon: "Jag är inte fascist, om jag varit det hade jag sagt det." Hon har gjort allt för att ta avstånd från partiets mörka förflutna.

När jag frågar Francesco Battistini, senior reporter på Italiens största tid-

"Vilket fast handslag", kommenterade Silvio Berlusconi när hon svors in, på sitt vanliga låtsat skämtsamt, sexistiska vis.

I september 2022, när Meloni blev landets första kvinnliga premiärminister, höll han däremot tyst. Såväl hon som oppositionsledaren, Partito Democraticos Elly Schlein, och alla andra kvinnor inom italiensk politik, är vana vid att en nedlåtande attityd är en del av deras politiska liv. Sexuella anspelningar liksom kommentarer om deras utseende och stil är vardagsmat. Deras privatliv granskas och ifrågasätts också mycket hårdare. Silvio Berlusconi var under alla år vid makten en vandrande skandal – men premiärminister Meloni kritiserar om hon så bara tar med sin åtta-åriga dotter Ginevra på jobbresor.

HENNES POLITISKA fiender har också försökt komma åt henne genom smyginspeklade klipp med dotterns far, journalisten Andrea Giambruno, där han kommer med snuskiga förslag om "knuffester i Madrid" till en ung kvinnlig kollega. Dessa klipp sändes i oktober 2023 i satirprogrammet *Striscia La Notizia*. Det dröjde inte mer än ett halvt dygn innan Giorgia Meloni meddelade att hon och Andrea Giambruno gick skilda vägar.

Efter två och ett halvt år vid makten är Italiens Bröder landets överlägset största parti, med nära 30 procent av väljarnas stöd. När man vann valet hösten 2022 var stödet drygt 26 procent. Att regera brukar som bekant kosta på opinionsmässigt. Men Meloni och hennes regering sitter mycket säkert. Inrikespolitiskt skapar regeringens kompromisslösa linje kring allt från regnbågsfamiljer till migrantlägren i Albanien hård debatt. Men Meloni vet genom opinionsmätningarna att hon samtidigt har ett stort stöd för sin politik, något som också bekräftades i det senaste EU-valet.

Utrikespolitiskt har hon överraskat genom att tydligt ta ställning för EU, Nato och Ukraina – mot Ryssland – till skillnad från både regeringskollegerna i Lega och Femstjärnorna. Hennes ambitioner är stora, hon vill leda Italien ur Tysklands och Frankrikes skugga och hoppas att hennes goda relation med Donald Trump kan bidra till det, även om han förvisso är en opålitlig och svärdömd partner.

GIORGIA MELONI ÄR också tydlig med att hon inte vill se fredsbevarande EU-styrkor i Ukraina och att hon inte tänker sända italienska soldater dit, om det kommer dithän. Flera italienska politiska expertkommentatorer säger att hennes ambition är att bli en ny Margaret Thatcher. En beskrivning premiärministern själv nog inte skulle skriva under på. Hon har i hela sitt liv visat att Giorgia är Giorgia – och vill inte vara något eller någon annan. ✨

Flera italienska politiska expertkommentatorer säger att hennes ambition är att bli en ny Margaret Thatcher.

tar hon om sin barndom och vägen mot toppen. En väg kantad av betydligt fler törnen än rosor och som hon själv menar gjort henne till den hon är, där hon redan under uppväxten i ett politiskt blodrött grannskap valde att bli en frontfigur inom ytterhögern.

I en hylla i en bokhandel i Rom står en kärleksroman som är en del av berättelsen om Italiens premiärminister. *Paris, ett löfte* är titeln. På omslaget kysser en man och en kvinna varandra framför Eiffeltornet som avtecknar sig i siluett mot en purpurfärgad kvällshimmel. Författaren heter Josie Bell. Fast egentligen heter hon Anna Paratore och är mamma till Giorgia Meloni. Sen dottern blev premiärminister har flera av "Josie Bells" runt 80 kärleksromaner givits ut i nyutgåva. Jag köper *Paris, ett löfte* och går till tunnelbanan för att ta linje B mot regeringschef Melonis barndomskvarter Garbatella. Stadsdelen invigdes 1920, byggd åt alla arbetare som strömmade till huvudstaden. Husen var moderna med gröna innergårdar och plats för både lekande barn och kvinnornas tvätt. Garbatella blev fort Roms mest tätbefolkade kvarter och har idag kvar mycket av sin karaktär. Här är dialekten bred, kärleken till fotbollsklubben AS Roma kommer med modersmjölken och de allra flesta röstar rött.

I DENNA VÄRLD växte alltså Giorgia Meloni upp, med sin mor och sin storasyster Arianna, numera partisekreterare i Italiens Bröder. Fadern lämnade familjen när Giorgia bara var två år och mamman började skriva sina kärleksromaner, *romanzi rosa*,

ning *Corriere della Sera*, om hans syn på premiärministern svarar han: "Jag tror att hon talar sanning, Meloni är inte fascist. Men i hennes parti finns inflytelserika personer som verkligen är det. Hon är en stark ledare. Det återstår att se om hon kan hålla dem i schack."

EFTER EN SERIE korruptionsskandaler som ledde till att hela den styrande italienska politiska eliten kollapsade 1993 gjorde Silvio Berlusconi entré på scenen 1994 med Forza Italia. Samtidigt valde partiet MSI att starta om och bytte namn till Alleanza Nazionale. År 2012 döptes det om på nytt, och stöptes om: Fratelli d'Italia, Italiens Bröder, var fött. Uppkallat efter den första strofen i landets nationalsång och med en tydlig nationalistisk agenda. Två år senare, i mars 2014, blev Giorgia Meloni ledare för partiet och den yngsta ministern någonsin i en italiensk regering.

Hon har en god relation med Donald Trump. FOTO: FIILUPPO ATTILI/TT

Peter Luthersson 1954–2025

Peter Luthersson var docent i litteraturvetenskap, författare, tidigare kulturchef i *Svenska Dagbladet* och förläggare på Bokförlaget Atlantis. Han var en återkommande skribent i *Åxess* och mångårig medarbetare i Axel och Margaret Åx:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål. Tre skribenter minns en vän och kollega.

” Jag lärde först känna Peter 1999 när jag bjöd in honom till det första Engelsbergsseminariet. Då var han kulturchef på *Svenska Dagbladet*. Peter var sedan med på samtliga Engelsbergsseminarier utom det som inträffade 2024.

När han sedan sade upp sig från SvD i protest mot omläggningen av kultursidorna i mer kulturpopulär inriktning gav stiftelsen honom ett stipendium, ett 'modighetspris'. Sedan blev han förlagschef på Atlantis som vi samarbetade med och bland annat gav ut Samuel Huntingtons *Civilisationernas kamp*. Så det blev ganska naturligt att han kom över till oss när han lämnade Atlantis. Han tillträdde i stiftelsen den 2 maj 2012.

Peter var en skrivande och tänkande person. Han skrev flera böcker som vi gav ut, men organiserade också sommarkurser tillsammans med Mattias Hessérus med doktorander som låg i direkt anslutning till Engelsbergsseminariet: 2013 *Civilisation*, 2014 *Religion*, 2015 *Krig*, 2016 *Geopolitik*, 2017 *Nation, stat, imperium*, 2018 *Kunskap och information*, 2019 *Past and present*.

I sin tjänst på stiftelsen författade han även följande böcker:

- *Förlorare. Noteringar om 1800-talets etos* (Bladh by Bladh 2014)
- *Erfarenhetsunderskott. Noteringar om svensk 1800-talslitteratur* (Bladh by Bladh 2017)
- *Ur dagboken 1978–2012* (Åxess Publishing 2017)

2014 startade stiftelsen också Engelsbergsakademien där Peter blev ordförande med syfte att behandla lärda ämnen och utse pristagaren till Stora fackbokspriset. Det gjorde han fram till 2020 då hans anställning i stiftelsen övergick till att arbeta heltid som arkivchef på Nordstjernan AB. Från 2016 till 2020 arbetade han halvtid på Nordstjernan. Den 31 maj 2022 avgick Peter med pension från tjänsten hos Nordstjernan.

Han medverkade också i *Åxess* och gjorde, initialt motvilligt, ett femtiotal program i *Åxess TV*:s 'Luthersson läser världslitteraturen'. Motviljan byggde på att han främst såg sig som en skrivande person, men redan efter första programmet som blev en succés var det inre motståndet brutet.

Peter var ju mycket bildad och docent i litteraturvetenskap. Men han förhöll sig skeptisk till teori och metod. 'Min metod är att läsa', brukade han säga. Han var kolossalt beläst.

När han slutade hos oss bad jag honom att skriva en version av 'Luthersson läser världslitteraturen.'

Peter var snäll, omtyckt och omtänksam. Han var även principfast och modig. Hans bortgång är en stor förlust.”

Kurt Almqvist, vd för Axel och Margaret Åx:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål

” Första gången jag träffade Peter var på våren 1993. Jag hade rekryterats som ledarskribent till *Svenska Dagbladet*, där Peter var kulturchef, och föreslagit chefredaktören Mats Svegfors att jag skulle kunna skriva en del även på kultursidan.

Det var inte precis något självklart upplägg men Peter var vänlig och öppen för förslag. Att det sedan blev ganska glest mellan mina kulturartiklar berodde inte på honom.

Men det var under en senare tid, då jag arbetade för *Åxess* och Peter för Stiftelsen, som vi lärde känna varandra litet mer ordentligt. Det var en stor förmån att ha Peter på några rums avstånd och få många tillfällen till samtal om allt från böcker och idéer till samhällsfrågor och gamla idrottsresultat. Man kände sig alltid litet klokare efter de där spontana diskussionerna.

Den långa serien "Luthersson läser världslitteraturen", som Peter gjorde för *Åxess TV*, påminner om vilken enastående blandning av bredd och djup han hade. Inte nog med att han verkade ha läst det mesta av värde, han hade begrundat det och tagit självständig ställning.

FOTO: EVELINA CARBORN

Han satt i *Åxess* magasins redaktionsråd och skrev återkommande i tidskriften. Bland det sista som publicerades under min tid som redaktör var en rapport inifrån styrelsen i public service-företagens förvaltningsstiftelse, där han varit ledamot i många år. Den strök inte medhårs och väckte betydande och väl motiverad uppmärksamhet. Peter var glad och rolig men allt annat än främmande för allvar.”

PJ Anders Linder, tidigare chefredaktör för *Åxess magasin* och vd i *Åxess Publishing*

” Peter och jag lärde känna varandra när vi tillsammans drev en doktörandkurs på Engelsbergs bruk under sommaren 2013–2019. Ett tjugotal doktorander inom humaniora och samhällsvetenskap som hade rekommenderats av sina professorer medverkade varje år. Kursen präglades väldigt mycket av Peters kunskapsideal. Han var en sann intellektuell och humanist som rörde sig över ett brett fält. Han pratade ofta om 'meriteringsmakulatur' som en motsats till den typ av lärt skrivande som han ville uppmuntra och den vetenskapssyn som han ville förmedla. Jag tror att många som gick kursen påverkades av hans djupa bildning och pregnanta tänkande, men också av hans värme, öppenhet och uppriktighet.

För mig var Peter i många avseenden en mentor, och så uppfattade många i min generation honom. Han värnade om oss yngre och var nyfiken på vad vi tyckte och tänkte. Det intellektuella djupet i kombination med ett genuint intresse för den han talade med var hans signum.

Han såg alltid människan.”

Mattias Hessérus, Director, Åx:son Johnson Institute for Statecraft and Diplomacy

Kan Kanada bli den femtioelfte delstaten?

I sketchen "The North Minehead by-election" spelar John Cleese en mr Hilter, som omger sig av hantlangarna Bimmler och Ron Vibbentrop. Hilter är "The National Socialists" kandidat i fyllnadsvalet i en valkrets i Somerset.

Hilter, Bimmler och Vibbentrop bor på ett litet pensionat där de sitter lutade över en karta över Stalingrad. MacGöring ringer. Ron Vibbentrop bedyrar att han är född i Somerset och till skillnad från von Ribbentrop inte alls på Gotterdammerstrasse 46 i Düsseldorf. Bimmler presenterar sig själv som "pensionerad fönsterputsare och pacifist".

Ett bärande inslag i valkampanjen är territoriella anspråk på grannkommunen Taunton, som enligt Hilter alltid varit en historisk del av North Minehead. Även en annektering av Polen står på programmet.

Som det heter: Farsen upprepar sig inte. Men den rimmar.

DONALD TRUMP ÄR lyckligtvis inte Hilter eller – olyckligtvis – inte Monty Python. De territoriella anspråk han riktar mot sina allierade är högst verkliga. Panamakanalen ska tas tillbaka. Kanada och Grönland bli amerikanska delstater.

Vicepresident JD Vance har dessutom haft den sällsynt dåliga smaken att vid upprepade tillfällen kalla Danmark för en dålig allierad. Presidenten har hotat med riktade tullar mot den danska ekonomin om han inte får sin vilja igenom.

Detta mot ett land som var med och grundade Nato och som under de senaste decennierna med stor lojalitet och till stora uppoffringar ställt upp för USA. Inte minst i kriget mot terrorismen. I relation till folkmängden stupade det fler danska än amerikanska soldater i Afghanistan. Det är helt enkelt svinaktigt.

Enligt en opinionsundersökning från *Berlingske* önskar 6 procent av grönlänningarna att bli en del av USA. 85 procent är emot. Trumps tolkning är att "The people of Greenland would love to become a state of the United States of America". I Kanada är entusiasmen något större – 9 procent vill bli del av USA.

Den amerikanska konstitutionen är inte särskilt detaljerad för hur ett territorium blir delstat. Enligt artikel IV i sektion 3 av konstitutionen är det ett beslut som fattas av kongressen. Hur processen dit ska se ut framgår inte.

I praktiken har beslutet alltid vilat på en tydlig

vilja hos befolkningen i den framtida staten. År 1958 röstade exempelvis drygt 83 procent för att Alaska skulle bli USA:s 49:e delstat. Ett år senare vann jasiidan 93 procent i en motsvarande omröstning på Hawaii.

Den politiska processen hade pågått i ett halvsekel. Och i båda fallen fanns ett motstånd bland de redan befintliga staterna. Demokratiska statspolitiker såg en risk att medborgarrättsrörelsen skulle stärkas i kongressen. Republikaner trodde att Alaska skulle bli ett slukhål för den federala budgeten.

Det territorium som under lång tid varit aktuellt för att bli USA:s 51:a delstat är Puerto Rico. Puerto Ricos befolkning är dubbelt så stor som Hawaii och fyra gånger större än Alaskas.

I samband med valet i november genomfördes en rådgivande folkomröstning där knappt sextio procent röstade för att Puerto Rico ska bli en delstat och knappt 12 procent för självständighet. Motståndet har även här haft en tydlig taktisk komponent, där republikanska politiker oroar sig för två nya demokratiska senatorer.

Kanada är i sig en federation. Som av historiska och politiska skäl består av 10 provinser och tre territorier. Trumps tanke (i den mån utfallen mot Kanada kan sägas kvalificeras som en sådan) är att slå ihop detta till en delstat.

Om det blev verklighet skulle det innebära att man blev USA:s folkrikaste delstat – marginellt större än Kalifornien och dubbelt så stor som New York. Det skulle innebära drygt femtio elektorsröster i presidentvalet och ungefär lika många ledamöter i representanthuset.

Med drygt 55 000 invånare skulle Grönland utgöra en tiondel av den idag befolkningsmässigt minsta delstaten Wyoming. Den grönländska befolkningen är dessutom mindre än såväl Guams och Amerikanska Jungfruöarnas (två av USA:s territorier som inte har status som delstater).

Wyomings befolkning underskrider genomsnittet för invånarantalet i en valkrets till representanthuset, men man har ändå en kongressledamot (till nyligen den republikanske Trumpkritikern Liz Cheney). Grönland skulle på motsvarande sätt få en kongressledamot och två senatorer.

Det är osannolikt att Grönland och Kanada skulle bli amerikanska delstater i en normal, ordnad och demokratisk process. Det gör inte Donald Trumps utfall mindre oroväckande. ✨

"Det är
helt enkelt
svinaktigt."

Fredrik Johansson
är konsult och
skribent.

Av Daniel Bergström

1

Daniel Bergström är
essäist och jurist.

Landet som

Antarktis är både bokstavligen och bildligen en vit fläck. Det är en plats där allting är annorlunda och omvänt, till och med tid och rum.

I den trettiofjärde och sista sången i första delen av Dantes gudomliga komedi når Dante slutligen, efter en lång vandring tillsammans med sin ledsagare Vergilius, den nedersta punkten i helvetets nionde och sista krets. Där, på "hela universums botten", utbreder sig den underjordiska sjön Kokytos. Sjön är frusen, och i isen sitter de värsta syndarna fastfrusna. Det rör sig om förrädarna, sådana som har svikit sina medmänniskor. Och i mitten av sjön avtecknar sig i dunklet en syn så förfärlig att skaldens beskrivning fortfarande framkallar rysningar efter 700 år. Som det heter i Ingvar Björkesons inspirerade översättning: "Synlig från

icke är

bröstets mitt och uppåt stod där / i isen kejsaren i kvalens rike .../ Vad häpnad slog mig ej då jag blev varse / tre ansikten däruppe på hans huvud .../ Ur sex ögon kom gråt, och längs tre hakor / rann tårar blandade med blodigt dregel.”

Kejsaren i kvalens rike – det är Lucifer själv – och i sina tre munnar tuggar han de tre största förrädarna av alla: Judas, som förrått sin gud, samt Brutus och senatoren Cassius som deltog i mordet på Julius Caesar och därmed förrått sin kejsare. Det är en motbjudande men samtidigt majestätisk och en smula ömkansvärd ögonblicksbild av ondskans absoluta ensamhet.

För en skandinav är det naturligtvis inte alls svårt att föreställa sig helvetet som mörkt och

kallt. Det gör vi så gärna, frestas man att säga. Men annars är det ju långt vanligare att man tänker sig helvetet som varmt. Detta tema förekommer även hos Dante; i helvetets åttonde krets kokas till exempel korrupta ämbetsmän levande i beck. Men den värsta delen av helvetet är alltså kall. Den bottenfrusna Kokytos, tänker sig Dante, är den kallaste platsen på jorden.

I själva verket är den kallaste platsen på jorden Antarktis, en plats som förvisso inte saknar helvetiska drag. Den lägsta naturliga temperatur som uppmäts med termometer är 89,2 minusgrader. Detta skedde i juli 1983 i närheten av den ryska Vostokbasen, som ligger mitt

”

Den lägsta naturliga temperatur som uppmäts med termometer är 89,2 minusgrader.

»

”

I själva verket är den kallaste platsen på jorden Antarktis, en plats som förvisso inte saknar helvetiska drag.

på Antarktisplatån. Nuförtiden kan man även mäta temperaturer med satellit. Om man vet genom vilket medium ljus färdas – och vi vet ju att atmosfären består av 78 procent kväve och 21 procent syre – går det att beräkna temperaturen på en viss punkt på jorden genom att mäta våglängden i det ljus som emitteras från jordytan. Med den tekniken uppmätte en satellit år 2010 en temperatur på 92 minusgrader på en annan plats på platån. Det kommer dock knappast som en överraskning att temperaturer uppmätta med denna, som polarforskare utan tvekan anser, osportsliga metod inte riktigt räknas. Men 89 eller 92 minusgrader kan ju gå på ett ut ändå, kan man tycka. Under alla omständigheter stannar man helst inne med en god bok.

Antarktis är i fler avseenden än temperaturen en extrem plats. Antarktis är exempelvis på samma gång den äldsta och den yngsta av kontinenterna.

Den är den äldsta, eller en av den äldsta, i geologisk mening. Men det är den överlägset yngsta kontinenten när det gäller mänsklig närvaro. *Homo sapiens* lämnade Afrika för ungefär 70 000 år sedan och spred sig sedan över jorden, sist till Amerika dit vi nådde för kanske 20 000 år sedan. Antarktis förblev dock inte bara obefolkad utan dessutom helt okänt – aldrig skådat av mänskliga ögon – fram till början av 1800-talet. Egendomligt nog, efter att alltså ha legat oupptäckt i tiotusentals år, upptäcktes sedan kontinenten av två av varandra oberoende personer med bara två dagars mellanrum i januari 1820 (se ”Kampen mot klockan”, *Axess* nr 8/2022).

Men redan innan Antarktis upptäcktes anade, eller gissade, man att det fanns en stor landmassa i söder. Existensen av en *Terra Australis* var närmast en etablerad sanning, så etablerad att den ofta ritades in på kartor, till exempel Mercators världskarta från 1595, eller på den osmanske amiralen Piri Reis berömda karta från 1513.

Detta fantasins *Terra Australis* hade man nog emellertid i allmänhet tänkt sig lite trevligare än den frusna ödemark som Antarktis i själva verket visade sig vara. Kontinenten har inga förutsättningar att på ett naturligt sätt bära den minsta bofasta mänskliga befolkning. Till skillnad från

Edgar Allan Poe författade två berättelser med antarktiskt tema. FOTO: GETTY IMAGES

på Grönland, en annan extrem plats, finns inga möjligheter till ens mödosamt jordbruk. Inte bara saknas träd, det finns inte ens några buskar. Faktum är att det bara finns två arter av kärlväxter överhuvudtaget: en grässort och en mycket anspråkslös blekgul nejlikeväxt, *Colobanthus quitensis*. De återfinns bägge endast på den så kallade Antarktiska halvön, det vill säga den landtunga som sträcker sig norrut i ett tafatt försök att koppla hand med Kap Horn och Sydamerika. På Antarktis stora huvudland finns däremot ingen växtlighet alls. De människor som idag bor på Antarktis, totalt ett par tusen beroende på årstid, är i stort sett uteslutande forskare eller militärmeteorologer. Och deras uppehälle är helt beroende av dygnet runt brummande dieselgeneratorer och influgen mat.

Under tidigmodern tid var det en spridd föreställning om både nord- och sydpolen att det där kunde finnas portaler in i jordens inre, och att jorden alltså var ihålig. Föreställningen om en ihålig jord bet sig kvar i naturvetenskapen framemot modern tid, bland annat tack vare Edmond Halley (1656–1742), mannen med kometen. Men ytterst anslöt den ihåliga jorden naturligtvis till medeltidens kristna kosmologi och religiösa geografi. De flesta uppfattade

Den fransk-italienska
forskningsstationen
Concordia.

FOTO: TT

”

Antarktis förblev dock inte bara obefolkad utan dessutom helt okänt – aldrig skådat av mänskliga ögon – fram till början av 1800-talet.

det som en bokstavlig sanning att helvetet fanns under jorden. Denna föreställning finner vi ju effektivt skildrad i Dantes *Den gudomliga komedin*.

Hos Dante finner vi även uppfattningen om öppningar till jordens inre vid polerna. Efter Dantes och Vergilius skakande möte med Lucifer i helvetets nionde krets fortsätter de båda klättringen nedåt, som strax blir till en klättring uppåt. Det visar sig nämligen att den frusna sjön Kokyto befinner sig exakt vid jordens medelpunkt, varför gravitationen byter riktning när de passerar förbi den. Vägen upp ur helvetet utmynnar på *antipoden* på södra halvklotet. För Dante löper jordaxeln inte genom den geografiska nordpolen utan genom frälsningshistoriens fokuspunkt Jerusalem. Antipoden, där skärseldsberget är beläget, ligger alltså på motsatt punkt på klotet i förhållande till Jerusalem. (Vilket skulle placera skärselden i dagens Franska Polynisien någonstans.)

Den gudomliga komedin vederlägger därmed, närmast i förbigående, den befängda antikatolska 1800-talsmyten att medeltidens människor skulle tro att jorden var platt. Det gjorde de naturligtvis inte, de var ju inte dumma i huvudet på riktigt samma sätt som kan förekomma idag. Faktum är att Dante – som av naturliga skäl aldrig i verkligheten besökte södra halvklotet – i dikten

på ett helt korrekt sätt beskriver hur stjärnhimlen ovanför skärseldsberget skulle se ut om det låg där han säger att den ligger. Dessutom utan att göra något större nummer av det; Dante verkar tycka att detta är något som varje bildad humanist värd sitt salt utan vidare ska klara av.

Tanken på en portal till jordens inre framstår på sitt sätt som naturlig. Polerna är platser där världen så att säga byter riktning, och där saker och ting blir omvända eller bakvända. Annorlunda uttryckt: Världen vrider sig där in mot sig själv. För den som når fram till sydpolen blir söder plötsligt norr. För den som står exakt på sydpolen kommer alltså varje riktning att vara norr. Hur man än vänder sig kommer näsan alltid, enligt sfärens oböjliga geometriska lag, att peka spikrakt norrut. Lustigt nog gäller på sätt och vis något liknande för varje plats på jordklotet, även den stol där du nu läser dessa rader. Varje steg du tar leder i en mening åt samma håll, nämligen bort. Detta enligt den rumsfilosofiska teori som formulerades i *Fem myror är fler än fyra elefanter*: där är där man inte är, men här är här där man är (och här har man alltid med sig).

En författare som tidigt fascinerades av den nyupptäckta kontinenten var den amerikanska gotikens mästare Edgar Allan Poe (1809–1849). »

”

Hur man än vänder sig kommer näsan alltid, enligt sfärens oböjliga geometriska lag, peka spikrakt norrut.

Han författade inte mindre än två berättelser med antarktiskt tema. I den suggestiva novellen *Handskrift funnen i en flaska* från 1833 lider berättaren skeppsbrott men räddas sig ombord på ett gästet spökskepp som driver med strömmarna söderut. Skeppet driver in genom en öppning i packisen och dras slutligen ner i en väldig malström på själva sydpolen, där oceanen sugts ner i jordens inre. Här återkommer som vi ser det gamla temat om en öppning till jordens innandöme på polen. Men vi stöter också på en ny idé, nämligen det bakom den antarktiska packisens vita mur finns öppet, tempererat hav. Kanske också tempererade eller rentav tropiska länder?

Ja, människan är en drömmare, och det är väl vår födslorätt. Idag vet vi ju sedan länge att det inte finns något hav på sydpolen, men tanken var för all del inte tagen ur luften. Den byggde på de observationer som den skotske polarfararen James Weddell gjorde under en expedition 1823. I en mur av is hittade han verkligen öppningen till ett nytt hav i vilket han seglade in. Eftervärlden har kunnat konstatera att det så kallade Weddellhavet bara är en storbukt mellan den Antarktiska halvön och fastlandet, men om detta var James Weddell lyckligt ovetande. Därför kunde han låta fira upptäckten med extra groggransoner åt hela besättningen. (Man kan för övrigt misstänka att det är dessa extra groggransoner som är den närmast liggande orsaken till att Weddell också rapporterade att ha sett sjöjungfrur i polarhavet.)

Poe återvände till Antarktis i sin enda roman, den tyvärr spektakulärt tråkiga *Arthur Gordon Pym's äventyr* från 1838. Här återanvänds temat med en sjöfarare på avvägar, liksom temat med en öppning i isbarriären bakom vilket öppnar sig ett varmare hav. I detta varma hav finns tropiska öar med infödingar i bästa Robinson Crusoe-stil. Den smått absurdistiska, till synes på måfå hopradsade berättelsen, slutar

tvärt just när spänningen till sist har lyckats stegras och något dramatiskt står i begrepp att händas, något som kommer att avslöja hemligheten om själva polen för berättaren och för läsaren. I ett påhängt efterord förklarar en fiktiv redaktör att de sista kapitlen i Arthur Gordon Pym's redogörelse gått förlorade och att inget vet vad dessa kapitel innehöll. Det är en av populärlitteraturhistoriens snöpligaste upplösningar, och den hade idag sannolikt fått arga fans att ta till högafflar mot författaren.

Poes berättelser kan sägas ha drag av proto-science fiction. Det är nog ingen tillfällighet att det är i denna litterära genre som Antarktis oftast har skildrats. Antarktis är nämligen, som vi har sett, vetenskapens domän framför andra: en kontinent nästan helt bebodd av vetenskapsmän. Världsdelen är också lämplig som fond för science fiction-berättelser eftersom den är en vit fläck. Detta gäller lika mycket i bildlig mening som i bokstavlig. Det är fortfarande mycket som vi inte känner till om denna väldiga landmassa, delvis helt enkelt eftersom den ligger dold under tjock is, och har gjort det i miljontals år. Antarktis gåtfullhet, ja själva dess tomhet, gör det till en tacksam duk på vilken vi kan projicera alla möjliga föreställningar om det okända.

En litterär hantverkare i science fiction-genren som skickligt använde den antarktiska duken på detta sätt var H P Lovecraft (1890–1937), som från sitt pojkrum i Providence fascinerat insöp rapporterna om det trevande utforskandet av Antarktis inre. I den stilbildande novellen *Vid vansinnets berg* (1931) låter han en expedition snubbla över de förhistoriska resterna av fruktansvärda utomjordiska varelser – ”de gamla gudarna”. Lovecraft levde i en tid när djupfryst mat började göra sitt intåg i amerikanska kök, och rimligen var det därifrån han hämtade tanken att det som frysts ner kan tinas upp och

Dante och Vergilius i helvetets nionde krets. Målning av Gustav Doré (1861).

FOTO: ALAMY

återfå sin gamla form, som om tiden har stannat. Därmed lanserade han "is" som litterär trop, en trop som idag är så uttjatad att det kan vara svårt att se att den en gång har varit ny.

Samma grepp och samma trop finner vi i kortromanen *Who Goes There?* från 1938 av den amerikanske science fiction-författaren John W Campbell (1910–1971). Här rör det sig om ytterligare en olycklig expedition som hittar ytterligare en fasansfull tingest i isen, närmare bestämt ett miljontals år gammalt rymdskepp. Rymdskeppets mystiska passagerare visar sig ha den kusliga förmågan att perfekt imitera allt levande. I mörkret och isoleringen under den antarktiska vintern börjar så en paranoid gissningslek när expeditionsmedlemmarna måste ta ställning till vem som är vän och vem som är fiende. Den som tycker sig känna igen intrigen har helt rätt, för detta utgör förlagan för John Carpenters förhållandevis trogna skräckfilmatisering *The Thing* från 1982.

Den klaustrofobiska isolering som utmärker tillvaron på Antarktis kan naturligtvis få farliga följder även utan att utomjordiska monster behöver blanda sig i. En påminnelse om det fick man nyligen, då det rapporterades om hot och misshandel på den lilla sydafrikanska basen SANAE IV på Östantarktis. Sydafrikanska myndigheter hade få andra sätt att hantera situationen annat än att låta en psykolog försöka tala den misstänkte gärningsmannen till rätta via videolänk. Sydafrikas polarförvaltning har tidigare drabbats av en liknande incident; år 2017 löpte en expeditionsmedlem amok med yxa på en station på den isolerade Marionön. Även denna incident avslöpte utan dödsoffer, men det illustrerar dels den psykologiska press som den antarktiska miljön innebär, dels den utsatthet och vanmakt det innebär att befinna sig hundratals mil från civilisationen.

Det utomjordiska – eller bortomjordiska – temat är ofta närvarande i berättelser om Antarktis. Utan tvekan eftersom Antarktis i sig har en utomjordisk kvalitet. Jämfört med den arktiska regionen, som länge har varit känd och i vart fall delvis utforskad – rentav bebodd – är området runt den södra polen betydligt mer främmande. Inte bara är Antarktis ännu kallare och kargare än Arktis, det ligger också längre bort från bebodda områden.

Säkerligen bidrar det också till vår bild av Antarktis som främmande, ja som ett slags negation, att vi allt sedan Ptolemaios lärobok i geografi återupptäcktes i Europa i början av 1400-talet ritat våra kartor med norr uppåt. Det gör att den antarktiska landmassan ligger längst ner, där vi uppfattar att jorden så att säga tar slut. *Non plus ultra*. Antarktis blir därmed "hela universums botten", för att åter låna Dantes ord om helvetets frusna nionde krets.

Men Antarktis upphäver inte bara rummet, utan på sätt och vis även tiden. I isen har svunna åldrar fångats i flykten. Klimatforskare letar i djupa borrhärdar efter ledtrådar till hur klimatet på jorden var under förhistorisk tid. Detta kan

"Där är där man inte är, men här är här där man är." (Fem myror är fler än fyra elefanter). FOTO: JAN COLLISÖ/TT

studeras på ett liknande sätt som när man studerar årsringar i ett träd. Varje vinter faller ny snö och varje vinter fryser ett nytt lager is ovanpå den gamla. Genom att mäta avlagringen för ett visst år kan man få en uppfattning om temperaturen det året, och genom att studera inkapslade luftbubblor kan man få en uppfattning om atmosfärens kemiska sammansättning. Borrhärdarna blir på det sättet trolldroppar in i det förflutna.

De äldsta antarktiska borrhärdarna som hittills har tagits upp innehåller i sina nedersta lager is som är 800 000 år gammal. Förra året hittades dock en plats på Antarktisplatån där isen är mer än tre kilometer tjock, och där man tror sig kunna borra fram is som är en miljon år gammal. (Denna plats ligger alldeles i närheten av den fransk-italienska forskningsstationen Concordia. Man vill ogärna spå på nationella stereotyper, men det vore nästan tjänstefel att inte meddela att Concordiastationen tydligen är vida känd för sin goda mat, enligt uppgift av Michelinklass. Här kan man, mitt i jordens mest avlägsna ödemark, äta till exempel pilgrimsmusslor med saffranssås och till det dricka en frisk och mineralig vermentino. Har man vägarna förbi lär det utan tvekan vara värt en omväg.)

De 1500-talsgeografer som ritade in ett grönskande *Terra Australis* på sina kartor trodde nog att de visste mer om detta land än vad vi tror oss göra idag. Idag, tvåhundra år efter att kontinenten upptäcktes, hör den fortfarande bara delvis till vår hitomvärld. Delvis hör den till bortomvärlden; till saga och legend, till det för länge sedan förflutna eller till den avlägsna framtiden.

På Antarktis gäller andra lagar, där råder andra naturförutsättningar, och där är verkligheten annorlunda. Där är verkligheten gjord av rytande tystnad och av stälvt död. Antarktis är, sanerligen, landet som icke är. ❁

”

Världsdelen är också lämplig som fond för science fiction-berättelser eftersom den är en vit fläck.

Av Thomas Steinfeld

2

Thomas Steinfeld är journalist och författare.

Hitlertysklands

Zoologen och filmaren Bengt Berg var en internationell kändis och hade stort inflytande över den nazistiska ledningen. I Sverige är han helt bortglömd.

Det mest kända fotografiet av Bengt Berg togs i januari 1939 under pressens bal i festsalarna vid Berlins zoo. I bildens mitt står en Volkswagen, ett av de första exemplaren från serieproduktionen. Bilen var första priset på en tombola som avslutade festen. Zarah Leander hade sjungit, en balett, en "Tanzmaschine", hade dansat med bar mage och Heinrich Himmler hade gått från bord till bord för att välkomna gästerna.

Inför överlämnandet av vinsten samlades några av kvällens celebriteter runt bilen. Till vänster står Ferdinand Porsche, bilens konstruktör, med fru och till höger Heinrich George, en av den tidens främsta skådespelare i Tyskland, folkkär och med goda förbindelser till den nationalsocialistiska eliten. Bakom honom, högre, smal och med ett illmarigt leende: Bengt Berg, på höjden av sin karriär. "En riktig viking" lär han varit, enligt en artikel i en tysk regionaltidning, "en man med en lysande blick, ... fylld av ungdomlig begeistring."

Bengt Berg, född år 1885 i Kalmar, död i juli 1967 i Halltorp i Kalmar län, var en självlärd zoolog, ekolog, jägare, fotograf, filmare, författare, föredragshållare och mycket mer. Han var dessutom en av tjugo- och trettioalets stora celebriteter, i Sverige och i Tyskland, men också i Italien, Spanien och Storbritannien. Idag är han nästan helt glömd. Spår efter honom hittas dock på många ställen. Inte bara på gården Eriksberg utanför Sölvesborg, som han köpte år 1938 och som idag är ett av Europas största vilthägn, med ett fyrstjärnigt hotell och en restaurang. Hans verk lever dessutom kvar inom zoologin, inte minst i det naturhistoriska Museum Koenig i Bonn, som fortfarande visar objekt som han samlat. Och så dyker han upp i oväntade sammanhang: i vissa tyska högerpopulisternas engagemang för fjällpiparen till exempel. Deras intresse går tillbaka till *Mein Freund der Regenpfeifer* (*Min vän fjällpiparen*, Stockholm 1917, tysk översättning 1925), en djurbok som i tysk översätt-

ning trycktes i drygt tjugo upplagor eller mer än hundratusen sålda exemplar. Hermann Göring läste den flera gånger om, sista gången timmarna innan han begick självmord i oktober 1946, några timmar före den planerade avrättningen.

favoritsvensk

Bengt Berg och andra
celebriteter samlade
kring en Volkswagen
i januari 1939.

FOTO: TT

Kort efter sekelskiftet började Bengt Berg gå i lära hos konservatorn Gustav Kihlén i Göteborg som hade utvecklat uppstoppningen av djur till ett konsthantverk. Tidigare konservatorer hade tillverkat troféer, prepa-

rerat djur som skulle ingå i ett kuriosakabinett eller bli del av en vetenskaplig samling uppraddade på hyllor bakom glas. Den nya taxidermin hyste högre ambitioner. Den skulle vara som naturen själv, ofta gestaltad i någon form av rörelse, »

”

Bläddrar man genom berömda människors memoarer eller minnesböcker från tjugo- och trettiotalet stöter man ständigt på Bengt Berg.

Fjällpipare.

FOTO: BENGT EKMAN/TT

för att visas i en ny typ av museum som utvecklats under 1800-talets sista år, med svenska biologer som pionjärer: det biologiska museet.

Många av dessa uppstoppade djur ingick i en ny form av framställning som kallas för "diorama" (från grekiska "di", "genom", och "hora", "se"). Ett diorama är ett överdimensionerat visningsskåp med målad bakgrund, eller en förminskad teaterscen med en detaljerad scenuppbyggnad, med djuren i förgrunden och en ofta avancerad belysning. Med dioramat utvecklade naturhistorien en egen presentationsform som används än idag.

År 1909 flyttade Bengt Berg till Tyskland för att ta anställning hos Alexander Koenig i Bonn som då höll på att skapa ett naturhistoriskt museum som än idag tillhör världens största. Han utvecklade där dioramorna till en än idag oöverträffad perfektion. För att kunna tillverka dem företog Berg flera långa resor, framförallt till Lappland som då uppfattades som ett slags Afrika i Europa, där han jagade, samlade ägg, stenar, sand, grenar, allt för att skapa en så autentisk miljö som möjligt.

Innan Bengt Berg började skriva böcker om djur och illustrera dem med egna fotografier hade han försökt sig på en skönlitterär karriär där han specialiserade sig på berättelser från Sveriges mest nordliga delar.

Hans första skönlitterära framgång var en avhandling i raslära förklädd till en roman som 1916 publicerades i både Sverige och Tyskland. *En german. Berättelser från den nya tiden* är en jämförelse mellan nationalkaraktärer. Här drivs tesen att de germanska folken måste sluta sig samman i en äkta gemenskap i vilken tyskarna var de intelligenta och överlägsna medan svenskarna var introverta, rättvisa och ärliga. Boken sålde dock inte så bra att Bengt Berg kunde fortsätta med skönlitteraturen; bättre gick det för de illustrerade naturskildringarna, ofta med en personlig berättelse i bakgrunden. "Han är mannen som står på människovärldens gräns, han återskapar banden till djurens rike, som den civiliserade européen klippt", löd omdömet från en recension som Bengt Bergs tyska förlag använde i sin reklam. Berg utvecklade djurfotografins teknik i snabb takt med egna (och lånade) uppfinningar som "gevärskameran" eller med kameror monterade på flygplan.

Framgången tycks bero på en medial närvaro i alldeles modern skepnad. Det gick inte att undgå "den store pojken med det grånade håret" (*Frankfurter Zeitung*), på bokmarknaden, som föredrags hållare och som deltagare i mer eller mindre politiserade evenemang. Redan runt år 1920 hade Bengt Berg utvidgat sina aktiviteter till ett nytt medium: filmen. Efter tre korta filmer, *Storkarna* (1920), *Den duktiga ejderhonan* (1922), *Som flyttfågel i Afrika* (1922), övergick han till helaftonsföreläsningar där hans filmer fyllde Tysklands största biografier många gånger om. Joseph Goebbels kallade *De sista örnarna* (1923) för en "majestätisk film". Goebbels fortsatte: "Aristokratins höga visa. Mot massvansinnet. Bengt Berg helt vår man [...] Livet är hårt och grymt, bland människor och bland djur. Väl den som betvingar det."

Efter publiceringen år 1930 av *Die Liebesgeschichte einer Wildgans* (*En vildgås kärlekshistoria*, skrev *General-Anzeiger* i Dortmund, den då största tyska dagstidningen

Zoologen och filmaren

Bengt Berg i sitt rätta element. FOTO: TT

utanför Berlin: ”Detta verk är en av dessa böcker som man måste äga, så som man äger Goethe, Shakespeare eller Bibeln.” Bläddrar man genom berömda människors memoarer eller minnesböcker från tjugo- och trettioalet stöter man ständigt på Bengt Berg. Hans förmåga att komma djuren nära beundras djupt: ”ett stycke konstnär, ett stycke poet, ett stycke zoolog”, som Victor Klemperer beskriver den ”barnslige” Bengt Berg i sin berömda dagbok.

Med inkomsterna från Tyskland köpte Bengt Berg 1921 gården Bokenäs, belägen nära Värnans slott i södra delen av Kalmar län. Omfattande insatser gjordes för att åter etablera grågäss och örnar, som båda hade försvunnit från trakten. Naturen skulle bli ”ursprunglig” igen. Bland de många gästerna som han mottog på Bokenäs märktes boxaren Max Schmeling, världsmästare i tungvikt år 1930 och 1932, och diktaren Gerhart Hauptmann, Nobelpristagare i litteratur år 1912, och ännu vid denna tid Tysklands mest ansedde författare.

I Tyskland var Bengt Berg nu så berömd att han började ägna sig åt större projekt som krävde politiskt stöd. Den första planen gällde en stor del av en halvö vid den tyska Östersjökusten väster om Rügen, kallad för Darfs, som utmärkte sig genom en så kallad urskog och frånvaron av all form av näringsliv, inte minst jordbruk. Enligt Berg skulle den bli ett naturskyddsområde, för de ”stoltaste djuren ur den förra urskogen”.

Bengt Berg fick så småningom hjälp av Hermann Göring som blivit hans jaktkamrat och som ägde ett hus på halvön. Den som ser Hermann Göring, berättade Bengt Berg några år senare för nationalsocialisternas partitidning *Völkischer Beobachter*, ”vet genast att bakom denne blonde teutons ljusa, stålhårda blick finnes en varm kärlek till naturen och hjärtegodhet mot djuren”. Planen för Darfs förverkligades dock enbart i begränsad form eftersom flygvapnet, ledd av just Hermann Göring, behövde området. Men Berg fortsatte att agitera för nya natur-

”

I Tyskland var Bengt Berg nu så berömd att han började ägna sig åt större projekt som krävde politiskt stöd.

»

”

Det stora intresset för biologin i allmänhet och zoologin i synnerhet gynnade Bengt Bergs karriär i Tyskland.

skyddsområden och utvidgade sitt aktionsområde från norra Europa till Indien och Afrika med berättelser om lejon, tigrar, noshörningar och träskonäbbar. År 1935 utnämndes han till hedersdoktor vid universitetet i Bonn, inte bara som en ”stor forskare”, som det hette i motiveringen, utan också som ”en trogen och pålitlig vän till Tyskland”.

När Bengt Berg köpte godset Eriksberg var syftet, förklarade han i maj 1939 i ett brev till Gustaf V, ”återerövring av sådana djurarter, vilka genom mänskligt oförstånd gått trakten eller landet förlorade, och acklimatiserande av sådana djurarter, vilka kunna utgöra ett värdefullt tillskott till vårt lands och vår världsdelas fauna”. Samtidigt ansökte han om ett statsbidrag på 250 000 kronor (knappt åtta miljoner kronor i dagens penningvärde), men beslutet dröjde. Under tiden fick områdets torpare lämna sina hus, markerna inhägnades och landskapet grävdes upp. Älgar fanns i trakten, men mufflonfår importerades från Österrike, importerade från Sardinien, samt andra djur som ”aldrig hört dit” (*Expressen* 17/12 1945). Bengt Berg fick pengarna, på själva kungens initiativ. Dock först i maj 1945 och efter att Fritidsnämnden förgäves hade pekat på att ”en privatperson icke borde tilldelas dylikt anslag”, medan revisorerna hänvisade till att antalet besökare ”allenast uppgått till ett hundratal” under ett år.

Än idag påminner Eriksberg om Arthur Conan Doyles roman *En försvunnen värld* om ett avskilt område i Sydamerika där förhistoriska djur hade överlevt (Steven Spielberg lånade idén för filmerna om Jurassic Park) – även om visenter (europeisk bison) och grågäss inte är lika spektakulära som dinosaurier.

Likväl krävs väldiga resurser för ett sådant projekt, samt en auktoritet för att påtvinga den egna viljan ett helt landskap. Eriksberg, förklarade Bengt Berg också för en tysk tidning, skulle bli en ”försöksanläggning” för vad som senare skulle ske i östra Europa, efter Tysklands seger i kriget. Ungefär vid samma tid lär Adolf Hitler ha sagt i ett av sina ”bordsamtal”, att Östeuropa om ”trehundra år” skulle ha blivit ”ett blomstrande parklandskap av utomordentlig skönhet”.

När nationalsocialisterna tog makten 1933 var biologi inte ett eget skolämne. Men det ändrades snabbt. Kännedom om ”biologiska grundfakta” – som i själva verket betydde raslära – blev skolans viktigaste uppgift. Grundaren och ordföranden för Nationalsocialistiska lärarförbundet förklarade att nationalsocialismen skulle betraktas som ”politiskt tillämpad biologi”. Det stora intresset för biologin i allmänhet och zoologin i synnerhet gynnade Bengt Bergs karriär i Tyskland.

I december 1935 togs han emot

av Adolf Hitler, efter ett tal i riksrådet, i vilket Berg hade krävt upplösningen av alla zoologiska trädgårdar till förmån för stora naturskyddsområden där djuren kunde röra sig fritt (Bengt Berg tycks ha träffat Hitler åtminstone en gång till, under sommaren 1940, enligt en Säporapport.). En del av planerna förverkligades i Schorfheide norr om Berlin, i en ödslig skogstrakt, där Hermann Göring vid denna tid höll på att bygga sitt gods ”Carinhall” (uppkallat efter Görings första hustru, svenskan Carin von Kantzow). Samma år hade Tyskland infört en „Reichsnaturschutzgesetz”, ett ”riksnaturskyddslag”, som gick längre än någon annan naturlagstiftning i världen.

År 1937 satt Bengt Berg i hederskommittén för Internationale Jagdausstellung (Internationella Jaktutställningen) i Berlin som initierats av Hermann Göring. Efteråt gav Berg en eland (älgantilop) som han hade skjutit i Afrika och visats på utställningen till Göring och tidningarna meddelade att ett nytt, stort ”biologisches Museum” skulle byggas i Berlin, på initiativ av Bengt Berg och med Adolf Hitlers välsignelse.

Om ett ”återuppstått Tyskland” talade Bengt Berg i ”Wochenschau” (ett nyhetsprogram som visades före huvudfilmen på biograferna) när han i september 1936 lämnade den sov- och restaurangvagn som hade tagit honom och de andra hedersgästerna till nationalsocialisternas partidagar i Nürnberg. Världen måste inse, förklarade han, ”att ledarskapet av idealisten Adolf Hitler är en välsignelse, inte bara för Tyskland, utan för hela världen”. Han övertygade inte alla, särskild inte den politiska vänstern i sitt hemland. Bengt Berg, skrev tidningen *Socialdemokraten* redan i september 1934, ”vet naturligtvis lika bra som vi att i Görings namn och under hans politiska överbefäl tusen och åter tusen värlösa och oskyldiga människor i koncentrationslägren och S.A.-kasernerna misshandlas, förödmjukas, pinas och torteras på det mest djävulska sätt [...] en av de mest lögnaktiga författare i vår tid.” Goebbels antecknade i november 1939 att nationalsocialismen inte kunde räkna med något stöd i Sverige, förutom från Bengt Berg och Sven Hedin.

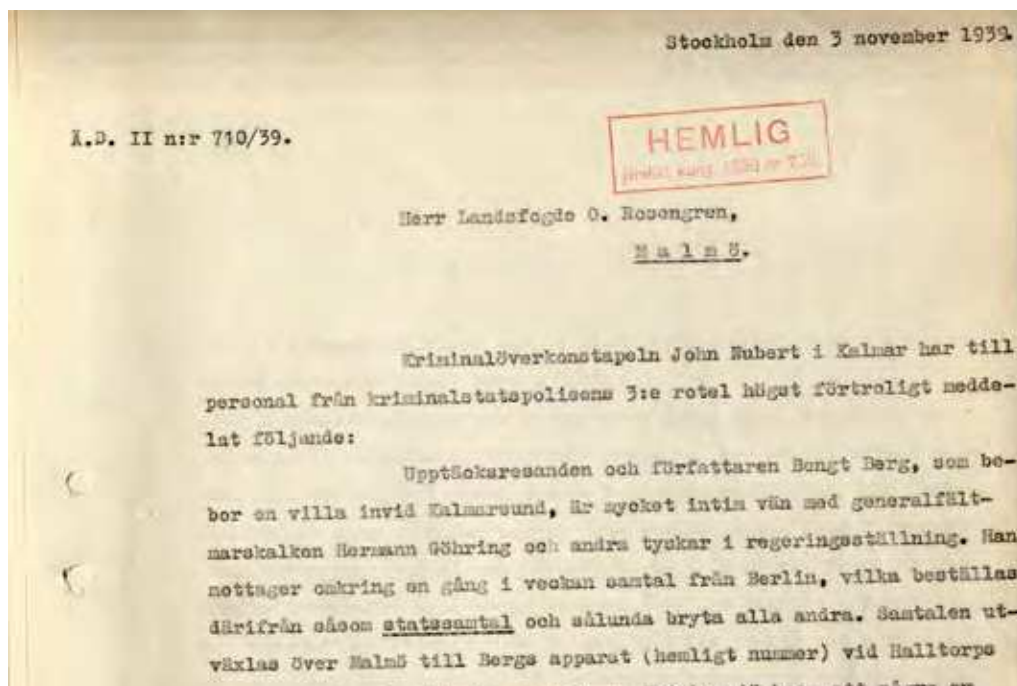
Under vintern 1941 förde Tyskland krig mot Sovjetunionen och Storbritannien, tyska trupper slogs i Nordafrika och på Balkan. Frankrike, Danmark, Norge, Luxemburg, Belgien och Nederländerna var ockuperade. Bengt Berg höll sig dock till djuren och lanserade projektet ”Schont Bengt Bergs Wildgänse” (”Skona Bengt Bergs vildgäss”) via tyska riksrådet. Publiken uppmanades att sluta jaga fåglarna och istället rapportera deras förekomst till det tyska ornitologiska sällskapet. Så småningom, lovade Berg, skulle det finnas ”flyttfågelstationer”, inom ramen av en ”europeisk fritidsplan”, som efter Tysklands seger skulle förverkligas i ett återuppstått Europa.

Samarbetet med åtminstone några av de ledande nationalsocialisterna måste redan innan antagit en nästintill halvinstitutionell karaktär. Den brittiske fascisten Ronald

Reklamaffisch för Bergs film från 1923.

FOTO: SVENSKA FILMINSTITUTET

Säkerhetspolisens rapport om Bengt Berg.

FOTO: RIKSARKIVET

”

Goebbels antecknade i november 1939 att nationalsocialismen inte kunde räkna med något stöd i Sverige, förutom från Bengt Berg och Sven Hedin.

Nall-Cain använde sig av Bengt Berg som medlare när han i september 1939 sökte få till stånd fredsförhandlingar mellan Storbritannien och Tyskland (Sven Hedin fick för övrigt tjäna samma syfte). Och i augusti 1940 noterade Joseph Goebbels: ”Djuptgående och ärligt samtal med Bengt Berg. Jag lade fram våra planer för nyordningen av Europa under tysk ledning [...] Han förstår och skall tala och skriva enligt detta [...] hård dom om den svenske kungen.”

Vad ”nyordning” i detta sammanhang innebar är känt: ett storgermanskt rike, med de skandinaviska länderna som formellt självständiga, men i realiteten helt avhängiga stater. I november 1942 satt Bengt Berg under en konferens mellan ministrarna i Nordische Verbindungsstelle, organisationen som skulle samordna de tyska aktiviteterna i de nordiska länderna.

Bengt Berg övervakades av Säkerhetspolisen från november 1939 till krigets slut eftersom han var ”mycket intim vän med generalfältmarskalken m.m. Göring (sic!) och andra tyskar i regeringsställning”. Observationerna verkar dock ha varit av blandad art. Till exempel ansåg polismyndigheten i Karlskrona att man hittat en kommunist. Och visst sympatiserade Berg även med den sidan – när det gäller honom måste man förstå ordet ”national-socialism” bokstavligen, med betoning på båda element. Andra företrädare för svenska myndigheter lade märke till att han fick mycket post från Tyskland, att han omkring en gång per vecka tog emot ”statssamtal” från Tyskland samt att han hade ett kärleksförhållande med en kvinnlig anställd vid arbetsförmedlingen i Kalmar. Och så uppmärksammades att Bengt Berg samlade uppgifter om försvarsanläggningar i närheten av Eriksberg (Blekinges kust var vid denna tid till stora delar militärt skyddsområde), att

han läste militär facklitteratur i stora mängder samt utfrågade fiskarna om vattendjupet i trakten skulle räcka till för större båtar eller ”jagare”: ”Landstigningsmöjligheter för främmande trupper” skulle vara ”ganska stora”, trodde Landsfiskalkontoret i Karlshamn.

Planerna för en ”skollovskoloni för tyska barn” samt fågelskåderiet skulle således tjäna som en ”täckmantel” för ett spioneriuppdrag, varpå bostaden på Eriksberg genomfördes under hans frånvaro, uppenbarligen med den dåvarande försvarsministern Per Edvin Skölds tillstånd. Säkerhetspolisens slutsats från februari 1946 blev dock mild: ”Berg är (varit) tyskorienterad, men han synes icke ha företagit någon illegal handling – i varje fall inte en känd sådan.”

Efter krigets slut lämnade Bengt Berg mer eller mindre offentligheten, både i Tyskland och i Sverige. Visserligen följde ännu några böcker, dock utan att nå samma uppmärksamhet som hans tidigare verk. Han tycks mest uppehållit sig på Eriksberg. En redogörelse för hans gärningar, inte minst de politiska, gjordes aldrig. Hans inflytande levde dock kvar, till exempel hos zoologerna Bernhard Grzimek och Heinz Sielmann som med sina djurfilmer blev stora stjärnor i tysk teve. Eller hos Konrad Lorenz, Nobelpristagaren i medicin år 1973 och den mest kände företrädaren för en numera halvglömd vetenskapsdisciplin som ägnar sig åt djurens beteende och som kallas för ”etologi”.

Några av hans idéer verkar fortfarande vara vid liv. Tidskriften *Ví* publicerade i december 2022 en utförlig artikel i vilken skribenten kräver en ”rewilding” av den svenska naturen och hänvisar till Bengt Berg och Eriksberg med uppmaningen: ”Gör Sverige vilt igen.” ❀

I en situation med dödligt våld, ska det vara upp till varje polisman att själv bestämma om den vill gå in och konfrontera gärningsmannen? Inom Polismyndigheten har det sagts att arbetsgivaren inte kan ta arbetsmiljöansvaret.

Att visa mod är inte valfritt

Av Fredrik Kärrholm

Massskjutningen i Örebro den 4 februari i år var den dödligaste i svensk kriminalhistoria, men inte någon oväntad händelse. I snart 20 års tid har svenska poliser övat på att hantera det som kallas pågående dödligt våld. Taktiken är internationellt vedertagen och bygger i all sin enkelhet på att konfrontera gärningsmannen för att avbryta det pågående mordandet. Detta är inom svensk polis en del av utbildningskonceptet *polisär konflikthantering*, förkortat polkon, som alla poliser i yttre tjänst årligen repeterar.

Vid massmordet i Örebro agerade den första polispatrullen på plats i enlighet med sin träning och förefaller ha gjort helt rätt. De framryckte med blåjus och var enligt Polismyndighetens rapport på plats inom sex minuter från att det första larmet inkom till 112. De gick omedelbart in i byggnaden.

DEN TUNGT BEVÄPNADE gärningsmannen i Örebro använde sig av rökgranater, vilket innebar en försvårande omständighet. En polisman får inte skjuta i blindo, med risk för att träffa fel person, och det förklarar sannolikt varför poliserna inte avlossade några skott. Röken var också så pass kraftig att poliserna i efterhand tvingades uppsöka sjukvård. Men de kunde trots röken konfrontera honom inuti i byggnaden och ge sig till känna som poliser. Gärningsmannen riktade om sitt skjutande mot poliserna. Enligt taktiken och teorin medför en sådan distraktion att elever och lärare kan

få en möjlighet att fly, och att liv därmed kan räddas.

I många fall leder konfrontationen inte bara till att gärningsmannen riktar sin uppmärksamhet mot poliser, utan även att han tar sig eget liv. Även det senare skedde i Örebro.

Efter att polisen gick in i byggnaden mördades inte fler personer. Den sista kulan avlossade gärningsmannen mot sig själv. Att tio oskyldiga personer sköts ihjäl är en fruktansvärd tragedi, men det hade mycket möjligt kunnat bli ännu fler om inte polisen hade agerat lika snabbt som skedde.

Det är därför anmärkningsvärt att rådigt agerande, som det i Örebro, uppfattas som valfritt av poliser. I *Polistidningen* intervjuades en av de poliser som ingick i en av de första patrullerna på plats: "Är vi skyldiga att gå in i en lokal där det pågår dödligt våld? Svaret vi har fått är att det är upp till varje polis att bestämma själv. Det finns ingen arbetsgivare som kan ta det arbetsmiljöansvaret att säga att första patrullen på plats ska kliva in i lokalen och konfrontera gärningsmannen."

NÄR JAG SJÄLV under min tid som polis genomgick utbildning för att hantera "pågående dödligt våld" år 2020 reagerade jag på samma budskap. Utbildningen lärde ut en offensiv metod, men samtidigt förmedlades att det var helt upp till mig själv att välja om jag ville agera eller inte: Vilde jag som beväpnad polisman försöka att rädda andra och utsätta mig själv för risk, eller ville jag tryggt vänta utanför när ett massmord av barn pågår i en skola?

Inställningen var den motsatta till den jag uppfattade 12 år tidigare, när jag

”

Den som väljer att bli polis väljer att vara det statliga våldsmonopolets företrädare, med de risker befattningen innebär.

Polisinsatsen vid massmordet i Örebro.

FOTO: KICKI NILSSON/TT

genomförde grundutbildningen till polis på dåvarande Polishögskolan i Solna. I den taktiska utbildningen handlade en central del om att stanna fordon för att gripa farliga och tungt beväpnade kriminella. Resonemang om arbetsmiljöansvar i sådana situationer fördes aldrig på tal.

Utbildningen var vid denna tid präglad av erfarenheterna från polismorden i Malexander 1999, då polismännen Olle Borén och Robert Karlström sköts till döds efter att ha följt efter och stannat bankrånarna Tony Olsson, Andreas Axelsson och Jackie Arklöv. Att ingripa mot beväpnade kriminella var i den tidigare polisutbildningen förväntat, inte valfritt.

VÅR SAMHÄLLSORDNING bygger på att staten framtagit medborgarna rätten att bära vapen och i alla lägen kunna skydda sig själva, med ett löfte om att i gengäld garantera säkerheten. I polislagens första paragraf står således att det till Polisens uppdrag hör att "tillförsäkra allmänheten skydd". Det är något som i vissa lägen kan vara förknäp med stor fara.

Den som väljer att bli polis väljer dock att vara det statliga våldsmonopolets företrädare, med de risker befattningen innebär. Att poliser ska ta kordade risker och agera dumdristigt efterfrågar ingen. Där emot måste poliser i vissa lägen utsätta sig för livsfara – för att skydda andra. Att det idag finns olika uppfattningar om detta inom Polisen är ett problem.

Ett amerikanskt exempel på när allmänheten lämnades utan berättigat skydd från polis är skolskjutningen i Uvalde i Texas 2022. En 18-årig före detta elev gick in i Robb Elementary School, beväpnad med ett

automatgevär och sköt ett stort antal elever. Polisen var snabbt på plats, men avvaktade i över en timme utanför skolan. Polisbefälet på plats ville invänta ett SWAT-team och försökte förhandla med gärningsmannen – samtidigt som de skjutna förblödde. 19 elever och 2 lärare dog. I efterhand kritiserades polischefen hårt och åtalades.

Ett annat exempel är terrorattentatet på Utøya 2011. Poliser avvaktade på fastlandet samtidigt som civila med privata båtar kom till ungdomarnas undsättning. Människor hörde skott på ön men styrde ändå mot faran. Den officiella 22 juli-kommissionen kritiserade polisen för dess långsamma agerande och slutsatsen var att det hade varit fullt möjligt att stoppa terroristen Anders Behring Breivik i ett tidigare skede.

VARKEN I ÅTALET mot polischefen i Texas eller i den norska kommissionens rapport uppgavs arbetsmiljöansvar som ett argument för att avstå risktagande när allmänheten akut behöver skydd. Tvärtom beskrevs en plikt.

Plikten för svenska poliser är dessutom mer vidsträckt än att tillförsäkra allmänheten skydd i form av polisiärt arbete. Varje polis är skyldig att delta i rikets försvar, i väpnad strid. Till det lagstadgade uppdraget för en försvarspliktig polisman hör bland annat att "ingripa mot mindre grupper av fientliga soldater, även om order om det inte har getts".

Just nu pågår dock en utredning som ser över huruvida poliser ska ha kombattantstatus i krig. Förhoppningsvis resulterar den i ett nyktert betänkande. Erfarenheter från Ukraina har visat att Ryssland aktivt

bekämpar poliser, samtidigt som de sätter hela städer i brand. Det är mindre sannolikt att den ryska invasionsmakten skulle agera annorlunda i ett krig mot Sverige, även om Sveriges riksdag skulle besluta att svenska poliser är civila.

Omvärldsläget gör det tämligen uppenbart att polisen bör återfå den förmåga som fanns under kalla kriget. En polis som åter utrustas med automatkarbiner kan inte bara mer effektivt möta fiendesoldater, utan likaså skolskyttar. Att delta i eldstrid kräver dock ett stort mod. Lyckligtvis är det något som de allra flesta poliser enligt min erfarenhet besitter. Men märkligt nog ingår inte mod i den långa lista av psykologiska egenskaper som krävs för att antas till polisutbildningen.

LIKA EGENDOMLIG ÄR Polismyndighetens etiska policy, som anger vilket uppträdande som förväntas från "medarbetare" – poliser nämns inte. I styrdokumentet ställs krav på likabehandling, engagemang och respekt. Men inte ett ord nämns om plikten att skydda allmänheten. Policyn hade lika gärna kunnat vara skriven för handläggare på Försäkringskassan. Viktigare än formella krav är emellertid kultur. Det saknar därför inte betydelse att Polismyndigheten genomgår det som i internationell polisforskning kallas *civilianisation*. Antalet civilanställda har ökat snabbt inom polisen, och i dagsläget är bara omkring 61 procent av alla polisanställda poliser. Även på chefsnivå är en allt större andel civila. I en studie från Pedagogiska institutionen vid Umeå universitet, som publicerades i fjol, behandlas de kulturella implikationerna av detta.

Rapporten problematiserar att många civilanställda och kvinnor inte känner sig hemma i polisens "machokultur". Ideal att vara tapper, orädd och stark framställs som "maskulint" och ett problem som behöver åtgärdas. Men kanske är det tvärtom?

Förra året beslutade en civil chef på högsta nivå i Polismyndigheten att avskaffa de medaljer som tidigare kunde tilldelas poliser för stort personligt mod. Avskaffandet motiverades av att regeringen återinfört ordensväsendet, men det framstår som en tam förevändning med tanke på att Försvarsmakten naturligtvis behållit sina medaljer.

Beslutet är djupt olyckligt. Medaljering har en tydlig signaleffekt och är ett sätt att bidra till positiv normutveckling och stärka positiva beteenden. Den typ av plikt-känsla och rådgivande agerande som poliserna uppvisade i Örebro bör inte tas för givet, utan är något som behöver både förväntas och belönas.

Fredrik Kärrholm är riksdagsledamot för Moderaterna och tidigare polis.

TEMA

LITTERATURKANON

Vilka verk kommer att ingå i den svenska litteraturkanon? Efter sommaren får vi veta. Men än är det inte hugget i sten. Vi bad tio skribenter nominera sina mest omistliga verk.

te ihu
 n så lite
 mer du i
 in om dig
 vara i fred.
 östen mot n
 xellen, när de
 n tillstånd at
 mun får had
 och hälsade
 jag var int
 id sig och i
 ngenting sl
 n hade fått
 den var st
 n och för
 var – fas
 laktad
 min
 min

skedje
 atset lika
 itran varauu
 ad, så är han också fångslad.
 er här i min hälla

Utan humor kan det kvitta

Bibeln översatt av Olaus Petri, Emanuel Swedenborgs latinska mastodontverk och Åke Hodells dadaism är samtliga oundgängliga.

Av Torbjörn Elensky

Visst hade vi en levande litteratur under medeltiden. Landskapslagar, krönikor, Eufemialegenderna och massor av ballader. Men det är inte förrän Bibeln översätts till vårt språk under reformationen, av den store reformatorn Olaus Petri, som svenskan på allvar blir ett litterärt språk. Först översatte han, tillsammans med Laurentius Andreæ, Det nya testamentet, som kom 1526. År 1541 hade även översättningen av Det gamla testamentet avslutats, huvudsakligen genomförd av Olaus bror Laurentius Petri och det hela trycktes och spreds som vad vi sedan dess kallar Gustav Vasas Bibel, men vars fulla titel lyder *Biblia, Thet är. All then Helgha Scrifft, på Swensko*.

Motsvarande översättningar gjordes i alla de nordeuropeiska

länder som genomgick reformationen. Luther översatte Nya testamentet till tyska 1522, det kom på danska 1524, en komplett Bibel gavs ut på nederländska redan 1526 och Nya testamentet kom på finska 1548, i översättning av Mikael Agricola, som genom sitt arbete skapade det finska skriftspråket.

Betydelsen av Gustav Vasas Bibel kan knappast överdrivas. Sverige ingick i en enorm religiös, politisk och intellektuell rörelse som skulle komma att helt förändra relationen mellan kyrka och stat. Stora förluster gjordes då klostren stängdes och deras bibliotek tömdes. Men utan den rörelsen är det fråga om huruvida vi någonsin hade utvecklats till den självständiga stat vi varit sedan början av 1500-talet. Läskunnigheten började spridas snabbt då husförhör infördes. Så småningom utvecklades kraven på att alla

LITTERATURKANON

som nu kunde läsa Bibeln hemma också skulle ha rätten att själva tolka den. Det gick nu inte så lätt, men så småningom, 1858, då konventikelplakatet upphävdes släpptes frikyrkorna, de första folkrörelserna, fria och vårt land har inte varit sig likt sedan dess.

Långt in på 1900-talet var Bibeln Sveriges mest spridda och lästa bok. Vare sig du läser poesi från den svenska romantiken eller de svenska arbetarförfattarnas romaner är det uppenbart vilken viktig influens den varit, ända till vår tid. Idag läses den inte lika brett och mycket av det bibliska bildspråk – ankans skärv, Sarons liljor, kasta pärlor för svin, som en tjuv om natten, såsom i en spegel, ormens väg på hälleberget... – som format vår litteratur är om inte alldeles bortglömt, så husvilt. Även många som känner igen uttrycken har fått allt svårare att placera dem. Men de finns fortfarande med oss och denna översatta stora antologi, som vi kallar Bibeln, utgör själva grunden för vårt litterära arv.

Återkommande har bibeltexterna nyöversatts eller reviderats, i ständigt nya omgångar, som alltid väcker visst motstånd – man vill behålla de formuleringar man vuxit upp med. Den mest inflytelserika Bibeln är Karl XII:s Bibel, vilken användes från 1703 till 1917. Den är emellertid ingen fullständig nyöversättning, utan en bearbetning av Gustav Vasas version. Kyrkomannen och sedermera biskopen Jakob Swedberg hade velat göra en helt ny översättning, men det genomfördes aldrig. Däremot kom han så småningom, då han redan var både professor i Uppsala och biskop i Skara, att adlas och tog sig då namnet Swedenborg. Hans son Emanuel, som föddes 1688, blev först ingenjör, sedan religiös mystiker.

Emanuel Swedenborgs storverk är *Arcana Coelestia*, Himmelsska hemligheter, som gavs ut i London i åtta band mellan 1749 och 1756. Han skrev inte på svenska utan på latin, hans tids internationellt gångbara språk. Stora delar av hans omfattande verk har inte ens översatts till svenska. Få utom experter och de som är medlemmar i den kyrka som bildats i hans efterföljd lär ha läst mer än utdrag och fragment. Ändå är det en av de tyngsta posterna i en svensk kanon. Det finns ingen annan författare från vårt land som haft ett så stort inflytande, religiöst, filosofiskt och inte minst litterärt och konstnärligt.

Immanuel Kant tog visserligen avstånd från honom, men de tyska romantikerna tog till sig honom. Han påverkade Schelling djupt, liksom de engelska romantikerna. William Blake hade ett ambivalent förhållande till honom, men hans *The Marriage of Heaven and Hell* (*Äktenskapet mellan himmel och helvete*) är djupt påverkad av hans läror. Samuel Coleridges marginalanteckningar till Swedenborgs verk har publicerats och de ger viktiga nycklar till den romantiska världsbilden och poesen. Även något senare författare, alltifrån Charles Baudelaire, som fick kännedom om Swedenborg via Balzac till WB Yeats inspirerades av honom. Viktigast är hans *korrespondenslära*, enligt vilken allt på jorden avspeglar himlen. Det liknar vissa platoniska, och ännu mer nyplatoniska idéer, liksom de tankar som tillskrivits den fiktive Hermes Trismegistos, men det är Swedenborgs tankar om dessa relationer som fick så stort genomslag att de påverkar oss än idag, om än indirekt.

Efter att ha gått igång på dessa tunga klassiker i vår svenska kanon, varav en är översatt och den andra inte ens finns på svenska i sin helhet, fast den är skriven av en svensk, vill jag avsluta med

något skenbart helt annorlunda. Den svenska modernismens, mera specifikt konkretismens, mästerverk *igevär* av Åke Hodell, från 1963. Jag hade kunnat välja något annat av hans kända konkretistiska verk, som *General Bussig* eller något mera ambitiöst, som det suggestiva Hörspelet *Djurgårdsfärjan över Styx*. Men i sin enkelhet är det just *igevär* som är så unikt och betydelsefullt att det bör ingå i vår kanon.

Åke Hodell föddes 1919 i en gammal stockholmsfamilj med skådespelare, artister och humorister. Hans far och farfar skrev revyer och gjorde kabaréer, klassiska skämttidningar som *Söndags-Nisse* och *Nya Nisse* kom till i hans barndomshem och han försökte sig själv på att sätta upp revyer redan i 20-årsåldern. Men så blev han istället stridsflygare och störtade den 17 juli 1941 under en övningsflygning på Ljunghed. En olycka som skulle bli lika avgörande för hans följande konstnärskap som Joseph Beuys krasch några år senare blev för hans. En urolycka, som varieras och mytifieras i hans poesi och som antagligen också bidrog till att han efter den kände sig absolut fri i förhållande till alla auktoriteter och traditioner.

igevär består, enligt beskrivningen i Magnus Haglunds underbara biografi *Åke Hodell* (2009) i sin tryckta version av ”31 680 i:n över drygt tolv sidor, följt av ett gevär på sidan 13 och därefter 66 556 ä:n över sammanlagt 35 sidor, och allra längst ner på sidan 48 ett r”. Det är både konkret och dadaistiskt, allvarligt och humoristiskt, fräckt utmanande och i sanningens namn helt enkelt roligt. Det var precis sådant som jag som nyblivet intresserad av litteratur och avantgarde under tidiga tonåren älskade, lika mycket som allt det andra som flödade fram under några år då konsten var både fri och rörlig: Torsten Ekboms nästan oläsliga romaner, Öyvind Fahlströms teckningar och mobiler, happeningar och bullerkonserter.

Förutom i den tryckta varianten, där i:n blir till snörräta rader av soldater i givakt, gjordes *igevär* som ljudkonstverk, för åtta personer; den ställdes ut på Moderna museet, då Hodell kombinerade de utrivna sidorna ur tio böcker till en 60 meter lång mobil; samt som grammofonskiva, som numera kan avnjutas via Youtube. Alla varianter av verket gör olika intryck och bidrar på så sätt till en konstnärlig helhet. Bara en sedan 500 år avancerad skriftkultur med gott självförtroende kan kosta på sig något sådant.

igevär tillkom i en tid då allt var möjligt. Den är en bild- och ljuddikt som fortfarande kan provocera, precis som en del andra verk från den tiden – en tid då mycket av konsten ägnades åt upprepningar, popkultur, mode, flyktiga material och en kombination av clownier och politiskt engagemang, som ibland var naivt och så småningom tyvärr blev direkt antidemokratiskt hos en del av utövarna, som snöade in på maoismen, men som åtminstone aldrig var tillrättalagt och tråkigt.

Hela epoken är bland de rikaste i svensk kulturhistoria, och *igevär* representerar den väl. Som en fotnot kan jag också påminna om ett annat verk av den gode Hodell: som gymnasist ledde han hejarklacken på Södra latin och myntade ramsan ”sassa brassa mandelmassa”. Den mest framgångsrika och långlivade nonsensversen i svensk litteratur – eller vad det nu ska kallas. Så länge det finns hejarklackar kommer alltid någon att dra den. Odödlig är den, vare sig man tycker den är värdig att ingå i en kanon eller inte. Men en kanon utan humor kan man lika gärna vara utan.

Torbjörn Elensky är författare.

Servera inga moralkakor

Carl Michael Bellman, Selma Lagerlöf och Fritiof Nilsson Piraten hör till skilda tidsåldrar och genrer, men alla tre innehåller rejäl manlig fylla.

Av Carina Burman

Vad är egentligen en kanon? En läslista för skolungdomar, en samling tips för den läslystna eller helt enkelt sådana klassiska verk, som folk fortfarande läser? Jag är inte helt övertygad av tanken på en officiell kanon, men om vi alls ska enas om kanoniska verk räcker det inte att de är kanonbra – de måste också vara levande.

Som förslag erbjuder jag här tre verk: Carl Michael Bellmans *Fredmans epistlar* (1790), Selma Lagerlöfs *Gösta Berlings saga* (1891) och Fritiof Nilsson Piratens novell "Högvilt" ur samlingen *Flickan med bibelspråken* (1959).

De kommer från tre skilda sekler och hör till skilda genrer – lyrik (tillika sångbar dylik), roman samt novell. Dessutom är deras handling utspridd – i öst, väst och syd, i större och mindre städer samt på landsbygden. Ändå finns det mycket som för- enar dem.

Men låt oss först släppa in Bellman på scenen. En salut!

*Klang och skott!
Kungens Slott
Mot skyarna höjs,
Och ögat ömt förnöjs. [...]
Från dess vall
Dån och Knall:
Från bergen återskall.*

Få verk känns så självklara för en svensk kanon som *Fredmans epistlar*, ett verk som bokstavligen varit på allas läppar i över tvåhundra år. Epistlarna läser man nämligen inte – dem sjunger man. De har sjungits av mansköror och skolbarn, och de har nytolkats av Sven-Bertil Taube, Fred Åkerström samt Cornelis Vreeswijk. Nu framförs de av ett nytt sekels trubadurer – och av oss alla, på middagar och i duschen.

Som poet och musiker var Bellman virtuos. Han tycks ha skrivit

vers lättare än prosa, vilket knappast är vanligt. Dessutom var han en visuell författare i en tid, där synintryck sällan får plats i litteraturen. Med ett par penseldrag målar han upp människor och miljöer. Sällan skildras ansikten, utan porträtten bygger på detaljer: ”Si på Jungfru Lona, / Röda band i Skona. / Nya strumpor himmelsblå.” Dessutom hör vi människornas röster. Epistlarna skrevs för att framföras, och därför pratar folk som man gjorde då. På gatorna hörs också många främmande tungomål. Vi ser staden med sitt glittrande vatten och sina många farttyg, ty de stora skeppen är ankrade inne i centrala Stockholm. ”Och nedanför i vattubrynet, – se vad för en skog av gungande master med fladdrande vimplar.”

Bellman för oss rätt in i den samtid som var hans, och som genom hans dikt också blir vår. Här finns en hel uppsättning av gestalter, fyllon och horor som samtidigt är gudar och gudinnor. Deras namn lånade han från samtida människor på samhällets botten, allmänt bekanta i den tidens Stockholm, men epistlarnas gestalter är något annat. Man kan få för sig att de är verkliga, men det handlar om litteratur. Kunglige hovurmakaren Jean Fredman var redan död första gången Bellman skrev om honom, och Ulla Winblad är Venus like och skönheten personifierad, inte den olyckliga Maja Stina Kiellström.

Länge sågs Bellman som nationalpoet, och man underströk hans svenskhet. Liksom många av sin tids stockholmare hade emellertid familjen Bellman tyska rötter, och antagligen var skaldens pappa tvåspråkig. Det gör denne poet till en ganska typisk stockholmare för sin tid.

Hur långt är det mellan Bellmans Stockholm och Gösta Berlings värmäländska skogar? Inte så långt som man tror. I ”En saga om en saga” berättar Selma Lagerlöf att hon hittade sin romanvärld efter en litteraturlektion på lärarinneseminariet i Stockholm. ”Hon sade till sig själv, att Runebergs godmodiga krigsbussar och Bellmans sorglösa dryckesbröder voro det yppersta material, som en diktare kunde ha att röra sig med.” Så slog det henne att den värmäländska miljön var lika tacksam den – och så uppstod *Gösta Berlings saga*.

Man ska inte lita på författare – de lever på att ljuga – men detta låter trovärdigt, eller åtminstone värt att tro på. Slår man upp det makalösa inledningskapitlet i *Gösta Berlings saga* hittar man faktiskt likheter mellan den värmäländske prästen och Fredman: ”Gästgivargårdens krogrum hade då för honom blivit en sydländsk blomstergård: druvor och oliver hängde ned över hans huvud, marmorstoder blänkte i mörkt lövverk, vise och diktare vandrade under palmer och plataner.” Det världshuset kunde ha funnits i Bellmans epistlar.

Denne lämnade helst inte Stockholm med omnejd, och samma sak gäller hans gestalter. *Gösta Berlings saga* däremot utspelar sig på bruken och i den värmäländska naturen. Huvudstaden nämns bara en enda gång, medan Karlstad förekommer tjugo gånger. Sant är att Stockholm ligger rätt långt bort för många av rikets invånare, och om kavaljererna på Ekeby alls erkände någon auktoritet fanns den i länets residens- och stiftsstad.

I Bellmans enda vinterepistel ylar vargarna, men våra vänner är säkra inom utvårdshusets väggar. När Selma Lagerlöf släpper fram Gråben är det långt till nästa hemlika boning, och Gösta Berling måste offra Madame de Staëls flerbandsverk *Corinne* i deras käftar. Det är ingen slump att *Corinne* utspelar sig i Rom, städernas stad. Lagerlöf har istället skrivit ett

landsbygdsepos. Nöjeslivet på herrgårdsbaler och i Ekebys kavaljersflygel ligger inte det gustavianska Stockholm efter. Och är det inte lika lätt att förälska sig i Gösta Berling som i Ulla Winblad?

Gösta Berlings saga är ingen samtidsskildring, utan en historisk roman under förklädnad av historieberättande för sena tiders barn. Alla som läste boken när den var ny är nu döda. För oss utspelar den sig i en dubbel historisk miljö, såväl i den romantiska epoken som i nittotalismens historiserande fiktion, där Lagerlöf likt en skicklig kortkonstnär lurar oss att tro att allt är så enkelt – ja, precis som Bellman gör.

Mitt tredje val hör småstaden till. Fritiof Nilsson Piratens novell ”Högvilt” är en huvudlös skröna om advokaten från Tranås, som en blöt afton på en engelsk regatta råkar bjuda in den excentriske lord Wateregg till sitt herresäte. Inbjudan var överilad, ty diktjaget lever ett vanligt kråkvinkelliv. En snilleblixt får honom att inkvartera lorden på Tranås vattenkuranstalt. Hur det uttalas? ”Travattanks”, säger advokaten, ty han ”visste att för honom [lorden] var det säkraste kriteriet på ett namns urålder att det stavades Nebukadnezar och uttalades St. Paul.” Bellman har humor, och det har Lagerlöf också. ”Högvilt” består av knappt tretton

sidor, där poängerna staplas på varandra tills läsaren ligger hjälplös. Liket alla goda skrönor ramas den in av synbara fakta – vi vet att året är 1923, att berättelsen utspelar sig under älgjakten och att lorden under fredagens pass sköt ”en niotaggare och en häst”.

Olyckan betydde ingenting för han hade en försäkring hos Lloyds som täckte både tamboskap och skogvaktare. Emellertid var det första hästen i hans livs långa skottlista och han övervägde allvarligt ett förslag att låta stoppa upp hästhuvudet.

Boskaps-, skogvaktar- och hästälskare får ursäktas, men det är faktiskt hysteriskt roligt.

Bellman och Lagerlöf är ypperliga stilister. Piraten når inte riktigt upp till deras nivå, men alla tre författarna behärskar mästerligt sitt format. Alla skriver om väl utmejslade gestalter, placerar dem i en tydlig historisk period och gör dem till våra likar.

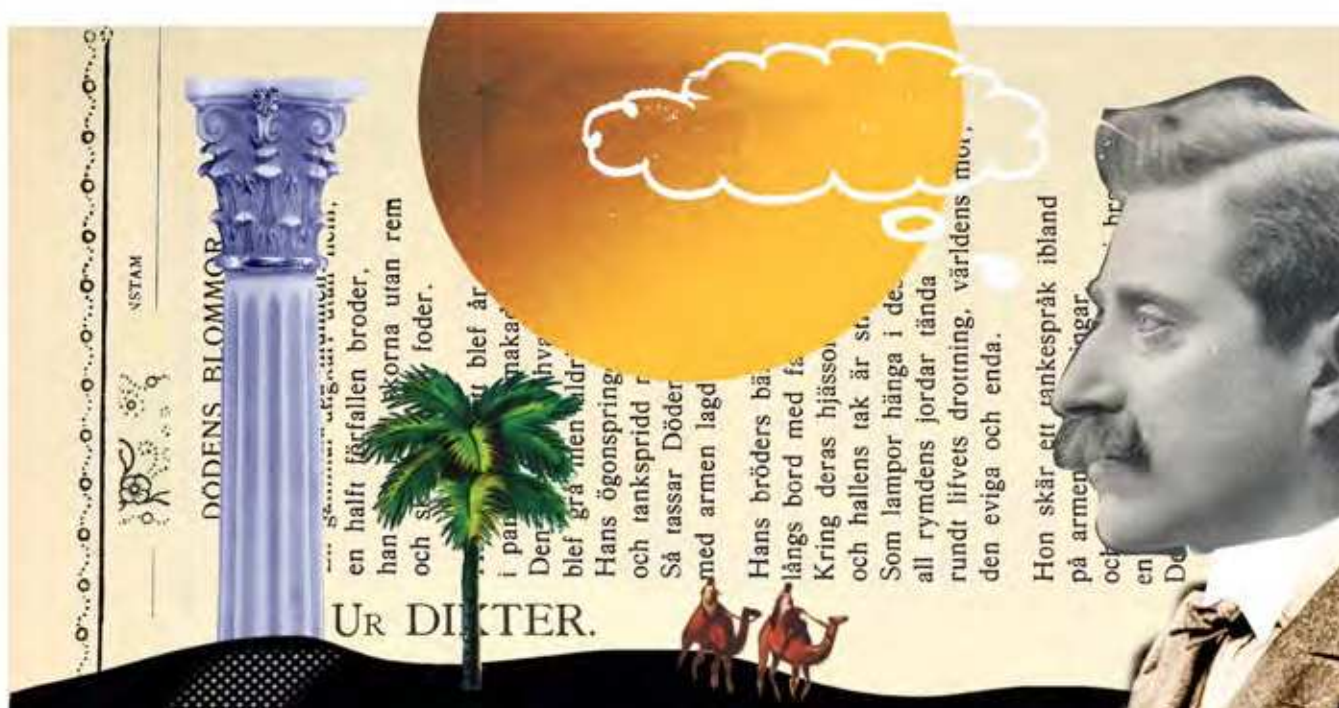
Men det finns ännu en överensstämmelse. Alla verken handlar om drickande karlar. Fredmans vänner är ”hela natten fulla”, Gösta Berling super bort sitt prästämbete och lord Wateregg serveras bål ur soppterrin. I sin recension av *Flickan med bibelorden* i DN skrev den blivande litteraturprofessorn Magnus von Platen: ”Piratens humoresker utspelas i en alkoholens sagovärld. Flaskan är ett trollspö, som förvandlar verkligheten till upptåg, skepparhistoria och grotesk fantasmagori.” Först i raden av influenser nämns föga förvånande Bellman.

Det här var ju inte lämpligt. Ska man verkligen sätta slik alkoholromantik i händerna på ungdomen?

Absolut. Ingenting vore värre än att enbart välja uppbyggliga verk till kanon. Litteraturen skulle förvandlas till plastgräs med rosa kattungar, och det är inte dess uppgift. Tvärtom ska den låta oss klättra över grinden till nya gröna vidder, där vi kan träffa herdarna utan lamm och får, förtappade men chevalereska kavaljerer samt förstås en lord, som inte kan hantera älgstudsaren.

Om man alls ska ha en litteraturkanon ska verken vara de bästa – men det är kvaliteten som ska vara god. Inte moralen.

Carina Burman är författare, forskare och docent vid litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet.

Heidenstam i Österland

I nationalskalden Verner von Heidenstams lyriska debut *Vallfart och vandringsår* (1888) är nästan varje dikt ett nålstick mot Sverige.

Av Nathan Shachar

Sveriges litteratur mellan 1870 och 1970 är en guldålder. Vilken annan kultur kan uppvisa så många skapande genier under så kort tidsrymd? Strindberg flyttade talspråket in i böckernas värld och banade väg för mycket av det som skulle komma. Han och hans krets, "ättiotalisterna", provocerade med sin ensidighet fram en kontrarevolution. "Nittiotialismen", vars främsta pennor var Verner von Heidenstam, Gustaf Fröding, Oscar Levertin, Selma Lagerlöf och Karl-Axel Karlfeldt var en svensk senromantik, buren av sensualism och exotism men också av glödande hemortskänsla.

Efter dem kom en rad själsfränder och jämbördiga: Anders Österling, Bertil Malmberg, Hjalmar Gullberg och Karl-Ragnar Gierow – poetiska trollkarlar som samtidigt var benådade prosamästare. Och det bara fortsatte: mellan världskrigen flödade två förunderligt rika källsprång, utan motstycke förr eller senare: dels arbetarlitteraturen, dels modernismen; två mycket olika strömmar som forsade samman med ett mäktigt brus i den allra största begåvningen, Harry Martinson.

Många av tidens stora diktare kan inrangeras i något mönster av ismer, grupperingar och influenser. Men flera av dem är helt osannolika, litterära mutationer: Birger Sjöberg, Hjalmar Bergman,

Nils Ferlin, Willy Kyrklund och Sara Lidman dök upp som från en annan planet och gjorde saker som ingen gjort förr.

Med denna spontana uppräkningslista är ändå inte hälften nämnda av alla som vore värda att nämnas. Vad var det med Sverige, fattigt och isolerat, som gav näring åt så mycken stor dikt? Under en bilfärd i slutet av 1960-talet, då jag var tonåring, berättade bokförläggaren, senare författaren, Per I. Gedin om hur det började glesna mellan skrivande svenska begåvningar och hur detta påverkade branschen. Hans ord etsade sig i minnet:

– Ett samhälle utan sociala klyftor alstrar inget avantgarde.

Gedin var ingalunda någon motståndare till välfärdssamhället. Det var ett kallt konstaterande. Den litterära storhetstiden var över. Påståendet var riktigt, fast sambandet kanske undandrar sig forskning. Den hädiska tanken fascinerar: Var klassamhället en rikare jordmån för originalitet än jämlikhetens värld? Svenska gener kan ju inte vara sämre lagda för skapande nu än då.

I begynnelsen var Strindberg. I hans krets fanns ingen jämbördig kraft, som kunde föra naturalismen vidare då han började odla sina bästa krafter på guldmakeri, kvinnohat och järtecken. Under exilen i Schweiz blev Strindberg bekant med en ung adelsman, Verner von Heidenstam. Han var lång, ståtlig, världsvan,

LITTERATURKANON

hade rest i Östern och försökt bli målare – med klen resultat. Herrarna fann varandra i sitt förakt för Sverige, det inskränkta ”smörgåslandet”, där litteraturen patrullerades av moralpoliser.

I början av 1888 kom två damer till Bonniers förlag och frågade efter Verner von Heidenstams diktsamling. Karl Otto Bonnier ruskade på huvudet, han hade inte hört namnet. Damerna envisades, de hade lärt känna herrn under en resa och han hade berättat om sina dikter. Litet senare kom Heidenstam själv upp med sitt manuskript i ett kuvert. Samma kväll blev förläggaren och hans hustru Lisen de första läsarna av *Vallfart och vandringsår*:

Genast [...] hade vi klart för oss, att här hade en ny och stor diktare uppenbarat sig. Den aftonen blev en av dessa högtidsstunder, som en förläggare aldrig förgäter.

Läsare och recensenter var lika häpna och lika förtjusta. Här var en poet som gav tusan i stil- och åsiktskonventioner, som appellerade till känslan, fantasin och det språkliga väljudet – i ett kulturlandskap vars ledstjärnor varit nytta, rättvisan och Framsteg. Mellan raderna lyste Heidenstams hån mot den samhällstillvända problemlitteraturen. Det var fullt av folk i hans dikter, men där fanns inga borgare och inga proletärer, inga vardagsmänniskor som rörde i spisen eller vred sig i samvetsqual, och inga politiska problem. Där fanns överhuvudtaget ingen samtid.

Heidenstams sagor, för varje dikt var en liten fabel, utspelas i det vi idag kallar Mellanöstern. Hans Österland är en rätt diffus region. Bibliska stämningar och bilder från det gamla Assyrien flyter ihop med abbasidernas Bagdad. Orienten var inte där för att beskrivas utan för att sätta i skarpaste möjliga relief allt vad Heidenstam hade på hjärtat. Samlingen öppnar med dikten *Skattgrävarna*, som är en frän salva mot Västerlandets materialism. De som flänger efter guld gör sig olyckliga och ångrar sig bittert på slutet. Men ödet ler mot de bekymmerslösa, som latar sig i solskenet och knäcker nötter utanför stadsporten i Teheran.

Sverige nämns inte, men är närvarande genom sin demonstrativa frånvaro. Nästan varje dikt i *Vallfart och vandringsår* är ett nälstygn mot hemlandet: I Heidenstams Orient gör folk som de vill, tar dagen som den kommer, älskar och firar, jublar och gråter. Där är tätt mellan de erotiska tillfällena och där finns gott om danserskor och haschisch, men ingen grämlse och ingen morgondag.

När gudarna ingriper så är det inte för att straffa och förmana, utan för att underlätta kärlekskapader. Bovarna är de som ställer sig i vägen för utlevelsen. Filosofen Diogenes, som vände ryggen åt livets goda och bosatte sig i en tunna, klandras häftigt: Han är en skenhelig narr, som låtsas stå över de sinnesnjutningar som är gudarnas gåva till människorna! En annan rimmad utskällning får den egyptiska prästinna som försökt förhindra en templetjänarinns otukt med en manlig arbetskamrat:

Vinet och flickans kyss [...] som förskräcker skröpliga kvinnor och män, är oskuld för himmelens gudar.

För att lära moralisterna en läxa anordnar översteprästen en sexorgie i templet. Dikten avslutas med Heidenstams egen trosbekännelse:

*Vad Gud har skapat måste vara gott.
Vad människorna nämna synd och brott
Är synd och brott i deras ögon blott.
Det är himlens röst, som jorden falskt förstått*

Att säga så, om tron och konvensansen, var inte ofarligt. Strindbergs äktenskapsnoveller några år tidigare och Frödings samlagsdikt några år senare åtalades. Under sin exotiska glasyr var Heidenstams budskap lika förargelseväckande. Allra längst i sin hedniska, anti-lutherska förkunnelse gick han i dikten om Döda havet. Ödsligheten kring svavelträsket blir ett varnande exempel på hur det kan gå i kulturer där man gjort en kult av arbetet och försummat glädjen:

*Vi smida och vi säga
Vi stå till knät i hyvelspån
Men fliten slog till sist ihjäl
Den late vildens glada själ*

Hur kunde Heidenstam tro att förhållandet mellan öst och väst var så schematiskt? Han hade varit tonåring under resorna i Östern, men nu var han trettio år och vuxen. Oscar Levantin, som blev hans närmaste vän, undrade hur han hade fått för sig att lyckas

och godhet är fördelade på kontinenter och folk. Såg han inte att sol och skugga bodde samman i alla människor?

Heidenstam var imponerad av arabernas värdighet och resignation, där de satt i kläm mellan turkiskt vanstyre och västmakternas manipulationer. Men glöden i hans pro-arabism och pro-islamism kom sig av att han, på ett rätt fantastiskt vis, bestämt sig för att araberna var den sista res-

ten av det antika Grekland. Det är hos araberna och islam, inte hos den glädjelösa kristendomen, som livet levs på klassiskt vis:

*... du antikens sista varma
och levande dotter, du arma,
I kedjor slagna Österland!*

Detta sagt av en person som rätt snart skulle hyllas som Sveriges nationaldiktare och stortrivis i rollen!

Heidenstams Österland är underbart men kapitalt missförstått. Arabernas vardag och familjeliv var strängt traditionsbundna. Islam är en sträng lagreligion, inget njutningsevangelium. Det slog honom inte att Damaskus enkla skönhet och arabernas brist på förkonstling berodde på att de var trygga i sina traditioner, att där ännu inte fanns några figurer som Heidenstam – som gjorde narr av sederna och propsade på fri kärlek.

I det dåtida Sverige, där Mellanöstern och dess folk ännu inte var nyhetsstoff, vållade vrångbilden få protester. Den verkliga *Tusen och en natt*-hjälten var heller inte de strävsamma osmanska undersåtarna i Damaskus och Jerusalem, utan Heidenstam själv. Det var han som var Aladdin och Sindbad, det var han som trollade ädelstenar ur turbanen och klättrade över slottsmurar för att befria inlåsta prinsessor. Det var han, inte ortsbefolkningen, som var sagofiguren.

Sångfågeln i den skumma basaren som trånade efter frihet – var han. Resorna i Östern var hans flykt ut ur buren, bort från misslyckandena i skolan, lärarnas tjat och föräldrarnas besvikelse. I Mellanöstern fick Heidenstam för första gången smaka på livet utanför och fick en glimt av den han skulle kunna bli. Och svensk dikt leddes in på ett helt nytt spår.

Nathan Shachar är utrikeskorrespondent.

Kärlek och komplotter

Ett allkonstverk av Almqvist, en fest på en tropisk ö i vinguden Bacchus tempel av Bellman och anfadern Hamiltons barnramsor livar upp en svensk litteraturkanon.

Av Lars Lönnroth

Ett problem med att införa en nationell litteraturkanon är att en sådan redan finns, fast inte officiellt sanktionerad, ej heller evigt giltig utan lyckligtvis i ständig förändring. Den består av levande svenska klassiker som många faktiskt ännu läser hemma eller i skolan, sjunger, lånar på bibliotek, hör på radio, studerar, ser på teatern, biografen eller på tv. Verk som Bellmans *Fredmans epistlar*, Carl Johan Love Almqvists *Det går an*, Selma Lagerlöfs *Herr Arnes penningar*, August Strindbergs *Fröken Julie*, Vilhelm Mobergs *Utvandrarna*, Astrid Lindgrens *Pippi Långstrump* och en hel del annat.

Att kronstämpla sådana verk genom att föra upp dem på en av myndigheter fastställd kanonlista tror jag inte gör dem mer populära, särskilt inte om de i uppfostrande syfte påtvingas ovilliga ungdomar som skyggar vid åsynen av en bok. Älskade och levande klassiker klarar sig bra ändå. De behöver knappast heller mina rekommendationer för att nå ut till sin rätta publik, det vill säga till folk som faktiskt läser och älskar böcker.

Däremot står jag gärna sådana läsare till tjänst med en *alternativ* kanonlista, det vill säga en lista på litterära mästerverk som blivit bortglömda men förtjänar att upptäckas på nytt, inte för att de är uppfostrande men därför att de är upplivande, konstnärligt berikande och en fröjd att läsa.

Jag vill då börja med ett verk av Carl Johan Love Almqvist, en av våra största diktare, men jag väljer *inte* det enda av hans verk som ännu faktiskt läses och rekommenderas av många lärare, nämligen *Det går an*, en i och för sig förträfflig kortroman som på sin tid väckte skandal genom att visa att det går an för en man och en kvinna att leva ihop utan att vara gifta. Numera hyllas den boken av alla och envar, och särskilt av feminister, eftersom den skildrar ett jämställt samboförhållande utan äktenskap som möjligt och rentav förebildligt. Därmed ingår verket redan i vår kanon, så jag väljer istället ett mer bortglömt Almqvistverk som är mindre uppbyggligt men konstnärligt vassare: *Drottningens juvelsmycke* från 1831.

LITTERATURKANON

Till skillnad från präktiga *Det går an* är detta en romantisk och mysteriös roman som Almqvist i Lord Byrons förföriska efterföljd kallade "romaunt". Den utspelar sig vid tiden för mordet på Gustav III 1792 och kan beskrivas som ett hemlighetsfullt maskeradspel med dolda identiteter. Till stor del består den av kärleksintriger och politiska konspirationer som på ett eller annat sätt är förbundna med den maskeradbal där kungen miste livet. I händelsernas centrum befinner sig en fascinerande ung kvinna vid namn Tintomara som är "queer" och androgyn såtillvida att hon väcker åtrå hos både män och kvinnor men själv förblir ett oskuldsfullt *animal coeleste* eller "himmelskt djur". Där hon drar fram uppväcker hon olycklig kärlek, svartsjuka, rivalitet mellan vänner. Utan att mena det lockar hon också kungen till maskeradbalen där han mördas, men själv blir hon till slut efter många förvecklingar arkebuserad. En förtrollande mystifik bok, lätt demonisk och oavlatligt spännande med många poetiska inslag, där ibland Tintomaras sång "Mig finner ingen, ingen jag finner./ Alm, hägg och hassel blomstra för vind" och hennes mors gåtfulla, ofta citerade sentens: "Två ting äro vita – oskuld och arsenik." Läs och rys av fasa och vällust!

Av Carl Michael Bellman väljer jag inte *Fredmans epistlar*, som tack vare trubadurer, sånglärare och körledare redan ingår i vår kanon. I stället väljer jag hans mest ambitiösa diktverk, sångspelet *Bacchi Tempel*, som han själv gav ut i bokform 1784 med musikaliska noter och vackra illustrationer av bröderna Elias och Johan Fredrik Martin. Detta sångspel har såvitt jag vet aldrig blivit uppfört på en scen och nästan aldrig läst under de senaste 200 åren, trots att några av dess sångnummer blivit vittberömda, häribland körerna "Vem är som ej vår broder minns?" och "Bort allt vad oro gör".

Handlingen är enkel: gamle Movitz är död och en minnesfest till hans ära arrangeras på en tropisk ö i vinguden Bacchus tempel av sörjande bröder i Bacchi ordenssällskap, häribland korpral Mollberg och ordenstälaren Janke Jensen. Bland de sörjande befinner sig även Ulla Winblad, kärleksgudinnan Fröjas prästinna och Movitz tidigare älskarinna, som nu väntar hans barn. När festen genomförs efter högtidstal, sånger och och diverse uppträden föder Ulla en ny liten Movitz och sorgehögtiden övergår i jubel och glädjefest.

Det som gör detta sångspel till ett enastående diktverk är framförallt sångerna, häribland den musikaliskt undersköna trion "Böljan sig mindre rör" med sina gåtfulla rader om "fjäriln i guld och grönt" som "glimmar på blomman skönt", varvid "masken snart krääääalar ur sitt grus". Förunderligt vackra är också de poetiska monologer och dialoger där den omgivande naturen och de sörjandes minnen av forna nöjen utmålas på flödande alexandrinsk vers. Längden på dessa alexandrinsnitt är sannolikt huvudskälet till att sångspelet hittills aldrig uppförts, men något förkortade, dramatiskt framförda och omväxlande med musik och dans borde de ha alla chanser att göra succé på scenen och i tv. En höjdpunkt är Ulla Winblads minnen av sina kärleksmöten i en skogsdunge med den döde älskaren:

*Det fostret som jag bär, till liv och ljus så nära,
blev under denna ek en pant av Movitz ära,
inlindad i min famn mot denna rad av tränn,,*

*emot varenda stam vi böjde våra knän [---]
Vad vällust, ömma vän, i nattens svala sköte,
på basviol'n en drill var tecknet till vårt möte,
och stundom blott ett rop från någon okänd stråt,
då allt vad vällust känt förentes i vår gråt.
Men blott att jag ett nej utur hans ögon läste,
en kallsvett i min barm och kring hans panna jäste,
jag kom...jag sprang...jag flög...så snällt som en zephir
med fräckt utslaget hår och stubb av silverskir.*

Visst låter väl detta upplivande nog för att vara med i vår svenska litteraturkanon? Att göra *Bacchi Tempel* till av H.M. Konungen och regeringen kronstämplad skolbok vill jag dock inte rekommendera, däremot att verket snarast sätts upp på Drottningholms slottsteater och därefter visas på tv.

Mitt tredje val för min alternativa kanon bör vara en klassisk barnbok, och då måste jag tyvärr gå förbi Astrid Lindgren, Tove Jansson och Elsa Beskow, eftersom i stort sett alla deras verk redan ingår i vår nutida kanon och älskas av de flesta barn. Dessamma gäller Ivar Arosenius *Kattresan*, som många kan recitera utantill. Här tillåter jag mig att istället väl-

ja ett genialt mästerverk som är en ofta citerad klassiker i min egen släkt, men tämligen bortglömd för övrigt. Jag syftar på *För barn och barnbarn* (1925), senare utgiven med titeln *Hej hopperi hoppa*, en bilderbok med nonsensverser och lustiga trollbilder. Den är skriven och illustrerad av min mammas morfar Hugo Hamilton, (1849–1928), högerpolitiker och talman i första kammaren. Vid sidan av sin politiska gärning var han en bohemnatur som inte hade

något emot att hans barn och barnbarn var lika antiauktoritära som trollen. Hans mest berömda och citerade trollvers, illustrerad med ett elakt litet troll som rider på en stor loppa, lyder så här:

*Hej hopperi hoppa! / jag rider själv på min loppa, / Jag rider att bita
/ båd svarta och vita, / jag rider att plåga / båd höga och låga, / Båd
gosse och flicka / jag ämnar att sticka, / ja, självaste kungen / skall
kanske bli tvungen / att klia sin nädiga kropp / det finns ingen gräns
för mitt hopp. / Hej hopperi hoppa! / Jag rider själv på min loppa.*

Att Hugo Hamiltons barn och barnbarn, häribland Olof Lagercrantz, med tiden blev tämligen uppstudsiga mot kung och fosterland är kanske inte att undra på. Men där fanns också mer romantiska och gåtfulla trollverser som den här, illustrerad med några nakna småtroll som sitter vid stranden och blickar ut över havet där solen håller på att gå ned: *När havet sig lägger i loj, loj, loj / och solen i simmeris, / då bliva små trollen så voj, voj, voj, / och fåglarna vimmerivi. / O, fjärrelimé, korrimistig! / – Begriper du det är du listig!*

Av sådana verser lärde sig Hugo Hamiltons ättlingar att poesi inte behövde vara begriplig eller uppfostrande för att fungera som ledstjärnor genom livet. Sådana dikter blir då en del av ens egen personliga och alternativa kanon. Kronstämplad av kung och regering lär den inte bli. Men outhärlig.

Lars Lönnroth är professor emeritus i litteraturvetenskap.

Vi måste välja ljuset över mörkret

Lena Anderssons *Egenmäktigt förfarande* och Nobelpristagaren
Pär Lagerkvists *Dvärgen* ställer de nödvändiga livsfrågorna.

Av Vesna Prekopic

Den stora litteraturen har alltid sysslat med de stora frågorna. Den fungerar som förstoringsglas, låter oss se våra egna mänskliga förtigheter som delar av något större, något evigt. De går att finna i många verk, men kanske förstås de bäst när de visar sig uttrycka en mänsklighetens essens, den som vi aldrig kommer undan vilken tid vi än lever och läser i.

Kärlekens ibland obegripliga drivkraft är en sådan fråga. Det finns naturligtvis lyckliga exempel på när kärleken är lika stark som omedelbar hos båda parter. Men vanligare är nog konstellationen med den inbyggda grymheten i skepnaden av att en älskar och en blir älskad. Ibland är rollerna fasta, ibland är de alternerande. Men oavsett riktning är detta en plågsam lek, mer än en kär sådan. Det finns ingen svensk författare som så förtätrat skildrat denna förtärande obalans lika skarpt och obevekligt som Lena Andersson gör i den moderna klassikern *Egenmäktigt förfarande* – en roman om kärlek.

Romanen, som märk väl inte betecknas som en kärleksroman utan en roman om kärlek, handlar om poeten och essäisten Ester Nilsson som förälskar sig i konstnären Hugo Rask. Efter att Ester hållit ett lovordande föredrag om Hugos konstnärskap inleds en platonisk relation i form av en förförande intellektuell dans, som bara väntar på att bli förlöst i köttslig förening för att slutligen uppgå i en kärleksförbindelse. Allt handlar om att ha tålmodet innan rätt tid och plats infinner sig – är Ester övertygad om. Dessvärre delar inte Hugo denna övertygelse. Ester vägrar tro på alla de tecken som säger att Hugo inte är intresserad, tvärtom ser hon dem som att han är just intresserad. Varför skulle han annars agera på sådant sätt att det går att tolka det så? Det är obegripligt, tycker Ester som tror på att det man gör och säger betyder något, varför skulle man annars göra och säga det?

”Du har tagit mig i anspråk”, säger hon mer uppförande än anklagande till Hugo och den juridiska termen egenmäktigt förfarande, som innebär att någon olovligt tar eller använder något som tillhör någon annan men utan avsikt att behålla det, för-

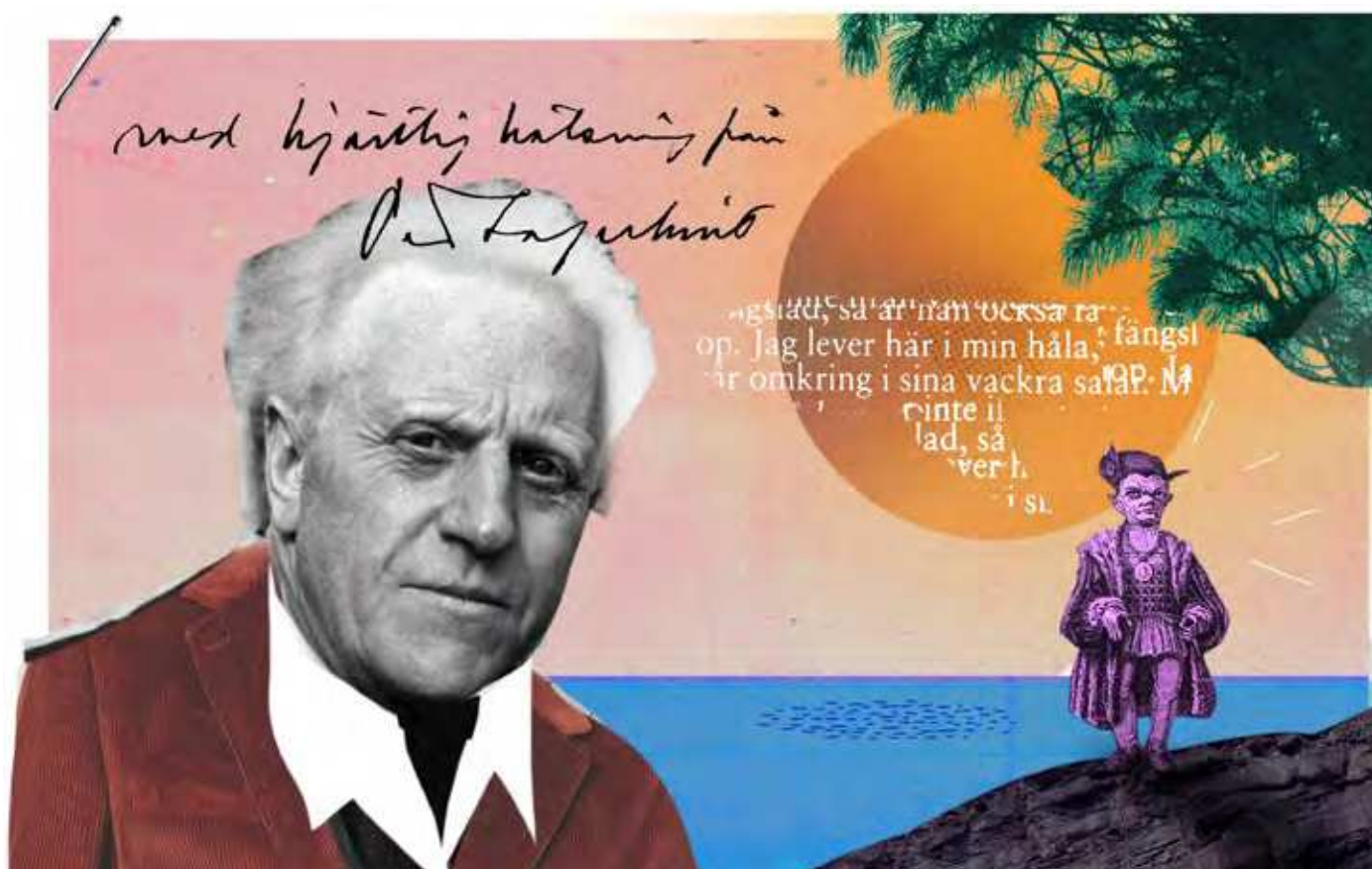
kroppsligas i den tragikomiska uppvisningen av obesvarad kärlek. Man känner för och lider med Ester samtidigt som man frustrerat vill säga åt henne att sluta förnedra sig. Gå vidare! Ha lite stolt-het! Men det är lönlöst, även för en förnufts- och sanningstroende person som Ester.

Egenmäktigt förfarande gavs ut 2013, fick Augustpriset 2013, blev Lena Anderssons stora publika genombrott. Den har översatts till över 20 språk och återkommande dramatiserats för scenen. Lena Anderssons sparsmakade språkliga stil i kombination med begäret att förstå människorna och det samhälle de skapat åt sig går igen i både skönlitteraturen och de krönikor och andra texter hon skrivit i bland annat landets båda ledande morgontidningar. Alltsedan debutromanen 1999 med *Var det bra så?* har hon stadigt skaffat sig nya läsare som uppskattar hennes sätt att söka djupare förståelse bortom de enkla förklaringarna. Det är fel att kalla Lena Andersson kontroversiell, även om många av de frågor hon dissekerar blir kontroversiella i den offentliga debatten. Hon är intellektuell.

På sätt och vis går det inte att förstå Ester, eftersom hon är kär och kärlekens väsen och uttryck är oförståeligt, ogreppbart. Kärleken bara finns eller inte. Det som gör *Egenmäktigt förfarande* till en bok man inte glömmer är inte att kvinnan Ester vägrar låta sig behandlas som en förbrukningsvara av en man, utan kräver att få något tillbaka när hennes hjärta och kropp tas i anspråk. Det är en lika behärskat pedagogisk som passionerat oberäknelig studie i makt och maktlöshet, förförelsekonst, förnuftskollaps och känslösinvasion. ”Ester Nilsson hette en människa.” Så inleds romanen och denna enkla mening säger allt om vad som kommer därefter. Att detta är en tidlös berättelse om att vara just människa, eller för att ta ännu ett citat från romanens inledande sidor: ”De fruktansvärda glappen mellan tanke och ord, vilja och uttryck, verklighet och överklighet, samt det som växer i dessa glapp, är vad den här berättelsen handlar om.”

Samma ord hade kunnat inleda Nobelpristagaren Pär

”Det kommer alltid
att finnas mer eller
mindre behov av
att reflektera över
oss människor.”

Lagerkvists roman *Dvärgen* från 1944. Men här får vi inte möta människans längtan och strävan efter kärlek och förförelse, utan det inneboende mörkret vi alla har i oss, som om det inte tyglas ofelbart kommer att söka förgörelse.

Romanen utspelas på ett italienskt furstehov under renässansen. Berättare är en dvärg som i dagboksanteckningar beskriver livet vid sin herres sida, som ensam dvärg efter att han strypt den andre dvärgen vid hovet. *Dvärgen* ser och hör allt och det han framförallt tycks avsky är att människor låtsas, att de leker, att de inte tar och ser saker för vad de är. Det är bara han som föraktar att låtsas, det är bara han som är.

Det brukar sägas att *Dvärgen* är en roman om ondska, men framförallt är det en roman som manifesterar Hjalmar Söderbergs ofta citerade ord från en annan bok om människans mörka sidor: "Man vill bli älskad, i brist därpå beundrad, i brist därpå fruktad, i brist därpå avskydd och föraktad. Man vill ingiva människorna något slags känsla."

Vid det machiavelliska hovet där *Dvärgen* utspelar sig är det ingen tvekan om att det inte är vilken känsla som helst som spelar roll. Det är andras fruktan som driver både dvärgen och hans herre. *Dvärgen* älskar denna fruktan. Andra ser han ner på, alla de ljugande, svaga, okunniga människorna han har runt sig. Han äcklas av deras handfallenhet och den bildade och handlingskraftige fursten är därför den ende han inte föraktar.

Det kommer alltid att finnas mer eller mindre behov av att reflektera över oss människor. Vad är vi kapabla till? Vad driver oss? Varför väljer vi det onda när det goda är möjligt som alter-

nativ? *Dvärgen* är en av de tydligaste litterära frågeställarna man kan hitta i vår svenska klassikerflora. I romanen finns ett stycke som inte bara förklarar dvärgens ställning vid hovet, det förklarar också till viss del varför vi människor ibland tolererar det som borde vara oacceptabelt.

Ondskan finns inte hos den andre, den finns även i oss själva. I ett avsnitt reflekterar dvärgen över att han ibland inger skräck, men att det egentligen inte är honom människorna blir rädda för, utan sig själva. "De blir rädda, för de vet inte om att de har en annan varelse inne i sig. De skräms överhuvud när någonting dyker upp till ytan, upp ur deras inre, ur någon av dypömlarna i deras själ, något som de inte känner igen och som inte har med deras verkliga liv att göra. [...] Och de är vanskapta utan att det alls syns något på dem."

Pär Lagerkvist skrev *Dvärgen* under andra världskriget och den brukar ses som en kritik av Europas främlingsfientlighet och nazism. Även om samtidsparallellerna bara tycks fler och fler till vår värld där fruktan återuppstått som främsta makt- och styrmedel, är romanens teman evigt tidlösa liksom de frågor som måste ställas som kontrast till ondskan, till mörkret i oss. Hur hindrar vi ondskan från att ta över den lilla såväl som den stora världen, hur hindrar vi den från att sprida sitt mörker i oss?

"Livet! Vad ska det finnas för? Vad ska det tjäna till, vad är det för mening med det?" utropar dvärgen i vanmakt under pestens härjningar. Och även dessa frågor är nödvändiga att ställa, för honom och för oss. För det är först när frågorna ställs, som vi förstår att vi kan och måste ge svaren innehåll. Och det är inte mörkret i oss, utan ljuset, som vi ska fylla det med.

Vesna Prekopic är ledarskribent och frilansjournalist.

Den genialiska raden

Låt oss inte glömma de verk och författare som aldrig nådde fram – de som vistas i skuggorna och arkiven.

Av Lukas & Clara Moodysson

I en seriös litteraturkanon får det inte bara finnas plats för de bästa och duktigaste och kändaste. Man får inte glömma de vilsna, okända, bortglömda, de som aldrig nådde fram eller bara nådde fram ibland men inte så ofta. Selma Lagerlöf är drottningen och *Gösta Berlings saga* är vårt nationalepos, men det räcker inte med drottningar och nationalepos. Man måste leta i skuggorna och i arkiven. Genierna som ingen förstod sig på. De som dog för tidigt eller slutade skriva av annat skäl. De som ärligt talat var riktigt dåliga men plötsligt en vårdag eller en mörk natt skrev en vacker rad som fortfarande lever. Här ska vi presentera tre sådana författare.

På baksidan av Stina Carlsons diktsamling ... och jag hörde en sång står det så här: "Stina Carlson är småländsk lantbrukarehustru och har under en följd av år skrivit dikter för olika publikationer och sångsamlingar. Hennes debutarbete framläggas här. Det har rönt ett erkännande mottagande av dem som läst manuskriptet och förlaget hoppas att det ska få bli många

till vederkvickelse." Boken utkom 1956, Carlson var då över fyrtio år.

Det är en bok om ångest och hur diktjaget försöker fördriva den eller åtminstone mildra den med hjälp av Gud och Jesus. Den är full av utslitna religiösa fraser. Det blir ingen vederkvickelse för läsaren men man känner sympati med författaren och hennes kamp mot inre och yttre mörker – och det är inte det sämsta. Som litteratur är det oftast helt värdelöst. Under en svår sjukdom skriver Carlson att hon känner sig buren på förbönens vingar. Hon säger att hon är ett litet barn som känner Guds närvaro. Hon klamrar sig fast vid sin gud, är beroende av honom, han hade kunnat vara knark. Världen är falsk och usel men Herren skänker henne styrka i livets strid. Natten är aldrig så mörk att inte Jesus kan fixa allt: "Världen mig mycket förskräcker. / Efter Din hjälp jag mig sträcker."

Och hon går till attack mot all synd. Mot en pinuppa: "Arma människa, se din fulhet." Hon varnar ogifta kvinnor för Satan, dvs sexualitet och äventyr och frihet. Och: "Livet är rikast när / livet

är hårt”, ingenting i världen är bra om det inte är plågsamt, men hon ljuger ju, egentligen längtar hon efter en ros utan taggar och en värld där hon kan vara glad.

I bland röjer Stina Carlson sig, och det är då det börjar bli vackert och det är då den småländska lantbrukarhustrun börjar förtjäna en plats i en litteraturkanon – för att det fina blir extra fint när det gömmer sig i klichéer. Plötsligt talar hon oväntat köttsligt om en kvinna som ska gifta sig: ”Knoppande är barmen. / Knoppande är skötet. / Färdigt efter / bävans skälvnig, / öppna sig i / ungvarmsjuk och / hemlig skönhet.” Och man blir glad att hon vågar vara så snuskig.

Ibland blir förtvivlan så stor att hon inte kan hindra sig från att skriva en dikt helt utan att nämna Gud. Dikten heter ”Svart dag”, en strålande liten dikt i all sin enkelhet, inte det minsta nyskapan- de men hundra procent sann. ”När allt har offrats / på din dröm- da / lyckas altare” och ”Allt du trott på / och litat på, / är som alg- beväxta / stenar i en / dyig sjö.” I detta förtvivlans trask finns ing- en Jesus. Men det finns något annat. Upp ur dyn ser hon en stäng- el sträcka sig mot ytan. Det är en näckros. Inget mer. Men det räcker. Ge oss blommor i våra ler- pölar och i våra smutsiga hav och ge Stina Carl- son en plats i Sveriges litteraturkanon. En enda liten dikt räcker för att en bok ska lysa för evigt, en enda näckros.

På tre platser i Sverige finns en liten röd bok. Den heter Sodom och är skriven av Artur Ståhle. Om man går in på Malmö stadsarkiv och frågar om romaner som snackar skit om Mal- mö så föreslår den snälle herren som arbetar där Sodom och han går hämtar den. Den är från 1923 – och en av de allra första romanerna som handlar om Malmö. Man får inte låna hem den. Om man vill läsa den får man sitta där.

Vad är det för en bok? För att vara formell kan man säga att det är en pikareskroman om några lösa typer och deras förehavan- den under tiden kring Baltiska utställningen, 1914. Bokens för- hållningssätt till verkligheten avslöjas på första sidan, Malmö har blivit omdöpt till Skvalperup. På nästan varje sida i stadsarkivets exemplar är det någon som med blyerts avslöjat alla andra täck- namn. Det är en skvallrig roman. Romanfigurerna ser varandra på färjan till Köpenhamn i komprometterat tillstånd, eller med fel sällskap på en salong.

När en malmöit läser Sodom förstår hen plötsligt hur alla Stockholmsromaner känns för stockholmare. Alla borde få för- hålla sig till sin hemstad så som stockholmare gör efter att ha läst *Doktor Glas*. Alla barn i Malmö borde tvingas läsa Sodom.

Det är något speciellt med personerna i Sodom. De fles- ta befinner sig på samma gemena nivå. Skumma typer allihop. Inga är goda eller onda, några är mer oskyldi- ga än andra men alla är nedsjunkna i något dunkelt. De utnyttjar, ljuger, skiter i andras känslor, drar igång olika dumma jippon och projekt för att kompensera för sina lille- brorskomplex. Baltiska utställningen, denna jättesatsning i världs- utställningarnas tidevarv, framställs i romanen som ett manipula- tivt försök att höja upp Malmö, eller ja, Skvalperup, inför resten av världen. Man kan inte undgå att tänka på alla andra sätt som Malmö försökt hävda sig genom åren, till exempel genom diverse skrytiga byggprojekt. Men det är ingen moraliserande skildring.

Högtidligt blir det faktiskt att läsa en sådan här roman som bara överlevt i tre exemplar. Att sådan igenkänning och tidlöshet kan

finnas i en så pass gammal och bortglömd bok, det är något fint med det.

Sodom är en bok som förtjänar en plats i vår litteraturkanon både för sina egna kvaliteter och som representant för alla böcker som ligger i olika arkiv och magasin och väntar på att återupp- täckas. Förhoppningsvis kan en kulturkanon hjälpa till med detta och inte bara peka på de böcker som folk redan känner till. Dess- utom borde alla platser i Sverige, städer, landskap, få ha sin egen representant på listan. Släng *Doktor Glas* och *Röda rummet*, hit- ta en bok som handlar om Nässjö eller Hallstahammar istället.

Birgitta Medelius föddes 1934 och är den minst okända av våra tre författare. Hennes första bok kom 1980 (hon var alltså 46 år, ännu en påminnelse om att det inte behöver vara bättre att debu- tera ung), diktsamlingen *Stenarna*. I den finns en storartad dikt som heter Modern, en av det sena nittonhundratalets bästa dik- ter på svenska språket. Kan man gissa att den är självbiografisk och att det är poeten själv som är mamman? Hursomhelst handlar den om en familj som är på vinterutflykt. Snöbollar och så vidare. Men diktens jag, modern, kommer efter ungarna, och utan förklaring vänder hon tillbaka, går ifrån dem.

Utspelar sig alla de bästa svenska dikter- na i naturen? Stina Carlsons dyiga sjö, Gun- nar Ekelöfs trädgård, Edith Södergrans svår- modiga skog, Birgitta Medelius rimfrosts- skog. Där bryter hon av ett grässtrå och minns plöts- ligt en lärare som för länge sedan frös ner en apelsin i kolsyresnö och sedan slog sönder den med en hammare så att flisorna yrde omkring i lektionssalen. Vad är det för fantastiska bil- der? Är det en dröm? Vad handlar det om? Det

är helt begripligt och helt märkligt. Varför går hon bort från bar- nen – är hon trött på dem? Är det en dikt om frihet eller om att gå vilse?

Hon går längre in i den skogen. Den tätnar. Plötsligt ser hon en mörk gestalt som rusar iväg och försvin- ner. Kvar på marken ligger en tidning med bilder av nakna människor, ”älskande kroppar i förvrid- na ställningar”. Är hon rädd? Eller vill hon vara där? Hon försöker bläddra i tidningen men den är fastfrusen.

Någonstans här hade dikten kunnat sluta, i osäkerheten i den frusna skogen. Men Medelius är en vänlig själ och inte rädd för att vara en smula banal. Hon börjar frysa och rusar tillbaka till sina barn ”och kramar sin förvånade familj / som om hon varit bor- ta länge”. Där är dikten slut. Tack Birgitta Medelius för att du låt den sluta med en kram.

En person som när hon var barn träffade Birgitta Medelius säger att hon var tystlåten, snäll och såg sorgsen ut. Hon dog all- deles för tidigt i cancer. För dem som kände henne var det förstås en tragedi men för oss andra gör det inte så mycket, hon gav oss ju den här dikten.

Vi kan inte låta bli att nämna en till kandidat, Margareta Suber. Skrev den första svenska romanen om kärlek mellan två kvinnor, *Charlie* (1932). Och skrev den första svenska romanen om anti- semitism, *Vänd ditt ansikte till mig* (1942). Den första återutgavs för några år sedan, nu är det dags även för den sistnämnda att få möta en ny publik. I all välmening ett tips till alla bokförlag. Vi kan skriva förordet.

Lukas Moodysson är regissör, poet och fri skribent.
Clara Moodysson är musiker och fri skribent.

*”Men Medelius
är en vänlig själ
och inte rädd
för att vara en
smula banal.”*

Berättelsen om att vara behövd

En svensk kanon är inte fullständig utan
Tove Janssons *Pappan och havet*.

Av Johan Tralau

En stor avfärd är lika viktig som de första raderna i en bok. De bestämmer allt", säger pappan till mamman. "En båt om natten är nånting underbart. Det är så man ska börja ett nytt liv, med en brinnande stormlykta i masttoppen, kustlinjen försvinner i mörkret bakom, hela världen sover. Att resa om natten är finare än nånting annat på jorden." Muminfamiljen lämnar sitt hem för att bosätta sig i en fyr på en ö längst ut i havet.

Tove Jansson var de första radernas mästarinna. *Pappan och havet* från 1965 är en bok att upptäcka på nytt, på olika sätt i livets olika skeden. Den utvecklas med sina läsare och hjälper dem att utvecklas, den ställer nya frågor till nya generationer, låter dem delta i en historia av läsning, tolkning, oenighet och gemenskap.

Den gör allt det som ett kanoniskt verk gör. En svensk kanon är inte fullständig utan den.

Så vi söker oss just till bokens första rader. "En obestämd eftermiddag i slutet av augusti gick en pappa omkring i sin trädgård och kände sig onödig." Muminpappan vill få vara storslagen. Men det är varmt och ingenting av det som behöver göras är särskilt roligt. I sin vardagliga vänlighet klarar sig alla i familjen själva, utan honom. Han behövs inte riktigt. I ett lika egocentriskt som grandioöst anfall av faderskap tar han med sig familjen – i detta fall Muminmamman, Mumintrollet och Lilla My – ut till en ö som han känner på sig finns, och som kanske finns på sjökortet, för att han där ska kunna bli fyrvaktare och skydda sin familj.

Och där är verkligen ön. Deras nya liv. Öar och fyrar: Detta är,

för dem som har ett förhållande till havet, projektionsstyr för längtan. Men ”den lyckliga ön kan ju aldrig hittas”, skrev Daniel Bergström i en fin essä i denna tidskrift, för ”när oktober kommer visar det sig att man har tagit med sig precis det man ville bort från: ”sig själv”. Pappan måste finna en plats mitt i det enorma, våldsamma havet, ett ställe där han kan skydda sin familj. I denna karga omgivning ska de hitta ett nytt liv.

Jag måste erkänna att det finns en fyr som jag har tittat på långtansfullt varje sommar hela livet, saknat varje vinter, och sett som den plats jag vill leva på – tänkt på solljuset som leker sig in genom fönstren och studsar mellan de vitmenade väggarna, friden när man betraktar de eviga vågorna timme efter timme, doften av tjära och tång, sjöfåglarnas melankoliska skrin, och sedan vinden som aldrig upphör, kylan som letar sig in överallt, dimman som lägger sig, vägen som snöar igen, de korta, korta ögonblick varje år då man trots blåsten skulle kunna dricka kaffe utomhus i solskenet om man bodde där, och så ensamheten utan ände. Det är den plats som jag i irrationella och egocentriska ögonblick vill ha som mitt hem.

Muminpappan tänker bygga en brygga och en väg på ön, men havet river bort stenbumlingarna som ska tjäna som vågbrytare. Han vill lägga nät för att familjen ska få den mat den behöver, men havet ger ingen fisk utan fyller näten med sjögräs, som mödosamt måste tas bort. Inget blir som man vill. Pappan börjar fiska med kastspö, och får i stället mer fisk än familjen kan äta upp eller ta hand om. Han vet inte vad han ska göra med sitt liv.

Mamman föreslår att han ska bygga kökshyllor till det karga rummet i fyren. Men pappan har inget intresse av det. ”Jag vill inte laga, tänkte pappan. Jag vill inte plocka sjögräs... Jag vill bygga stora, starka saker, jag vill så hemskt mycket, och så gärna – men jag vet inte... det är så hemskt svårt att vara pappa!”

Så Muminpappan börjar undersöka ön och vågorna för att förstå havet. Han börjar skriva på en Avhandling, med svåra ord och komplicerade idéer som han liksom så många andra i den situationen gärna kallar ”teorier”. Och vi förstår att han verkligen inte vet vad han sysslar med, att han är vilse. Så ömsint, så kärleksfullt driver Tove Jansson med en grundläggande mänsklig önskan om att få känna sig lite storslagen.

Muminmamman ställer upp, för det är pappans behov. Men hon behöver också något eget, något som bara är hennes. Under en period sågar hon ved, mer än familjen behöver, tills hon helt försvinner bakom vedtravarna. Och hon målar på fönsterbräden och väggar i det stora rum i fyrtornet där familjen bor. Hon skapar sin värld som hon kan gå in i, leva i, en värld där hon kan fly undan familjen. Mamman målar Mumdalen, med äppelträd, rosor och pioner, ett frodigt, vänligt landskap långt från den vindpinade klippan där bara ljung och sega, luttrade och krokiga barrträd kan växa. Hon kan smyga in i den konst hon skapar, och när hon gör det är hon fri.

Mumintrollet vill beundra sin pappa. Men också han upptäcker att han behöver sin egen värld, som är avskild från föräldrarnas. Han hittar en glänta långt inne i ett stort snår, en plats som är hans. Och andra tankar växer fram i honom. Han ser en tecknad sjöhäst på en kalender i fyr-rummet, och den väcker hans begär. Trollet letar efter henne på stranden, och där är hon – ouppnå-

lig, ointresserad av honom, retsam. Det är en fint tecknad bild av hur åtrån vaknar hos en pojke. Det är också en sofistikerad fiktion i fiktionen, för läsare förstår att det är barnets fantasi, inuti berättelsens fantasi. Sjöhästen ”var verkligen blommig, något slags prästkragar som blev mindre mot halsen och benen. Eller kanske de föreställde näckrosor, det vore mer poetiskt.” Det här är ett litet troll som leker med sin inbillningsförmåga, använder den. Och sjöhästen ”kom ut ur dimman som en överklig varelse i en berättelse”. Det är hon ju också – överklig och i en berättelse. Fast här är varelsen som Mumintrollet åtrår överklig även inuti själva den berättelse som vi läser.

Och kring dem rör sig andra: Märran, den mörka, kalla varelsen som fryser marken till is, och som är ensam men faktiskt inte oberoende av närhet och gemenskap, Lilla My, som visar alla tecken på att vara asocial men egentligen inte är det, och slutligen en besynnerlig, ensam, ordkarg och förvirrad fiskare som visar sig ha nyckeln till berättelsen.

Så mycket är centrifugalt i romanen. Det är så mycket som driver medlemmarna i muminfamiljen ifrån varandra. Men när de förstår sina behov, när de kan uttrycka vad de vill och varför, hittar de tillbaka till varandra. De har gått in i sina egna världar, och

i den storartade slutscenen återupptäcker de just därför sitt gemensamma universum, där de behöver varandra som familj. I detta är ingen av dem onödig.

*”I sin vardagliga
vänlighet
klarar sig alla i
familjen själva,
utan honom.”*

Några år före boken om resan till fyren gav Tove Jansson ut en sorts förstudie. Den heter *Hatifnattarnas hemlighet* och ingår i novellsamlingen *Det osynliga barnet*. Där lämnar Muminpappan hastigt och

utan förklaring hemmet för att komma bort från sitt hus, verandan, familjen och allt som är hemtam och välbekant. Han söker frihet och oberoende, och han går ombord på en båt med tre hatifnattar – vita, spöklika, elektriska varelser som inte talar, bara reser. De seglar, längre och längre bort, och han förändras. Han blir alltmer lik en hatifnatt. ”Han var alldeles fri men han hade inte lust för någonting längre.” Hans ögon får samma gula färg som deras. Inga känslor, inga bindningar. En särskild sorts frihet.

Så går de i land på en ö tillsammans med många andra hatifnattar. Muminpappan förstår där att hatifnattarna reser för att kunna samlas i tillräckligt stora mängder och dra till sig åska, och att de bara kan känna känslor när de elektrifieras i grupp, i enorma åskväder. Endast det extraordinära räknas för dem, den extatiska, våldsamma upplevelsen i massan. Allt annat är transportsträckor, inget mer. Hatifnattarna hade i pappans ögon verkat fria och självständiga. I själva verket var de bara tomma, utan verkliga känslor och verkliga relationer.

Pappan tar en båt och seglar hemåt. Han har förstått vad hatifnattarnas verkliga hemlighet är. Och han har förstått mer om sig själv.

”Mumintrollets pappa längtade efter sin familj och efter sin veranda. Han tyckte plötsligt att först där skulle han kunna vara just så fri och äventyrlig som en riktig pappa ska vara.”

Här möter vi en stor berättelse om att få höra till och att få vara sig själv, men framförallt om att få vara behövd. Och att vara pappa.

Johan Tralau är professor i statskunskap vid Uppsala universitet.

Trasiga familjers gestaltare

Lars Norén skrev för evigheten och lämnar ingen oberörd. Hans författarskap säger mycket om Sverige som vi tidigare inte förstod.

Av Anna Victoria Hallberg

Jag minns att jag jämt brukade se honom på kafé Snickarbacken, ett stenkast från Stureplan, runt år 2017. Han satt i det sparsmakade, nästan sakrala rummet, och lutade sig mot de höga vitputsade väggarna. Med sin kala hjässa och svarta klädsel utstrålade Lars Norén ett markerat oberoende där ansiktsdragen var avslappnade och blicken mild men oåtkomligt inåtvänd. Det fanns ett vänligt avståndstagande i hela hans hållning som sträckte sig bortom att inte vilja bli igenkänd; världens pladder ingick liksom inte i hans existentiella universum. Endast de människor som ibland gjorde honom sällskap vid bordet fick hans odelade uppmärksamhet.

Lars Norén föddes 1944 och är en av Europas mest spelade samtidsdramatiker. Jag mötte hans pjäser via tv-teatern på 1980-talet. *Natten är dagens mor* och *Kaos är granne med Gud* gjorde intryck genom sin tematiska råhet och för mig som fortfarande var barn blev den vuxna människans drivkrafter och relationer svåra att få grepp om. De verkade hata varandra där, i köket i det lilla lägenhetshotellet, familjen pjäserna kretsade kring. Pappan alkoholiserad, mamman kedjerökande. Alla, också sönerna Georg som drömmer om att spela jazz och den osäkre alltför känslige hackkycklingen David som firar sin födelsedag, var olyckliga tillsammans i en rätt utstuderad medberoendesituation. Så fort någon i familjen mjuknade i repliken, och sökte samförstånd, avbröts försöket att etablera själslig kontakt med en rapp sarkasm som svar.

Formuleringarna *Natten är dagens mor* och *Kaos är granne med Gud* lånas från diktaren Stagnelius rytmiskt strukturerade 1800-talsvers och pjäsernas innehåll har en självbiografisk komponent genom Noréns egen fars drickande. I den dramatik Norén skriver under 80-talet, där mästerverket *Höst och vinter* från 1989 gav mig en av mina bästa teaterupplevelser någonsin på Dramatens lilla scen trettio år senare, finns de intrasslade familjehemligheterna och nödvändiga uppgörelserna. Samtliga runt bordet bidrar till den dåliga stämningen trots olika försök att konversera artigt. Att genomlida en "Lars Norén-jul", som uttrycket nu har kommit att kallas, innebär att en familjs alla dysfunktioner synliggörs samtidigt som ytan ska hållas ihop av konventionernas glädjelösa ansats. "Norén-julen" fungerar som en lätt överlastad allegori över släktens och familjens sammanbrott, men låt oss för människans skull ändå hoppas att dikten överträffar verkligheten.

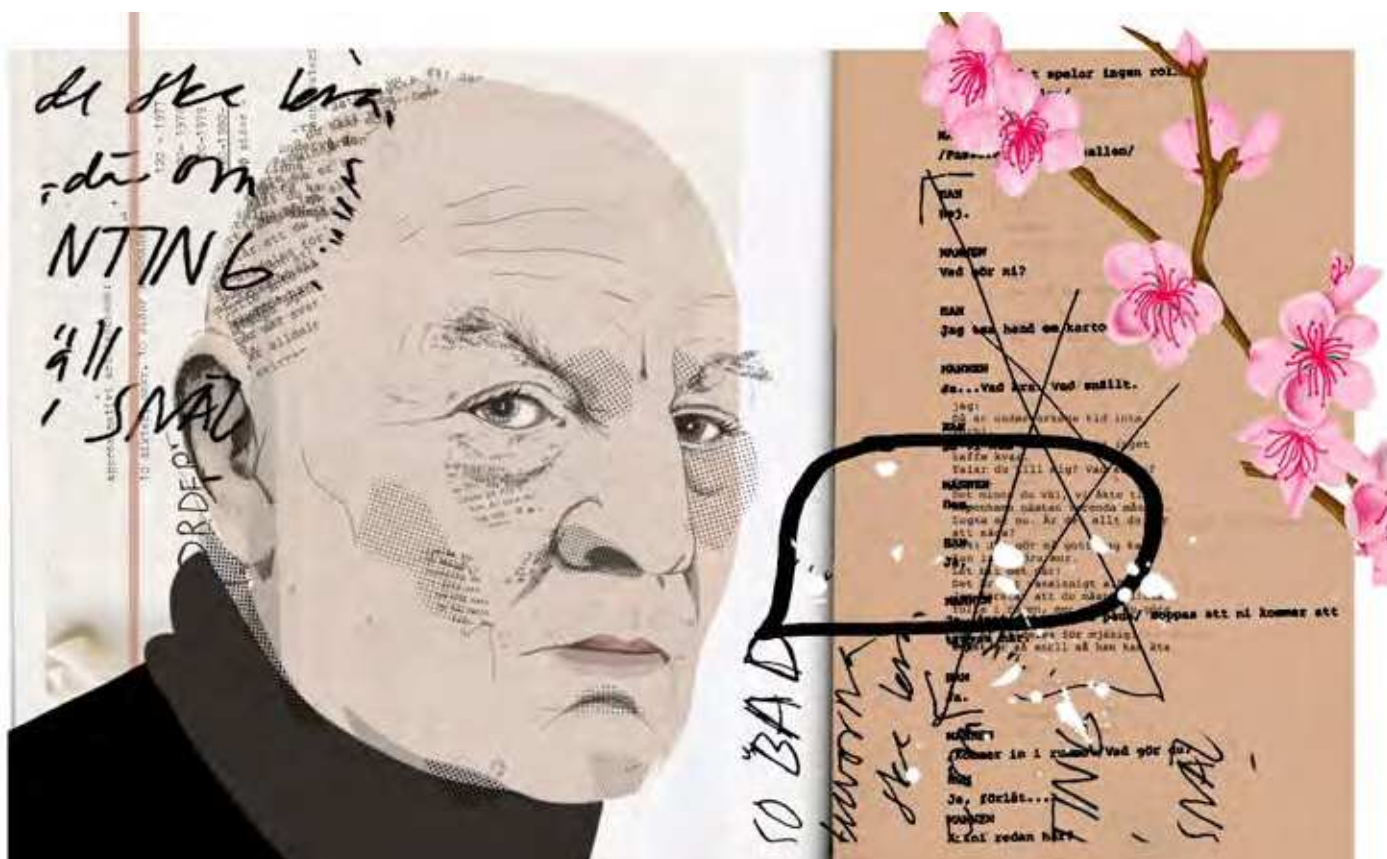
Jag är väldigt förtjust i den dramatik Lars Norén skrev på 1980-talet, om källborgerlighetens förljugenhet och familjens sociala ångest. Genom efterföljande tioårsperiod rörde han sig

alltmer mot samhällets utmarker, som i *Personkrets* 3:1 där skådespelare förvandlade till narkomaner och psykiskt sjuka hasar runt i sex timmar på scen och berättar om marginalens hjälplöshet och samhällets bortträngningsmekanismer. Det finns en humor i pjäsen som gestaltas på lite olika sätt men också en vilja, tolkar jag, att visa hur ett beroende eller en sjukdom inte borde fränta människan hennes okränkbara värde. Varje levande varelse som blivit en belastning i någons excelark föddes en gång oskyldig.

Den hårt kritiserade och omtalade pjäsen 7:3, där namnet hämtats från den paragraf i lagtexten som syftar på långtidsdömda fångar som är benägna att rymma, blev ett otäckt fiasko. Grovt kriminella medverkade på scenen och framförde öppet nazistiska repliker som överensstämde med deras egna övertygelser. Pjäsen och allt runt den – både kritik och respekt fanns mot ansatsen att låta de här våldsbenägna killarna redovisa sin fascistiska ideologi på en teaterscen – eskalerade när Tony Olsson dagen efter sista föreställningen tillsammans med två kumpaner utförde ett bankrån där två poliser dödades. Förutom brottets allvar och de händelser som rullades upp kring planeringen av rånet, och hur teatern utnyttjats i en grandios manipulation, blev skjutningen också en form av slutpunkt för idén att det går att bemöta, kanske till och med bota, kriminalitet med mjuk gemenskap och tolerans. Många av de åsiktsnormer som 68-generationen upphöjt i debatterna om brott och straff ebbade långsamt ut efter Malexmorden 1999.

Chocken efter skjutningarna gjorde kulturvärlden handlingsförlamad, som om ondskan i ord kan separeras från verkligheten. Det som hade sagts på scenen speglade ju en verklig inställning till hur världen är beskaffad eftersom "skådespelarna" spelade sig själva. För få verkade inse att åsiktsmegafonens funktion inte bara är att sprida olika uppfattningar utan också handlar om att peppa den som formulerar budskapet.

Att självförtroendet hos de dömda nazisterna skulle kunna växa genom att Sveriges främste regissör erbjöd dem en arena var uppenbarligen en främmande tankefigur för att tas på fullt allvar. Kanske säger den efterföljande handfallenheten både från Kriminalvårdens och teaterns sida något om att i Sverige tenderar vi att vända och vrida på frågor, men mer sällan tar vi fullt moraliskt ansvar. De inblandade hänvisade till olika regelverk men duckade skuldfrågan. Efterspelet visade på en utbredd men inkonsekvent syn på det kulturella fältets makt.

Svensken är ofta misstänksam mot konstens potential att vara esoterisk eller till och med elitistisk, det är bättre om den är varm och lättillgänglig, men samtidigt är vördnaden inför kulturvärldens auktoriteter stor. Nationalklenoderna är antingen oantastliga eller så detroniseras de med tjänstemannamässigt buller och bång; ett mer ambivalent förhållningssätt är olustigt för oss i Sverige. Nu byter man namn på det rum i Höganäs kulturhus som döpts efter konstfotografen Christer Strömholm eftersom han var nazist som ung. Hans åsikter ”stämmer inte med våra värderingar”, som kulturchefen i Höganäs uttrycker saken. Det hade kostat på och varit obekvämt att gå emot och ifrågasätta Lars Noréns bevekelsegrunder. Att radera namnet Christer Strömholm kräver endast att samtidsreflexen är påkopplad.

En viktig sak i sammanhanget är att man via Noréns dagböcker kan gissa sig till att hans förnekelsefaser kring 7:3 också iaktas av honom själv. Han tänker om händelseförloppet men behåller allt inombords: det är både konstnärligt proppmätt och det enda rimliga att han gör sig själv till det betydelsefulla sanningsvittnet. När jag tar fram hans tunga dagböcker med jämna mellanrum, där orden på de smörpapperstunna sidorna samsas med pressade vallmoblad i mörkt lila, tänker jag på att han aldrig skrivit en enda tillkrånglad mening. Den första noteringen sker sommaren 2000 och den sista 2019. Jag blir alldeles kall av hans formuleringar om att han trots alla fasor under 1900-talet tror att vi levit i det sista lyckliga seklet. Eller när han citerar poeten Celan; ”förhandlingsborden

pratar av sig blodet.” Han såg redan det som skulle komma, eftersom allt kommer tillbaka i människans historia, och i en annan offentlighet än den svenska hade vi kanske kunnat diskutera det som rörde 7:3 och som kan spåras i Noréns journaler.

Mellan 1963 och 1980 publicerade Lars Noréns dikter och åren innan han avled kom ytterligare några samlingar, som om cirkeln behövde slutas. I det sceniska språket finns en särskild ordning som handlar om tempo. Tydliga tystnader är ofta lika viktiga som ordföljd och hur replikerna faller. Som dramatiker behöver du ekonomisera den information som ges till läsaren eller publiken – motiven som etableras i rummet har en kortare startsträcka att bli verkningsfulla än om du jämför med en roman där författaren kan uppehålla sig vid en karaktärs inre tankar under flera sidor. Dramats enigma finns ofta i ett alldeles särskilt ”nu” och jag

tror att en av anledningarna till Lars Noréns exakta gehör som dramatiker var att han började som poet.

Hans sista diktsamling heter *Stoft* och kom 2016 och den innehåller så mycket ljus trots att han skriver om döden. Orden ”en kort lycka som det gör för ont för att tala om” kan man snudda vid när saker tar slut, när livet vänder sig bort, när stunderna är över.

Lars Norén skrev för evigheten och lämnande ingen oberörd och att minnas honom ska vara en handling. Därför är han en del av vår svenska kanon. Hans internationella författarskap säger mycket om Sverige, också på sätt vi först inte tror.

Anna Victoria Hallberg är fil dr i litteraturvetenskap.

”Tydliga tystnader är ofta lika viktiga som ordföljd och hur replikerna faller.”

En bok som är en vän för livet

Om jag hade dumpit ner i det här landet och ville ha en nyckel till det vore jag lycklig om någon satte Theodor Kallifatides *Mödrar och söner* i min hand.

Av Bengt Ohlsson

Som översättare från engelskan händer det att jag ställs inför ett delikat problem, oftast i dialoger, där det i vanlig ordning åligger mig att ge replikerna en svensk språkdräkt. Det ska låta ledigt och redigt, läsaren eller teaterpubliken ska inte behöva snubbla i tanken eller känna någon svengelsk dissonans skära i sinnet.

Men ibland inser jag till min frustration att trots att jag gjort mitt jobb så gott som någon kan begära är det ändå något som inte stämmer. För i Sverige skulle vi inte fälla just den repliken i ett sådant sammanhang.

Alla konsumenter av svenska filmer och tv-serier har med åren tvingats vänja sig vid den horribla frågan "Är du okej?". Jag kan inte påminna mig om att jag någonsin hört den ställas i vardagen, utanför filmrutan. Men jag har en obehaglig känsla av att formuleringen börjat få fäste i yngre generationer.

Som översättare kan jag inte gärna ge mig på sammanhanget. Det är som det är. Och då kommer vi in på frågor som inte är språkligt betingade, utan kulturella. Jag tänkte på det när jag pratade i telefon med en manlig vän som kom hit som flykting under nittitalet. Han lärde sig svenska på rekordtid, och inte bara brukssvenska, utan på en riktigt avancerad nivå.

Plötsligt hörde jag honom säga:

– Jag längtar efter dig.

Det var naturligtvis hjärtevärmande att höra. Men lite udda, två heterosexuella män emellan. Och samtidigt dröjde det sig kvar. Han fick mig att fundera över mina egna kulturella normer, och de språkliga uttryck de tar sig. Varför skulle man inte kunna säga till en manlig vän att man längtar efter honom?

Samma sorts språkliga äventyr bjuds man på i rika mängder i Theodor Kallifatides romaner. Hans språk är glasklart och oklanderligt, och har så varit sen hans prosadebut *Utlänningar* 1970. I *Mödrar och söner* från 2007 skildrar han ett besök hos sin gamla mamma i Aten. Under resan läser han en längre text som hans pappa skrivit om sitt liv, "inte för att publicera den utan enbart för

min skull". Det är ingen lätt resa Kallifatides ger sig ut på. Hans mamma är nittiotvå år, och han vet att det mycket väl kan vara sista gången de träffas.

Han har också tagit med sig sin anteckningsbok.

"Jag har förberett ett antal frågor till henne. Det är nervöst och jag tycker inte riktigt om det. Jag vill inte behandla min mor som stoff till en bok. Sonen i mig vill bara vara med henne precis som förr, i den vilsamma avsiktslösheten. Att sitta tillsammans med henne på balkongen, att lyssna på henne medan hon ojar sig över regeringen eller grannen, att be henne 'läsa' sumpen i våra kaffekoppar. Författaren vill något annat. Jag kommer att bevaka varje gest hon gör, varje ord hon säger. Hur ska det påverka mig? Hur ska det påverka henne, när hon inser vad jag håller på med?"

"Hur ställer han de rätta frågorna till henne? Och vågar han ställa dem? Vill han ens göra det?"

Kallifatides närmar sig en far som är död och en mor som fortfarande är i livet.

Pappan har lämnat en text efter sig, en berättelse om krig och död och flykt, om mänsklig grymhet och barmhärtighet, om svek och försoning.

Mamman sitter fortfarande på sin balkong och har vant sig vid att vänta på de dagliga

telefonsamtalen från sonen som för fyrtiotvå år sen bröt sig en ny framtid i ett välmående land uppe vid polcirkeln. Ett land där han rotat sig med fru, barn och barnbarn, ett nytt språk och en författarkarriär och sommarhus på Gotland.

Hur ställer han de rätta frågorna till henne? Och vågar han ställa dem? Vill han ens göra det?

Berättelsen famlar sig fram, stödd på pappans knapphändiga levnadsteckning, samtidigt som nuet brölar nedanför mammans balkong. Theodors storebror väntar där nere i sin bil, svär över bristen på parkeringsplatser, stressar iväg med mamma och lillbrorsan till en restaurang där de ska äta lunch.

Kallifatides beskriver ett klassiskt invandrарöde. Han är ohjälpligt hemma i två länder, två kulturer, två språk. Och lika ohjälpligt

LITTERATURKANON

främmande i båda. Ena stunden känner han sig dömd till ett liv i spruckenhet, att vara "halv". Andra stunden känns det tvärtom, som en rikedom, att i någon mening vara "dubbel".

Men oavsett om han är "hemma" i Grekland eller "hemma" i Sverige drabbas han av den hisnande insikten att just det här uttrycket, just den här metaforen eller slippriga vitsen eller ångande maträtten bara kan komma till sin rätt eller fullt ut uppskattas just i Aten, eller Stockholm.

Mödrar och söner är samtidigt en berättelse om just det som titeln utlovar. Och där kan vi alla känna igen oss. Men det gör vi faktiskt även i invandrar-ödet, åtminstone när Kallifatides för pennan, oavsett hur "pursvenska" vi tycker oss vara. Kluvenheten och spruckenheten kan följa oss på våra klassresor, eller i kulturockar mellan storstaden och glesbygden. De erfarenheter som Kallifatides skriver om har vället över våra bokdiskar och filmdukar de senaste decennierna. Men *Mödrar och söner* är skriven av en man som lämnat den värsta bitterheten bakom sig. Litteraturen hjälpte honom att sätta den i ett sammanhang, lät honom spegla den i liknande öden. Kvar finns ett stilla vemod som griper

oändligt mycket djupare än alla hetsiga utfall om "strukturer". Och mitt i den mörkaste sorgen kan han glida undan med en torrt humoristisk vändning som låter läsaren ana den blixtnabba sidoblicken ovanför pipskaftet.

Sen har vi också de fjäderlätta, språkliga glidningarna som bara den tvåspråkige kan ge oss.

Läs igenom citatet här ovan en gång till. Vilket uttryck använder han som får dig att känna att du låtar ett par decimeter över din språkliga vardagsmylla? Jo, givetvis "ojar sig". Det är helt korrekt, men inte det verb som ligger överst i högen. Eller ens näst överst.

Theodor Kallifatides har berikat vår litteratur både språkligt och tematiskt, och i *Mödrar och söner* är han på toppen av sin förmåga. Om jag hade dumpit ner i det här landet och ville ha en nyckel till det, och samtidigt få en vän för livet, skulle jag skatta mig lycklig om någon satte just den boken i min hand.

Bengt Ohlsson är journalist och författare.

Mina ovärderliga millennieromaner

Två samtida författare har varit omistliga för mitt själsliv och skrivande: Lotta Lotass och Lars Jakobson.

Av Josefin de Gregorio

De flesta vet instinktivt vilka verk som hör hemma i en svensk litterär kanon. Det rör sig om namn som Harry Martinson, Selma Lagerlöf, August Strindberg, Viktor Rydberg och Pär Lagerkvist. Kanske även Gunnar Ekelöf och Tomas Tranströmer... men själv intresserar jag mig mer för en kanon som tar vid kring millennieskiftet. Jag har valt två titlar som publicerades för 25 år sedan, alltså år 2000, och som efter ett kvarts sekel mer än väl infriat sina löften om litterär storhet. Lotta Lotass och Lars Jakobson är kända för den djupläsande allmänheten, men kanske inte för den allmänhet som går på bokrea och bokmässa – och det skulle jag gärna se ändring på.

När Lotta Lotass år 2018 berättade att hon lämnat Svenska Akademien hade jag nära till tårarna. Redan 2015 hade hon slutat delta i Akademiens arbete, meddelade hon; hon ansåg sig inte besitta de rätta sociala färdigheterna. Men det hade gått under radarn, som så mycket med Lotta Lotass. Sedan debuten vid millennieskiftet med *Kalkällan* har hon publicerat en lång rad böcker, diktsamlingar och prosatexter, men somliga av dem är utgivna i oerhört begränsad upplaga på små förlag och således mycket svåra att få tag på. (2024 års *Rubicon / Issos / Troja* har dock fått genomgå nytryck, och nominerades nyligen till Nordiska rådets litteraturpris.)

Detta har kanske bara gjort henne än mer populär hos oss fans, då det tycks tyda på en sällsynt sorts integritet. Lotta Lotass vill inte trycka sina böcker i fler exemplar än vad hon tror sig ha läsare. Hon är inte intresserad av intervjuer, tv-soffor eller personporträtt. Hon vill bara skriva.

Men det är nu inte främst den hållningen som gör henne till en så viktig svensk författare utan hennes språk, berättelser och svindlande undersökningar av människan och evigheten. *Kalkällan* var en storslagen debut – i all enkelhet. Romanen är skriven på en sjungande, ålderdomlig prosa som på något konstigt sätt undviker pastischens diverse fallgropar. Ordkargt men med värme skildrar Lotta Lotass ensamheten och gemenskapen i en norr-

ländsk by, på polarvidderna och på månen, där det häpnadsväckande och övernaturliga vilar tryggt, sida vid sida med det vardagliga och anspråkslösa.

Lotta Lotass tema är ofta mänsklighetens tekniska landvinningar, vilka hon tar sig an med en sällan skådad förundran och ett initierat kunnande, utan att förlora det litterära anslaget. I *Kalkällan* anas detta, bland annat i de passager som handlar om Andréas luftfärd och kapten Scotts olycksaliga sydpolsexpedition, men det är först i *Aerodynamiska tal* (2001) som denna aspekt av författarskapet fullt blommar ut. I *Den vita jorden* (2005) levereras 148 texter om vetenskapliga upptäckter som lösblad i en ask, så att läsaren själv får ordna dem efter tycke och smak.

Den som en gång har fastnat för Lotta Lotass glömmmer henne aldrig. Få moderna författare är så angelägna för själen.

Det skulle väl i så fall vara mitt nästa val: Lars Jakobsons Augustprismominerade roman *I den Röda Damens slott*, som också kom ut vid millennieskiftet.

Lars Jakobson är författarnas författare. Det vill säga, flera av hans mest hängivna läsare är själva skrivande människor, och somliga av dem har till och med haft honom som lärare på Litterär gestaltning i Göteborg.

Till beundrarskaran räknas sådana som Stefan Lindberg, Andrzej Tichy, Peter Fröberg Idling och Johannes Anyuru. Jakobson är flerfaldigt prisbelönt men har ändå inte nått den ryktbarhet han kanske borde ha vunnit om världen varit rättvis och läsarna inte så upptagna med sämre romaner.

I den Röda Damens slott, den av hans böcker som jag älskar allra mest, handlar på ett grundläggande plan om en man som städar ur sin fars hus efter dennes bortgång. Samtidigt försöker han skriva en essä om de övergivna kolonierna på Mars, i ständig dialog med sin trötta och frustrerade redaktör. För i Lars Jakobsons universum företog sig jordborna expeditioner till den röda planeten redan på 1950-talet, i efterkrigstidens yra, och fann där lämning-

*”När Lotta Lotass
2018 berättade att
hon lämnat Svenska
Akademien hade
jag nära till gråten.”*

ar av en högcivilisation med mänskliga drag. I *den Röda Damens slott* knyter tematiskt an till *Kanalbyggarnas barn* från 1997, där de olyckliga, döende kolonisterna på Mars dyker upp i huvudpersonens avslutande apokalyptiska visioner, och har även ett släktskap med novellen "Kandidat" i samlingen *Hemsökelse* (1994).

Lars Jakobsons kärlek till genrelitteraturen, främst science fiction, genomsyrar det mesta av det han skriver. Från denna både samplar, lånar, stjälar och omarbetar han. Delar av *I den Röda Damens slott* är lyfta ur den amerikanske science fiction-författaren H Beam Pipers novell "Omnilingual" (1957), där en grupp lingvister försöker tyda lämningarna efter marsianerna: "om den siste att skriva marsianska dog fyrtio tusen år innan den förste jordiske författaren föddes ... hur ska marsianskan kunna översättas...?" Den samvetsgranne Jakobsonläsaren förlorar sig lätt i sådana utvecklingar och stickspår, vilket kanske gör den linjära läsningen svår – men å andra sidan utvidgar den litterära sfären mot oändlighetens gränser. Föga förvånande är en av Jakobsons föregångare den argentinske författaren Jorge Luis Borges.

Lars Jakobson tenderar att övermanna sin läsare med detaljer, fakta, tekniska inspel och referenser. Hans pensionerade förläggare Magnus Bergh säger i en intervju:

"Man påminner sig liksom inte i en handvändning om vad böckerna handlar om [...] det är först när man är i dem som man kan använda sig av dem och prata om dem. De går verkligen inte att referera, de bjuder motstånd, men medan man läser dem är

de storartade att vara i, även att orientera sig i men också att gå vilse i."

Lars Jakobson begagnar sig av en dokumentär stil som sudar ut gränsen mellan fakta och fiktion; han är specialist på det kontrafaktiska och skapar gång efter annan en underbart produktiv osäkerhet hos sin läsare. Men *I den Röda Damens slott* är inte bara en torr "what if"-berättelse: *what if* vi hade rest till Mars på 1950-talet, den är också en kärlekshistoria och familjesaga, en uppväxthistoria och ett slags meditation över fruktsamhet och ofrivillig barnlöshet. Även detta är ett återkommande tema hos Jakobson, kanske främst i *Kanalbyggarnas barn*. Marsianerna blir sterila, och de har inget vatten, ingen chans till reproduktion eller liv. Undergången är både samhällelig och ytterst privat, den angår alla och envar; dess smärta delas på ett övergripande plan men upplevs individuellt.

Med sådana medel kan Lars Jakobson föra samman det stora och det lilla, spänningsmoment och existentiella ödesfrågor. Han gör det genomgående i författarskapet, och var och en finner den bok de tycker mest om – jag hade nästan lika gärna kunnat välja *Kanalbyggarnas barn* eller kanske *Vid den stora floden* (2006), en fantasi kring USA:s krig mot terrorn som slutar i det mytologiska Babylon.

För mitt eget författarskap – och faktiskt mitt själsliv och min föreställningsförmåga – har Lotta Lotass och Lars Jakobson varit ovärderliga. Mycket mer så, faktiskt, än någonsin August Strindberg.

Josefin de Gregorio är författare, kritiker och fil dr i litteraturvetenskap.

Beskow var inte didaktisk

Hon skapade sina verk när svensk barnlitteratur upplevde en guldålder. Intresset har bestått, nyligen utkom ännu ett par böcker om författarskapet.

Av Lena Kåreland

Elsa Beskow och hennes i generationer så uppskattade bilderböcker förknippas gärna med idyll, hemtrevnad och lagom busiga barn eller fantasigestalter i munter lek. Tankarna går än till ett dignande kaffebord runt vilket man samlas hemma hos tant Brun, tant Grön och tant Gredelin, än till Tomtebobarnen som tumlar omkring i skogens mossor och "jublar i glädje huvudyr". De räds bara det otäcka bergatrollet som kikar fram bakom stenarna eller fladdermusen som lurar vid tjärnen. Mor och far finns där i bakgrunden och ger trygghet, och vid den sprakande brasans sken samlas man om kvällarna för att berätta sagor.

Utan tvivel är Beskow en av de stora kulturskaparna för barn från åren runt sekelskiftet 1900. Hennes verk har lästs och uppskattats av generationer av unga. Som bilderbokskonstnär kom hon att dominera den första hälften av århundradet och har influerat en rad senare konstnärer som Lena Andersson och Sven Nordqvist. Man kan konstatera att hon debuterade i en gynnsam tid. Hennes verk tillkom då svensk barnlitteratur upplevde något av en guldålder. Intresset för barns läsning ökade väsentligt och det fanns en utbredd önskan att ge alla barn i samhället tillgång till konstnärligt utformade böcker.

Men Beskow har inte bara hyllats. Till exempel stod hon inte högt i kurs under det radikala 1970-talet då synen på barnboken blev en annan,

hierarkier revs och kärnfamiljen med dess rigida könsroller attackerades. Då ville man inte att barnen skulle indoktrineras genom att läsa verser om en far som var "stark och modig" och en mor som var "blid och rar", som det står i *Tomtebobarnen*. Beskow ansågs av somliga skildra tillvaron i ett alltför soligt sken och utan blick för samhällets problem. Konstkritikern Bengt Olvång gav prov på en synnerligen enögd läsning i en artikel i

Aftonbladet där han menar att hennes föreställningsvärld var inpyrd av "klassegoism och skyggslappsförsett bigotteri". Olof Lagercrantz hade för övrigt redan 1958 i *Dagens Nyheter* slagit fast att det inte fanns tillstymmelse till något genialt hos Elsa Beskow: "Hon är vanlig som käringtanden och okomplicerad som en rödbeta."

"Beskow har inte bara hyllats. Till exempel stod hon inte högt i kurs under det radikala 1970-talet."

MEN ATT LÄSA Beskows böcker med ett socialrealistiskt raster

från 1970-talet tenderar att bli anakronistiskt. Man behöver beakta vilka föreställningar som rådde vid böckernas tillkomst. Tar man dessutom del av vad hon själv uttalat i olika sammanhang blir man varse att Beskow alls inte var ointresserad av världen omkring sig. Hon bars av ett starkt socialt patos som framkommer på olika sätt. Hon påpekar exempelvis i ett brev hur glad hon är över att hennes man Natanael Beskow, predikant, konstnär och författare till bland annat psalmer, predikosamlingar och religiösa debattböcker, "kämpar mot överklass och penningevälde". Hon tycker det är starkt av honom att i föredrag och artiklar referera till både Hjalmar Branting och tidningen *Socialdemokraten*.

Lena Kåreland är professor emerita i litteraturvetenskap. Hennes senaste bok är *Franska flänörer. Författarnas Paris, från Balzac till Modiano* (2021).

Tomtebarnen (1910) visar Beskows naturkunskaper.

Natanael Beskow var progressiv och liberal i sin syn på samhället och stred för det han ansåg rätt och riktigt. Ofta kom han med kontroversiella uttalanden i tidens stora samhällsfrågor. Han var radikal-pacifist, nominerades till Nobels fredspris 1947 och var en av få som tog arbetarnas parti under storstrejken 1909. Han ansåg att kristendomen måste ingripa i samhällslivet och blev en föregångare till den så kallade socialietiska kristendomen. Pionjär var han också i fråga om att låta kvinnor predika i kyrkan, och flera kvinnor fick föra fram sitt budskap från predikstolen i Djursholms kapell, där han var verksam som predikant.

Idag är emellertid Natanael ganska bortglömd till skillnad från Elsa Beskow. Hon är desto mer levande, hennes böcker läses alltjämt och publiceras kontinuerligt i nya upplagor. Hon är översatt till fjorton språk. Under 1900-talets första hälft var hon den internationellt mest kända svenska barnboksförfattaren.

Förra året var det 150 år sedan Elsa Beskow föddes. Jubileet uppmärksammades bland annat med en utställning som visades på Zornmuseet i Mora. Bakom den står Gitten Sköld som i anslutning till utställningen också redigerat den vackra boken *Förtrollad vardag. Från verklighet till fantasi* (Gidlunds förlag). Bokens artiklar, varav flera är skrivna av specialister inom barnboksområdet, låter oss följa Elsas liv och verksamhet från vaggan till graven.

Samtidigt har journalisten Annika Persson publicerat *Elsa och Natanael Beskow. En kärlekshistoria* (Albert Bonniers förlag). Där skildrar hon paret Beskows långa liv tillsammans från 1893 då de först möttes fram till 1953, då de bägge med några månaders mellanrum avled. Hennes framställning interfolieras med utdrag ur de många brev som Elsa och Natanael så gott som hela livet skrev till varandra.

BOKENS STARTPUNKT är alltså 1893. Då lovar Elsa, vars efternamn ännu är Maartman, att sitta modell för den nio år äldre konststuderanden Natanael. Han ska måla en bild av kärleksguden Amors älskade Psyche. Så romantiskt inleds deras kärlekssaga, men det unga paret ställs inför flera hinder innan de kan gifta sig. Deras familjbakgrund var högst olika, Natanaels strängt högkyrklig och konservativ, Elsas liberal och frisinad. Elsa var dessutom inte konfirmerad, något som Natanaels familj, och framförallt hans mor, inte kunde acceptera.

Annika Persson riktar dock inte bara in sig på Elsa och Natanaels privata liv. Hon levandegör det tidiga 1900-talets historia på ett spännande och vitalt sätt och visar att Elsa och Natanael i hög grad levde med sin tid. De tog del i de genomgripande händelser som bidrog till att Sverige blev en demokrati och ett mer jämlikt samhälle, samtidigt som två världskrig rasade ute i Europa och präglade även förhållandena i Sverige. Elsa och Natanael hade stora ambitioner. De ville "leva evangeliet" och göra något åt de stora klasskillnader som fanns i samhället. "Den sociala frågan är den moderna världens livsfråga", hävdade Natanael, och Elsa ville på sitt sätt stötta honom i hans strävan att skapa en rättvisare värld. Men i barnboken var det inte så lätt att lyfta aktuella samhällsfrågor. I en bildserie tog hon till exempel upp alkoholfrågan, vilket hon fick kritik för. Det var inget ämne för barn.

Att läsa Skiölds och Perssons böcker parallellt fördjupar bilden av Elsa Beskow som konstnär och som person. Det stora verket om henne är dock alltjämt Stina Hammars mäktiga biografi *Solägg* från 2002, och både Sköld och Persson drar nytta av Hammars arbete. Men bägge har de också använt sig av en hel del tidigare >>

opublicerat brev- och bildmaterial som ger nya infallsvinklar. *Förtrollad vardag* är en överdådigt bildsatt volym med en mycket tilltalande layout. Det varierade bildmaterialet gör det möjligt att följa Elsa Beskows utveckling som konstnär. Många illustrationer har man tidigare inte haft möjlighet att se, exempelvis de skisser och teckningar hon gjorde när hon gick på Tekniska skolan, föregångare till våra dagars Konstfack. Hon hade helst velat studera vid Konstakademien men familjens ekonomi tillät inte det. För sina studier på Tekniska skolan hade hon fått ett stipendium på 100 kronor i månaden och det var något man inte kunde säga nej till.

Sitt första illustrationsuppdrag fick hon 1894 för tidningen *Jul-tomten*, spridd i över 200 000 exemplar och således läst i de flesta av dåtidens hem där det fanns barn. Elsa gjorde en enkel svartvit teckning som illustration till en visa av Emmy Köhler om "Den lille vedhuggaren". Något år senare steg hon på darrande ben upp till Wahlström och Widstrands förlag med manuset till *Sagan om den lilla lilla gumman*, byggd på en ramsa som hennes mor-mor hade förmedlat till henne. Herrarna på förlaget såg stränga ut, granskade henne noga från topp till tå och Elsa var inställd på ett nej. Men det visade sig att de allvarsamma herrarna ville publicera hennes bok. Hon fick 150 kronor och snart låg hennes första bilderbok på bokhandelsdiskarna.

Nu var karriären inledd. Den rullade på i en arbetstakt som till en början innebar en bok det ena året, en pojke det andra. Elsa och Natanael hade gift sig 1897 och efter en tid fanns det sex söner i familjen. Elsa fick lära sig att organisera sin tid och planera stunderna vid ritblocket. Inte bara barnen utan också Natanael och hennes många släktingar hade behov som hon förväntades tillfredsställa. Inkomsterna från hennes böcker var inte heller oväsentliga för familjens försörjning.

Äktenskapet var efter tidens mått jämställt och Natanael stötade sin fru i hennes konstnärskap och yrkade aldrig på att hon skulle upphöra med det för att istället lägga alla sina krafter på hem och barn. Men det var ändå hans arbete som kom i första rummet.

Elsa och Natanael Beskow med en av sina söner.

*"Elsa och Natanael
hade gift sig 1897
och efter en tid
fanns det sex söner
i familjen."*

Han fick inte störas när han stängt dörren till sitt rum, medan Elsa ofta tvingades arbeta med penslar och pennor samtidigt som hon hade ett barn i knäet. Det förvånar inte att hon ofta var splittrad mellan sitt konstnärskap och sina hushållsplikter.

MEN ELSA BESKOWS kreativitet var stor och hon hade svårt att hinna utveckla alla sina uppslag till sagor. "Det är som ett vildsnår av sagomotiv inom mig", uttryckte hon det. Hon gjorde ständigt utkast och tecknade ned skisser till kommande bilderböcker i små anteckningsböcker som hon alltid hade med sig. De finns numera på Uppsala universitetsbibliotek och används flitigt som illustrationsmaterial i *Förtrollad vardag*.

I denna volym kommer flera olika röster till tals. Emellanåt hör vi Elsas egen i självbiografiska texter och i brev – längtansfulla till pappan, kärleksfulla till Natanael och affärsmässiga till förlaget Bonniers. Här ingår även en skildring av hennes barndom, tidigare

publicerad i *Barndomslandet* (1910). Hon låter ett särskilt ljus stråla över sommarminnena från Skärfsta gård i Sörmland: dagar fyllda av lek och fantasi för Elsa och hennes fem syskon.

Hon växte upp i en ganska bohemisk familj. Pappan var affärsman och konstnärligt lagd, men han avled hastigt i reumatisk feber 1889. Nu stod hans hustru ensam med sex barn, det yngsta endast tre år. Bouppteckningen visade en behållning av 23 kronor. Elsas mamma Augusta Maart-

man fick det kärt ekonomiskt och valde att flytta till sina sysstrar och sin bror.

Ett litet kollektiv bildades på Storgatan 18 i Stockholm. Där fanns bland andra Elsas moster Amalia Fahlstedt, kvinnosaks-kvinna, författare och nära vän till Ellen Key. Med sitt sociala engagemang uppmärksammade hon den sociala nöden och fattigdomen på dåtidens Södermalm, där hon en tid var bosatt. Hon var starkt intresserad av skolfrågor och då hon hade en kritisk syn på det rådande skolsystemet startade hon tillsammans med sin syster en egen skola för yngre barn i hemmet. Där var även Elsa elev. I novellsamlingen *Ax och halm* (1887) tar Fahlstedt upp frågor om kvinnors rätt till arbete och utbildning och här förekommer också en skola vars princip är "Ordning i frihet". Amalias bror Eugène Fahlstedt var lärare och översättare och anses ha stått modell till Farbror Blå i tantböckerna.

De biografiska avsnitten i *Förtrollad vardag* varvas med analyser och presentationer av Beskows verk. Konst- och litteraturvetare när-läser och sätter in dem i ett tidssammanhang. Eva Söderberg diskuterar således hur Beskow går tillväga när hon illustrerar H. C. Anderssens saga om *Tummelisa*. Här använder Beskow en teknik där spelet med färger och kontraster och olika symbolladdade objekt som placeras in i bilderna får betraktaren att upptäcka nya tolknings-möjligheter. I ett komparativt upplagt kapitel skriver Söderberg om hur blåsippan har en särskild betydelse för Beskow och är ett återkommande motiv i hennes bilderböcker. Martin Olinger belysande exempel på Beskows konstnärliga teknik och hennes sätt att låta vinjetter och kompletterande illustrationer av ornamentala karaktär få en viktig roll i bildernas komposition. Beskow arbetade gärna med personifikationer av blommor och andra växter. Som få kan hon konsten att besjåla blomsterängar och köksträdgårdar såsom i *Blomsterfesten i täppan* och *Lasse liten i trädgården*.

Men Beskows fantasirika naturskildringar är alltid fast förankrade i fakta. Hon kunde sin flora in i minsta detalj, och i det avseendet kan hon sägas arbeta i en linneansk tradition. Det naturtrogna återgivandet av blommor och annan växtlighet förenar Elsa gärna med det suggestivt förtrollande, det mytiska och det lekfulla. Så låter hon älvorna i *Tomtebobarnen* dansa vitskimrande och viktlösa över markens mossor, återgiven med exakt kunskap om skogens olika mosstyper. Spindlarna får väva konstfulla och dekorativa nät mellan blåbärsbuskarna, något vi kan beskåda på omslagsbilden till

Beskows illustration av den populära sången "Videvisan".

Puttes äventyr i blåbärsskogen 1901, den bok som anses ha inneburit Elsa Beskows genombrott. De stämningsladdade landskapen i hennes böcker har otvetydigt engelska influenser från bland andra Walter Crane och dennes *Flora's Feast*, något som David Prytz redogör för i sin artikel i *Förtrollad vardag*.

I SENARE FORSKNING har man mer och mer betonat vilken noggrant arbetande konstnär Elsa Beskow var. Hon lade bland annat stor vikt vid böckernas materiella aspekter såsom papper, färger och typografi. Hennes strävan var att få barnen att utforska bilderbokens värld med alla sinnen. Här var hon definitivt nyskapande och före sin tid. Men hennes konstnärskap var också en del av den blomstrande utveckling för barnboken som tog sin början i det tidiga 1900-talets Sverige.

Eva Nordlinder tydliggör i ett avsnitt hur Beskow knöt an till det rådande sagointresset liksom till engagemanget för folklöre och allmogekultur. Skansen bildades som ett av flera uttryck för dessa strömningar. Nya krav ställdes på barnboken som inte längre skulle vara enbart lärorik och uppfostrande. Lika viktigt var att den var estetiskt utvecklande. Beskows bilderboksskapande var inspirerat av tidens nationalromantiska anda och framhävandet av de estetiska upplevelsernas betydelse. Det var en allmän uppfattning att en harmonisk omgivning och vackra föremål, inbegripet även

väl utformade bilderböcker, kunde bidra till barnens fostran till goda människor och medborgare. De sagor och berättelser Elsa Beskow skrev och målade saknade så gott som helt didaktiska inslag till skillnad från tidigare litteratur för barn.

I Sverige var det främst Ellen Key som förespråkade denna nya syn på barnen och deras behov. Hon gav år 1900 ut *Barnets århundrade* och titeln på Verdandskriften *Skönhet för alla* (1899) var en paroll som i lika hög grad gällde barnen som de vuxna. Viktig i detta sammanhang var också den inflytelserika tidningen *The Studio* som Elsa Beskow gärna läste – den bästa konstitidskrift hon sett, framhöll hon i ett brev till Natanael. Folkbildning stod likaså högt på agendan liksom en kulturdemokratisk strävan att sprida litteratur till alla barn, inte bara till de välbestäddas telningar. Här gjorde inte minst folkskollärarna en viktig insats. Natanael, som var inspirerad av den engelska settlementrörelsen, grundade tillsammans med Ebba Pauli Birkagården 1912 i syfte att erbjuda bildning till arbetare och de lägre samhällsskikten. Birkagården var den första hemgården i Sverige, och Elsa var ofta med vid de olika sammankomster som hölls.

I ANNIKA PERSSONS bok om Elsa och Natanael Beskow får vi även veta åtskilligt om deras tillvaro i Djursholm, en av de många exklusiva trädgårdsstäder som växte upp runt om i världen under det sena 1800-talet. Paret flyttade tidigt till Djursholm, som grundats av bankdirektör Henrik Palme. Denne hade 1889 inköpt det ståtliga Djursholms slott och stora markområden däromkring, och i nationalromantisk anda ville han nu skapa en plats för samhällseliten bortom stadens buller och larm. Det var skolpionjären och reformpedagogen Anna Whitlock som lockade paret Beskow till Djursholm. Där kunde Natanael

få anställning som präst i Djursholms kapell, som hörde till en privat församling. Natanael hade inte låtit prästviga sig, då han inte till alla delar kunde acceptera trosbekännelsen, och därför passade det honom utmärkt att få tillhöra den friare församlingen i Djursholm. Hans gudstjänster där var välbesökta och många föräldrar bland Stockholms kulturelit ville låta sina barn bli konfirmerade av Natanael Beskow.

Det är kanske inte helt fel att påstå att en del av den moderna svenska barnkultur som växte fram året runt sekelskiftet 1900 hade sina rötter i Djursholm. Här bodde också kompositören och pianisten Alice Tegnér med familj, och ett nära samarbete inledes mellan henne och Elsa Beskow. Beskow kom att bilda flera av Tegnér visor. Mest känd är samlingen *Mors lille Olle* (1904), där vi bland annat finner visor som "Blåsippan ute i backarna stå" och "Sov du lilla Videung", sånger som alltjämt sjunges. Annika Persson betecknar i sin bok Elsa och Natanael Beskow som "giganter". De var ett på olika fronter kämpande par som troget höll fast vid sina ideal. Givetvis fanns det olikheter mellan dem. Men de vågade bäge gå mot strömmen och i det viktigaste förenades de. Och det gällde som Persson formulerar det: "Viljan att hjälpa, känslan för rättvisa och för människans okränkbara värde." Elsa och Natanael Beskow skulle behövas som ledstjärnor även i vår tid, då demokratin är hotad och friheten begränsas inom flera områden. ✨

LITTERATUR

Den totalitära statens mekanismer

De sovjetiska bröderna Strugatskij skrev romaner om ett kommunistiskt framtidssamhälle. Med tiden blev deras vision allt dystrare, skriver **Erik Jersenius**.

NÄR FÖRFATTAREN Svjatoslav Loginov i början av 2000-talet berättade för en skolklass hemma i Ryssland om hur absurt svårt det var att få böcker publicerade i Sovjetunionen under 1970-talet frågade en av eleverna varför han inte bara startade ett eget förlag och gav ut dem på egen hand. Ungdomarna kunde helt enkelt inte föreställa sig vilket allsmäktigt grepp staten hade över samhället och kulturen på den tiden. Idag har de säkerligen egen erfarenhet av det.

Efter det gatlopp som bröderna Arkadij och Boris Strugatskij i *Den bebodda ön* (1971) gjorde genom censorernas strykningar är det svårt att begripa att det fanns någon roman kvar att ge ut överhuvudtaget. För oss som nu för första gången läser boken i svensk översättning av Ola Wallin (Ersatz) framstår den som allegori över dåtidens Sovjetunionen.

I deras litterära universum har mänskligheten till slut nått sin socialistiska utopi, där allt är bra och det bara kan bli ännu bättre. Något sekel in i framtiden har kommunismen segrat och människan lever i ett samhälle som är högt socialt, vetenskapligt och tekniskt utvecklat där de kreativa medborgarna bara sysselsätter sig med sådant som intresserar dem. Det finns inga pengar att kivas om och de flesta kroppsarbeten har ersatts av maskiner.

Hela mänskligheten lever i en enda stor kommunistisk gemenskap. Det finns inte längre någon statsmakt eller polis och de övergripande besluten fattas av ett meritokratiskt världsråd som utgörs av världens ledande vetenskapsmän, historiker och tänkare. Under sig har de regionala församlingar i en typiskt sovjetisk rådsstruktur.

Dessutom har människan börjat att bosätta sig på andra planeter och kommit i kontakt med utomjordingar. En del av dessa påminner om oss medan andra är så annorlunda att det tar lång tid att ens förstå att dessa faktiskt är intelligenta livsformer. Den mänskliga civilisationen är patriarkal och teknologisk, men flera av

de andra arterna lever istället i ekologiskt orienterade matriarkat.

Mest egendomliga och skrämmande bland utomjordingarna är de så kallade "vandrarne", som är mer teknologiskt avancerade än alla andra och dessutom mycket hemlighetsfulla. Man misstänker att de kan manipulera andra arter. I själva verket använder sig också människorna av denna metod, de planterar hemliga agenter på främmande världar för att påverka dessa arters utveckling.

I *DEN BEBODDA ÖN* kraschlandar den äventyrslystne rymdfararen och ungkommunisten Maxim Kammerer på en bebodd planet. Där finns en människolik art som uppnått den teknologiska utveckling som räddade på jorden i mitten av 1900-talet, men ett brutalt världskrig har utkämpats med kärnvapen och planetens invånare lever under fruktansvärda förhållanden.

Förtryckets detaljer

64 Henrik Nilsson om en barndom i Ceausescus Rumänien

Diktarna dyrkade Garbo

66 Martina Björk om filmikonen

En feministisk klassiker

68 Maxim Grigoriev läser tre portugisiska Marior

Antikens världsbild

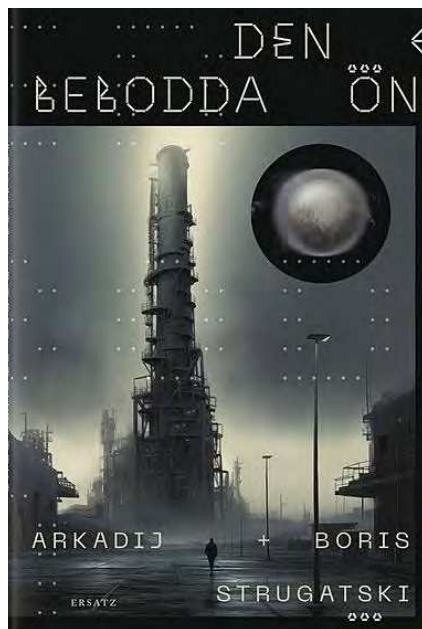
70 Carl Rudbeck läser Strabon

Kulturrådet

71 Bengt Ohlsson lyssnar på Taylor Swift

I korthet

71 Karin Stensdotter går i den franska bokhandeln

Den sovjetiska science fiction-romanen finns nu på svenska.

Andrej Tarkovskijs film *Stalker* (1979).

Maxim är strandsatt och tänker först på sig själv som en Robinson Crusoe, fast på en ö med enkom vänliga infödingar istället för brutala kannibaler. Det visar sig emellertid inte vara fallet. Maxim misstas för att vara mentalt störd och tillfångatas och förs till ett koncentrationsläger där han utsätts för undersökningar och experiment.

Han har kommit till ett totalitärt och militariserat samhälle, plågat av svåra miljöföroreningar och med poliser och soldater i varje gathörn. Invånarna lever i stor okunighet, planetens atmosfär är så mörk att de bär på föreställningen att de lever inuti en jättelik grotta, att deras värld är den enda som finns och att den sfäriskt sluter universum inom sig. Trots att de lever i fattigdom och misär är de extatiskt entusiastiska över sina ledare, "Okända Fäder", och svär fullständig lydnad till dem. Dessa sägs alltid ha folkets bästa för ögonen och påstås skydda dem från både yttre och inre hot, det senare från så kallat "degenererade". Detta görs genom ett elektroniskt övervaknings- och informationssystem. Men det finns en motståndsrörelse, "terrorister", som försöker spräcka propagandabubblan för att få sina medvarelser att inse sanningen.

För Maxim är hela situationen på planeten obegriplig eftersom han kommer från ett fredligt socialistiskt välfärdssamhälle med obegränsade resurser. Han lyckas fly fångenskapen och gömmer sin identitet genom att ta värvning i armén. Snart beordras han att göra ohyggliga handlingar mot oskyldiga för att gagna "statens väl".

Bröderna Strugatskij skrev fram sin drömvärld i ett flertal romaner. De var först själva övertygade om att det uto-piska tillstånd de skildrade skulle förverk-

ligas på jorden genom historiens oövekliga gång. Den ekonomiska och tekniska utvecklingen skulle ofrånkomligen föra människan dit. Senare tänkte de sig istället att folkfostran, eller rättare sagt att djupgående utbildning av varje enskild individ, skulle krävas för att kunna se den kommunistiska framtiden an.

Bröderna Strugatskij skrev fram sin drömvärld i ett flertal romaner.

I TAKT MED att besvikelsen över det sovjetiska samhällets utveckling ökade skulle brödernas berättelser vartefter få en betydligt dystrare ton. Man kan läsa *Den bebodda ön* som en samhällssatir, men romanen är mer sammansatt än så. Det visar sig att den propaganda och hjärntvätt som befolkningen lever under också kan uppfattas som något som gör det möjligt att utvecklas mot en högre samhällsform. Utan en sådan mental styrning så faller allt samman i anarki, krig och kaos.

För bröderna var övertygade kommunister. Arkadij Strugatskij blev 1943 vid 18 års ålder inkallad för att strida mot fascismen. Han utbildades till militärtolk och blev sedermera översättare av engelsk och japansk litteratur. Den åtta år yngre brodern Boris överlevde belägringen av Leningrad (Sankt Petersburg) och utbildade sig så småningom till astronom och dataingenjör. Han var verksam inom den sovjetiska rymdforskningen innan han

tillsammans med sin storebror i mitten av 1960-talet blev författare på heltid.

Även om de var en del av Sovjetunionens organiserade författarkollektiv utvecklade de en distinkt och egen form av framtids-skildringar med en samhällskritisk udd.

Många svenskar har träffat på bröderna Strugatskij:s värld genom Andrej Tarkovskijs film *Stalker* (1979) som bygger på deras filosofiska roman *Picknick vid väggkanten* (1972). I den dyker en rad oförklarliga fenomen upp över jordklotet och skapar zoner där vanlig jordisk fysik upphör att gälla och egendomliga artefakter av okänd härkomst upptäcks. Berättelsen kan möjligen betraktas som ett slags föräning om den framtid de skildrar i sina andra romaner, bland annat i *Den bebodda ön*. Den blir, åtminstone i Tarkovskijs tolkning, också ett försök till en flykt från den sovjetiska modernitetens kyla, kontroll och miljöförstöring in i ett slags andlig mystisk förening med naturen och världsalldet.

ARKADIJ OCH BORIS Strugatskij har av kommunister kritiserats för att inte vara tillräckligt kommunistiska. Men vi andra kan i *Den bebodda ön* läsa en insiktsfull allegori över det totalitära samhällets brutala mekanismer och propagandans mentala fångelse.

Bröderna började vartefter att i sina romaner dekonstruera sin egen utopi, bröt ner den i dess beståndsdelar och synade den. De rörde sig bort från marxismen och bröt sig ur materiens bojar när de skapade en egen transhumanistisk metafysik av det slag vi anar i *Picknick vid väggkanten*, ett försök att överskrida de kroppsliga betingelserna i en strävan efter den absoluta friheten. ✨

FOTO: T

Demonstration i Timișoara 1989. Den socialistiska symbolen på flaggan är bortklippt.

Förtryckets detaljer

Corina Oproaes nya roman skildrar en uppväxt i Ceaușescus Rumänien kort tid innan kommunismen faller, skriver **Henrik Nilsson**.

DET RUMÄNSKA SPRÅKET lever i ett spänningsfält mellan öst och väst. Denna öst-romanska lingvistiska ö uppstod under det första århundradet efter Kristus, då den romerska provinsen Dacia grundlades. När en del rumänska prosaister på 1800-talet förlade sina berättelser till Italien – som förknippades med framstående konst och civilisation – knöt man alltså an till ett månghundraårigt arv. Liksom när avantgardistiska författare och konstnärer som Max Blecher och Constantin Brâncuși flyttade till Paris under 1900-talets första decennier. Efter det kommunistiska maktövertagandet blev det emellertid betydligt svårare att resa västerut, landet vändes istället i perioder mot Sovjetunionen.

Rumäniens latenta kopplingar till den latinska världen fick nytt liv efter decemberrevolutionen 1989. Många rumäner

som under senare år sökt sig västerut har inte överraskande valt att bosätta sig i länder där besläktade språk talas. Fenomenet har spänt över allt från högkvalificerad *brain-drain* till mörkare företeelser som trafficking och organiserad kriminalitet. Bortom nyhetsrubrikerna har denna migration också satt litterära spår i ett land med en redan lång och vital tradition inom såväl prosan som poesin.

Författaren Marin Mălaicu-Hondrari (född 1971) levde flera år i Spanien och erfarenheterna därifrån – bland annat som väktare och trädgårdsarbetare – resulterade i en självbiografiskt färgad roman som numera har kultstatus i Rumänien. Efter att ha återvänt till sitt hemland är han också verksam som översättare av spansk-språkiga författare, bland annat peruanen Mario Vargas Llosa.

Mălaicu-Hondraris generationskollega

Corina Oproae (född 1973) kom till Spanien i tjugofemårsåldern och hann publicera en del alster i rumänska tidskrifter innan hon debuterade med en diktsamling på spanska och därmed anslöt sig till den ansenliga skara rumänska författare som har bytt litterärt språk.

Oproaes senaste roman *La casa limón* (Det citronfärgade huset, 2024) har belönats med Premio Tusquets, som är ett av Spaniens viktigaste litterära priser. Den är besläktad med andra barndomsskildringar som utspelar sig under kommunismens sista år, av kvinnliga författare med rötterna i östra Europa men som har valt att skriva på andra språk än sitt modersmål – hit hör albanskan Lea Ypis internationellt hyllade *Fri. En uppväxt vid historiens slut* (på svenska 2022) och belarussisk-argentinska Natalia Litvinovas ännu ööversatta men prisbelönta roman *Luciérnaga* (Lysmask, 2024).

I BÖRJAN AV OPROAES roman får vi veta att familjens gamla citronfärgade hus, som man ärvt av farföräldrarna, nyligen har rivits. Liksom många andra i den icke namngivna transsylvanska staden har man istället flyttat in i en lägenhet som genomgående kallas för ”tändsticksasken”. När berättaren – som är en flicka i tioårsåldern – frågar varför de inte fick bo kvar i huset,

Demonstration med Ceaușescus porträtt 1989.

FOTO:TT

svarar fadern syrligt och med en anspelning på en formulering i George Orwells allegoriska roman *Djurens gård*: "För att alla är jämlika men vissa är mer jämlika än andra."

Berättaren tar sin tillflykt till en fantasivärld under hemmets matbord, där hon bygger en borg av böcker. Men den omgivande verkligheten tränger sig på, och under romanens gång kommer marken under regimen att börja skaka. En måndagsmorgon sitter en ny pojke bland de uniformerade skolbarnen i klassen. Just när lektionen ska börja reser han sig upp och pekar mot porträttet av Nicolae Ceaușescu ovanför den svarta tavlan. Till klassens förskräckelse säger han att den store ledaren saknar ett öra.

På porträtten som sitter på skolor och arbetsplatser runt om i landet brukar diktatorn nämligen avbildas i en vinkel där bara ena örat är synligt. I hemlighet skämtar många vuxna om saken, eftersom uttrycket "att vara i ett öra" på rumänska ungefär betyder "att ha en skruv lös". Klassens nya pojke går emellertid ett steg längre, och kastar med full kraft ett äpple mot diktatorn så att glaset krossas. Nästa dag har alla skärvor sopats undan – och pojken syns aldrig mer på skolan.

Det finns något med den här blicken för förtryckets detaljer som leder tankarna till den tyskspråkiga rumänska författaren Herta Müllers påträngande prosa. Men även om berättelsens kronologi är uppbruten hos Oproae, är hennes formuleringskonst av ett mer traditionellt snitt än Nobelpristagarens. Jag

Corina Oproae bidrar med annorlunda och oväntade erfarenheter i den samtida spanska romankonsten.

drar mig också till minnes György Dragománs uppväxtskildring *Den vita kungen*, som gjorde starkt intryck på mig när den kom på svenska för 15 år sedan. Liksom Oproae har Dragomán sina rötter i Transsylvanien, men han tillhör landskapets ungerskspråkiga minoritet och flyttade i 15-årsåldern till Ungern.

I Dragománs bitvis briljanta roman får man följa en pojkes långa väntan på att fadern ska komma tillbaka, efter att denne har skickats till straffarbete vid Donauflodens anklagad för att ha under-tecknat en statsfientlig petition. Den brutala samhällsordningen sipprar ner till de vardagliga relationerna och det går osynliga trådar mellan regimen övergrepp och pojkarnas våldsamma lekar. Också i Oproaes roman finns en far som försvinner, om än under helt andra omständigheter. Under berättarens tidiga uppväxt uttrycker han sig ibland regimkritiskt, men så småningom blir han alltmer glömsk och förlorar till slut förståndet – enligt modern har han tagit skada av sitt arbete på en kemisk fabrik.

Hos Corina Oproae är dock de kvinn-

liga erfarenheterna centrala på ett annat sätt än hos Dragomán. Här finns en sakligt skildrad men otäck scen med ett sexuellt övergrepp som berättaren utsätts för under ett sommarlov på gränsen till vuxenlivet. Vi får läsa om ofrivilliga graviditeter i en tid då aborter var strikt olagliga men i hemlighet utfördes under ohygieniska och förnedrande former. När en väninna till berättaren utsätts för en sådan behandling går mina tankar till vissa obehagliga scener i Cristian Mungius *4 månader, 3 veckor och 2 dagar* (2007), som var en av den rumänska nya vågens tidiga filmer.

Ett privat museum i den transsylvanska staden Brașov visar vardagslivet under den rumänska kommunismen och är inhyst i en lägenhet med möbler och husgeråd från Ceaușescu-epoken. Bland solblekta statliga vykort från semesterkomplexen vid Svarta havet och tidstypiska leksaker finns också exempel på den sträva humor som odlades under denna tid. En skämt som ibland drogs var följande gåta: "Vad är det som är litet, svart och knackar på dörren? Framtiden!"

LA CASA LIMÓN mynnar ut i att berättaren strax före revolutionen åker för att studera vid universitetet i den transsylvanska huvudorten Cluj-Napoca. Vid det laget har borgen av böcker för länge sedan rasat samman. Men hon fortsätter att läsa och familjens sjukdomserfarenheter resulterar i ett dödsmedvetande som väcker behovet av att själv skriva. Samtidigt tornar en mindre bekmörk framtid upp sig för det rumänska folket, när Radio Free Europe rapporterar om att protester brutit ut i staden Timișoara, efter regimen försök att begränsa den regimkritiske prästen László Tökés manöverutrymme.

Även om Oproaes prosa emellanåt är lite för statisk och redogörande, är berättarens väg från barndomen in i det tidiga vuxenlivet trovärdigt och tonsäkert gestaltad – och många skarpa detaljer lyser upp hennes öde under en dramatisk tid i detta hörn av Europa. På så vis bidrar Corina Oproae med annorlunda och oväntade erfarenheter i den samtida spanska romankonsten. Den upproriska klasskamraten som krossade enväldshärskarens porträtt är oåterkalleligt förlorad, liksom fadern och det citrongula huset där livet en gång började. Men deras försvinnanden slutar inte att skimra över dessa sidor. ✨

FOTO:ALAMY

Garbo som sovjetiska Ninotchka i Ernst Lubitschs film från 1939.

FILM

Diktarna dyrkade Garbo

En ny dokumentär försöker skildra människan Greta Garbo. Samtida betraktare som Selma Lagerlöf såg henne närmast som överjordisk, skriver

Martina Björk.

I MARS 1936 träffades Selma Lagerlöf och Greta Garbo. Den 30-åriga världsstjärnan var på besök i hemlandet efter succén med *Anna Karenina*. Lagerlöf passade på att bjuda hem skådespelerskan till Valborg Olanders våning på Karlavägen i Stockholm. Elin Wagner berättar om mötet i sin biografi över Lagerlöf.

Författarinnan och skådespelerskan hade träffats förut, år 1923 under inspelningen av stumfilmen *Gösta Berlings saga* samt ytterligare en gång på Mårbacka. Den här gången var det ett möte på tu man

hand. Lagerlöf var nyfiken på hurdan hon var, den skygga filmstjärnan.

Efter mötet beskrev hon sin gäst som lång och smärt, med ett vackert och uttrycksfullt ansikte. Garbo, tyckte hon, var som hämtad ur en annan värld: "Hon var som ett trollväsen. Man hade svårt för att med henne tala vanlig prosa." Garbo representerade den andliga och fullkomliga poesin som gjorde nedslag i den gråa verkligheten.

Vem Garbo egentligen var försöker Lorna Tucker utröna i sin dokumentärfilm

Garbo. Where Did You Go?. Tucker vill få fatt i människan Garbo, den gåtfulla svenskan som kom från fattiga förhållanden till Hollywood. Vid 27 års ålder var hon USA:s bäst betalda kvinna men lämnade karriären tio år senare. Under hela sitt liv gömde hon sig för medierna och gav aldrig en intervju. Pressfotografernas bilder visar en allvarlig person som döljer sitt ansikte med solglasögon och näsdukar. Vänners berättelser och brev ger en annan bild: en levnadsglad person vars glädje berövades genom hemlängtan och två nära dödsfall.

MEDAN STYCKEN ur Garbos brev läses upp i dokumentären viftas det med en grått målad teatermask föreställande Garbo. Personligen tycker jag att det utgör ett störande moment, men jag anar syftet med den. Dokumentären söker människan bakom masken, personen bakom

personan. I det sökandet tycks Tucker vilja gå från poesins värld till prosans, från det upphöjda till det vardagliga, från film till verklighet.

Överlag är det annars Garbos skönhet som har fascinerat och förtrollat. Samtidens beundrare såg i Garbos ansikte en skönhet som gick bortom det gripbara. Den var av ett transcendent slag, i kontakt med en högre värld. Så gavs hon också epitetet ”den gudomliga”. Ansiktet har liknats vid just en mask, men en perfekt sådan, vit och slät med få och knivskarpa drag, utan rynkor.

När stumfilmsstjärnan Louise Brooks skulle beskriva sin kollega i sin självbiografi hämtade hon jämförelsematerial från renässansens yppersta konst. Garbos ansikte var lika vackert som Marias i Michelangelos *Pietà*-staty, hävdade hon. Det var dock inte livlöst utan strålände av en glöd som kom inifrån. Motspelaren Melvyn Douglas i *Ninotchka* menade att hennes ansikte var exceptionellt i sin plasticitet och strålgans, ett ansikte som skulptörer borde avguda.

Flera uppburna författare och filosofer har försökt sätta ord på den magnetiska dragningskraft som hennes uppenbarelse utgjorde. De avfärdade gärna Garbos filmer som kommersiella och ytliga men ansåg att hennes ansikte var så storslaget att det förtjänade filosofisk-estetiska betraktelser. Till skillnad från andra skönhetsdrottningar bar hennes utseende på ett djup, menade de.

ROLAND BARTHES, som skrev essän ”Garbos ansikte”, kallar hennes skönhet intellektuell, till skillnad från Audrey Hepburns, som var substantiell: ”Garbos ansikte är idé, Hepburns är händelse.”

Zadie Smith följer i Barthes fotspår i sin essä om Garbo, ”Nature’s work of art” i *Changing My Mind* (2009). Titeln har hon hämtat från porträttfotografen Clarence Bull, som såg Garbos ansikte som ett naturens konstverk.

Smith talar om Garbos skönhet som närvaro. Hon bara är. Samtidigt är hon otillgänglig. Fotografierna av Garbo är abstraktioner, skriver Smith. De föreställer inte en kvinna utan ett ansikte. Garbos sårbara och föränderliga ansikte är en konturskarp mask. Eller, som Barthes uttrycker det, en gipsad mask som i sin sublima skönhet verkar ”skulpterat i skörhet och släthet”, perfekt och samtidigt flyktigt, en mask som ger en urbild av ett människoansikte. Garbo visade upp ett slags platonisk idé om kvinnan, Kvinnan med stort K, samtidigt som hennes ansikte uttryckte något könlöst.

För att illustrera detta dröjer både Barthes och Smith vid en särskild bild, den berömda slutscenen i *Drottning Kristina* (1933). Garbo står som abdikerad drott-

Garbo i *Anna Karenina* (1935).

ning i aktern på ett skepp och blickar mot fäderneslandet.

Regissören Rouben Mamoulian gav instruktioner till Garbo inför scenen. Han ville att hennes ansikte skulle vara alldeles tomt, utan rörelse, som ett blankt ark papper, ett *tabula rasa*, på vilket åskådarna själva fick skriva. Hon skulle inte ens blinka. Resultatet blev en oförglömlig scen med ett orörligt ansikte i närbild, uttrycksfullt i sin uttryckslöshet. ”Förmänskligad stoicism”, kallar Smith det.

Simone de Beauvoir jämförde Garbos ansikte med Brigitte Bardots: ”Garbos ansikte hade ett obestämt uttryck där man kunde projicera vad som helst; man kan inte projicera någonting på Bardots ansikte. Det är vad det är.”

Graham Greene beskriver hennes ansikte på liknande sätt när han som filmkritiker recenserar *Anna Karenina*. Garbos ansikte är tomt, starkt, skönt och stramt, mer som en mans än som en kvinnas. Hennes ansikte erinrar honom om en rad av poeten William B. Yeats, där Dantes dödsmask liknas vid ett stenansikte: ”An image that might have been a stony face,”

Liknelsen vid en mask finns även hos François Mauriac. I en kortnovell (som översatt till svenska av Stig Ahlgren utgör företalet till Fritiof Billquists biografi *Garbo. Den ensamma stjärnan* 1959) reflekterar Mauriac över Garbos skönhet och gäckande väsen. För honom blir Garbos ansikte på vita duken ett exempel på hur

Garbos sårbara och föränderliga ansikte är en konturskarp mask.

konsten kan visa naturens sanna väsen. Hennes perfekta ansikte har fått en mask som frammejslats av Hollywoods sminköser. Åskådaren förs till en högre verklighet, trots eller tack vare det artificiella tillägget: ”Ett sådant ansikte, skapat av Gud, förefaller oss här rent överjordiskt okonstlat, befriat från all orenhet, förberett för evigheten. Det vore obegripligt om inte all världens människomassor kände sig manade att falla på knä inför denna uppenbarelse.”

MAURIACS TEXT återger en dröm, där Garbo söker upp berättarjaget en novemberkväll för att gömma sig undan folkmassan. Hon förklarar varför hon flyr: hon vill inte visa sitt verkliga ansikte. ”De har aldrig sett mitt verkliga ansikte, och själv har jag glömt hur det såg ut”, säger hon. Hon är rädd att beundrarna ska bli besvikna när de förstår att hon inte är den som de tror. Hon skäms eftersom det är hon själv som har orsakat masshysterin.

Det finns ingen anledning till skam, säger han till henne. Alla de som dyrkar henne känner instinktivt att sanningen inte finns hos filosoferna eller i vetenskap-

liga formler. De vet att sanningen är konkret. Därpå citerar han de första orden ur Första Johannesbrevet: ”Det vi har hört, det vi har sett med egna ögon, det vi har skådat och har tagit på med våra händer för att slutligen rikta sig till henne och utbrista: Du, Greta, är denna sanning, levande och förkroppsligad”.

Robert E. Sherwood, manusförfattare, filmkritiker och talskrivare åt president Franklin D. Roosevelt, jämförde Garbo med Sköna

Helena och Venus och kallade henne en överjordisk skönhet som varken hörde hemma i 1900-talet eller i den här världen.

Så verkar även Selma Lagerlöf ha uppfattat henne. Själv placerade hon sig i den här världen, den prosaiska. Bredvid den gudalika skådespelerskan såg sig den världsberömda författarinnan som en tjänstekvinna, berättar Wägner. Efter mötet med Garbo ska hon ha sagt: ”Jag undrar om hon blev besviken. På mig, menar jag.” ✱

Den nya dokumentären.

De tre Mariorna som trotsade den portugisiska diktaturen.

FOTO: TT

En feministisk klassiker

När kollektivverket *Novas cartas portuguesas* utkom i Portugal 1972 blev den en skandal. Upplagan beslagtogs och författarna förhördes av säkerhetspolisen, skriver **Maxim Grigoriev**.

ÅR 1669 UTKOM en bok i Paris med titeln *Lettres portugaises traduites en françois*. Det anonyma verket bestod av fem frispråkiga kärleksbrev till en fransman från en viss Marianne, en ung kvinna inlåst i ett nunnekloster. Verket – som senare attribuerades till den portugisiska nunnan Mariana Alcoforado, men numera anses vara författat av den franske politikern Gabriel de Guilleragues – blev en enorm succé. Det har lästs och översatts i sekler, bland annat av Rainer Maria Rilke till tyska. Brevet har beskrivits som den europeiska sentimen-

talismens storverk och litteraturhistorisk föregångare till klassiker som *Julie* eller *Den nya Héloïse* av Rousseau samt till brevromanens storhetstid.

300 år senare, i maj 1971, bestämde sig tre portugisiska kvinnor för att skriva en uppföljare: en nedmontering av fantasin om den längtande och övergivna kvinnan, offer för sin passion och inlåst i ett såväl faktiskt som symboliskt rum. Kollektivverket fick titeln *Novas cartas portuguesas* och har blivit en feministisk kultklassiker i landet, en kampskrift mot kolonialkriget,

könsdiskrimineringen och bristen på jämställdhet. Den utkommer i ständigt nya utgåvor och upptäcks av nya generationer portugisisktalande. Det kanske mest citerade stycket lyder:

”När en borgare gör revolt mot kungen, eller när en koloni gör revolt mot imperiet, är det bara en ledare eller en regering som står under attack. Allt annat förblir detsamma: affärsuppställningarna, egendommarna, släkten och vännerna, festerna, fritiden. Om en kvinna gör revolt mot mannen förblir ingenting detsamma.”

Författarna blev kända som ”de tre Mariorna”: Maria Isabel Barreno (1939–2016), Maria Teresa Horta (1937–2025) och Maria Velho da Costa (1938–2020). När de började träffas, samtala och så småningom skriva till varandra var de tre lissabonska litteraturpersonligheter i 30-årsåldern.

De hade alla precis publicerat skönlitterära verk där kvinnornas situation i fasciststaten Portugal stod i förgrunden. Bilden av den inlåsta, trängande Mariana var för dem en kvinnlig stereotyp med vittgående följder som skulle ifrågasättas. Det var just genom kärleken till mannen som kvinnan kuvades och självmant gjorde sig till offer.

Deras Portugal var på dekis. Ledaren António Salazar hade avgått 1968 och dött 1970, men landet styrdes i hans katolsk-korporativistiska anda av Marcelo Caetano. Regimen bedrev blodiga kolonialkrig i Afrika, samtidigt som man var Väst-europas fattiga bakgård. Två miljoner portugiser lämnade landet under 1960-talet; man föredrog att bo i kåkstäder utanför Paris framför utsiktslösheten hemma och risken att skickas till kriget.

NOVAS CARTAS PORTUGUEAS utkom i april 1972 – och orsakade omedelbart en skandal. Tre dagar efter att den första upplagan nådde bokhandlarna beslagtogs den och förstördes. Förhör med säkerhetspolisen följde, under vilka man förgäves försökte komma underfund med vem som egentligen hade skrivit vad i boken. Den hade tre namngivna författare, men de 120 texterna var inte undertecknade. Ett åtal väcktes och processen blev omskriven i hela västvärlden. Under tiden, i april 1974, inträffade nejkikerevolutionen och regimen föll. Författarna slapp undan. 1976 utkom boken rent av på svenska i översättning av Kristina Fernandes som *De tre Mariornas bok. Nya portugisiska brev*.

Texterna var alltså inte undertecknade, men däremot noggrant daterade. Resultatet av det kollektiva arbetet blev en bok av infall: fiktiva brev, längre och kortare diktstycken, smäktande skildringar av Mariana passionerat masturberande i sin klostercell, fantasier kring andra kvinnor, teatralt högrävarande monologer, expressionistiska prosastycken, traumatiska minnen, interna hyllningar. "Litteraturen", lyder inledningen, "är då ett långt brev till en osynlig läsare, en nuvarande, framtida eller möjlig åtrå som den skrivande odlar, söker eller kämpar för att göra sig kvitt."

Idag läses verket mer som en pågående konstruktion av ett "vi", och som alla självuppfyllande och självuppfyllda "vi" kan det emellanåt framstå som överprogrammatiskt. De bästa partierna utgörs av dikterna: här var trots allt tre goda poeter inblandade. De tre Mariorna tycktes kunna producera habil senmodernistisk fri vers utav bara farten. Prosapartierna har också just poetprosans förtjänster och svagheter.

Utöver de tre Mariorna var också en Natalia, utgivaren Natália Correia, central i projektet. Hon var en egenartad kvinnorättsskämpe och regimkritiker som redan hade en villkorlig dom över sig för en antologi med erotiska och satiriska dikter. Där publicerade hon flera poeter som sedermera blivit kanoniserade i Portugal, bland annat Porto-lyrikern Eugénio de Andrade (som 1969 också utgav den nyöversättning av 1600-talsbrevet som inspirerade till omdiktningen), avantgardisten Herberto Helder och vänsterikonen José Carlos Ary dos Santos. Den senare dömdes också till dagsböter för obscenitet.

De levde långa och produktiva liv och lämnade stora avtryck i landets kulturella utveckling.

De båda utgåvorna blev stora under bordet-framgångar. Halva Lissabon upprördes, andra halvan var ömsint solidarisk och vädrade morgonluft. Denna halva skulle inte minst bli den som gärna möttes på Correias anarkistbar uppe på Graça-kullen som hon öppnade tillsammans med några vänner 1971. Den vackra baren, o Botequim, finns kvar: den stängde efter Correias död men öppnade igen 2010, nu med ett porträtt av henne på väggen.

De tre vännerna fortsatte på var sitt håll med sina respektive konstnärskap. De levde långa och produktiva liv och lämnade stora avtryck i landets kulturella utveckling. Alla var de mångsysslare, utöver författare var de också journalister, akademiker, skulptörer, manusförfattare och kulturattachéer med mera.

Den mest litterärt framgångsrika av de tre blev nog Maria Velha da Costa. Genom åren har hon gett ut ett flertal romaner, inte sällan formellt egenartade, och förlänats stora litterära priser. Översättaren och introduktören Arne Lundgren har beskrivit hennes roman *Casas pardas* (1977) som en milstolpe i portugisisk litteratur. Hennes kompromisslösa författarskap anses ha starkt påverkat den ständigt Nobeltippade António Lobo Antunes, men hon är i sina verk mer genreöverskridande. År 2002 fick hon det stora portugisiska litteraturpriset Prémio Camões. Hennes sista roman, *Myra*, utkom 2008, även den till stora hyllningar. Tyvärr pas-

sar hennes romaner inte riktigt in i dagens agentstyrda bokvärld, och finns ännu inte översatta till svenska eller engelska (men bland annat till spanska, tyska och franska).

Även om deras arbete blev hyllat i hemlandet och viktigt för den politiska utvecklingen från en fasciststat till en västeuropeisk demokrati, är det nog just kollektivverket de kommer att bli ihågkomma för. Den sista av de tre, Maria Teresa Horta, gick bort den 4 februari i år, 87 år gammal.

JUST NU HÅLLER en generation portugiser på att försvinna, en generation som har upplevt fascismens härjningar på egna kroppar, som har varit med om aprilrevolutionen 1974 och kämpat för den demokrati, vars frukter landet åtnjuter i dag. Även om kampen naturligtvis fortsätter, är åtskilligt av det de tre kvinnorna kämpade för idag faktiskt uppnått, åtminstone på papperet.

Uppnått, men inte ohotat. Den nya fascismen som spritt sig genom västländerna tar sig nämligen exakt samma antiliberala, antidemokratiska och antifeministiska uttryck: den rå styrkans politik, nedtystandet av oliktyänkande, hatet mot de svaga och de annorlunda. En blandning, som de skriver i sina brev, av nostalgi och hämndbegär. De konventionella könsrollernas inre kloster. ✱

Den svenska utgåvan från 1976.

Antikens världsbild

Strabons *Geografi* berättar om seder och bruk runt om i världen. **Carl Rudbeck** gläds åt den nya engelskspråkiga utgåvan.

DET HAR LÄNGE sagts att humaniora är i kris. En bättre beskrivning är nog att humaniora håller på att tyna bort och bli irrelevant. Det har blivit ett slags hobbyverksamhet för studenter och forskare som inte klarar av de mera stringenta naturvetenskaperna.

Naturligtvis generaliserar jag. Det görs fortfarande smått heroiska insatser inom humanistiska studier. Översättningar av ofta obskyra texter från när och fjärran finns nu tillgängliga som aldrig förr. Den som vill läsa översättningar inte bara av antika grekiska och latinska verk utan också av klassiker skrivna på arabiska, persiska eller sanskrit har aldrig haft ett större utbud av tillförlitliga utgåvor att tillgå. Dessa texter behöver ofta kommentarer för att bli åtminstone någorlunda förstådda av dagens läsare – de gamla texterna skapades i ett mentalt och materiellt universum som aldrig helt kan åter-skapas idag.

Ett nytt bidrag av ett heroiskt och magnifikt slag är Sarah Pothe Carys edition av *Strabo's Geography. A Translation for the Modern World* (Princeton University Press, 2024). Strabon (på engelska Strabo, namnet betyder vindögdd) var en geograf som levde när den romerska republiken höll på att förvandlas till kejsardöme. Han dog ca 25 e Kr.

Om han alls är känd idag så är det för sin *Geografi*, ett väldigt arbete på över 300 000 ord och därmed ett av de längsta verk som vi har på grekiska från antiken. Detta *magnum opus* har nu fått en utgåva som gör det tillgängligt för dagens läsare – det enda problemet är att boken är så stor och tung att den kräver ett stadigt bord.

Strabon föddes i vad som idag är Turkiet. Han besökte både Rom och Egypten men det var förstås bara en liten del av den värld som han beskrev. Den omfattade den kända delen av världen från vad som

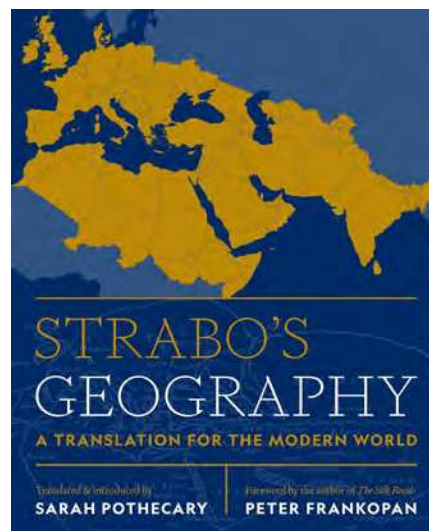
idag är Bangladesh till Portugal, från Storbritannien till Somalia. Längre norr- och söderut än så, menade Strabon, var det alltför kallt eller varmt för att människor skulle kunna överleva.

DET SOM GÖR *Geografi* så fängslande är att den ger oss en inblick i hur den bildade överklassen under första århundradet e Kr såg på världen. Strabons uppfattning av geografins väsen är egensinnig och omfattar långt mer än vad vi idag vanligen lägger in i det ordet. Redan på bokens första sida förklarar han: "Jag tror att om någonting är en del av en filosofis uppdrag så är det geografin." Som föregångare nämner han framförallt Homeros som blir hans vägvisare och då speciellt i den centrala del av geografin som handlar om Grekland. "Det är", skriver Sarah Pothe Cary, "som om vi skulle studera Storbritanniens geografi genom att läsa Shakespeare." Grekland

Det som gör Geografi så fängslande är att den ger oss en inblick i hur den bildade överklassen under första århundradet e Kr såg på världen.

får oproportionerligt stort utrymme; kulturella överväganden var sålunda mycket viktigare än politiska. Även om Strabon levde i det romerska imperiet så var han, liksom många andra ledande romare, formad av den grekiska kulturen.

Hans *Geografi* berättar om seder och bruk runt om i världen. Sålunda får vi veta att folk i Kaukasus svälter ihjäl alla som har

Strabons antika verk i imponerande nyöversättning.

fyllt 70 år för att sedan kasta kropparna i öknen. Han skildrar yogis i Indien som hela dagen står på ett ben medan de håller ett stort vedtrå ovanför huvudet.

Strabon har inte själv bevittnat hur heliga män i Indien spåker sig själva utan citerar källor som numera är försvunna. Han berättar om heliga krokodiler i Egypten, om den märkliga skytiska vanan att det är männen som går till sängs när kvinnor föder barn och som sedan låter sig uppassas av dem.

Som Sarah Pothe Cary påpekar är detta verk mer ett slags reseskildring. Strabon har själv rest men också flitigt studerat antika texter om främmande länder. Pothe Cary har inte bara översatt texten utan också försett den med noter och förklaringar. Strabons platsnamn får sina moderna motsvarigheter så att vi hela tiden vet var vi befinner oss.

Jaggissar att få kommer att läsa *Strabo's Geography* från början till slut. För dessa lata och otacksamma läsare finns register som gör det lätt att hitta de platser och företeelser som intresserar.

Utgåvor som denna visar att det trots allt fortfarande finns gott om meningsfulla uppgifter inom humaniora. Men det är förstås jobbigare att översätta gamla texter från döda språk än att tycka till om någon av de sista dagars heliga. ✨

Fraser som dröjer sig kvar

ÄNTLIGEN KOM mitt Taylor Swift-ögonblick.

I likhet med många medelåldringar har jag gjort några plikt-skyldiga försök att närma mig henne på Spotify, och till och med letat upp några konsertklipp, men inte sett något annat än en bombastisk scenshow med en hyggligt snygg tjej och hyggligt kompetenta popdängor. Men ingenting som sticker ut, inget "extra". Och jag har gått vidare med den gubbgrå slutsatsen att allt är en megahajp som snart kommer att bedarra, och kanske har jag muttrat en variant på talesättet att "nothing attracts a crowd like a crowd".

Men en dag i bilen var jag dödligt less på de drygt fem tusen låtarna på min "bästa"-lista, och jag bestämde mig för att ge Taylor Swift en ny chans.

Plattan heter *Lover* och kom 2019.

Plötsligt upptäcker jag att hon har den svårbestämbara förmågan att klä banala tankar och känslor i slagkraftiga texttrader. Inte många har den.

När Lou Reed tillfrågades vad han tyckte om Bob Dylan svarade han:

– That guy sure can twist a sentence, man.

Det handlar om att hitta fraser som dröjer sig kvar. Det är allt. Vilket är svårt nog.

Redan efter några verser i Lloyd Coles "Perfect skin", vid raderna "She's got cheekbones like geometry and eyes like sin", visste jag att han var att räkna med. Och Elvis Costellos "Chemistry class" har stuckit fram sina hornbågade hundratal gånger i min "bästa"-lista. Jag har fortfarande dimmiga begrepp om vad den "handlar" om, men fraserna har lättat över sin betydelse och blivit ett slags snärtiga språkljud.

(För att inte tala om Sex Pistols. Vadå "I was waiting for the communist call"?)

Alla ovannämnda är slitstarka gubbfavoriter, och jag vågar mig på den svajiga tesen att det beror på något konstypiskt. Jag hör sällan kvinnor strö låtцитat omkring sig. Män gör det däremot så ofta de kommer åt, möjligen för att de känner sig lättade över att någon kan "twist a sentence" på ett sätt som de själva inte är förmögna till, eller vågar försöka sig

på. Och om de spottar ur sig några minnesvärda Dylancitat faller ett förtrollat återsken från upphovsmannen på dem själva; de blir kort sagt lite Dylan för en stund.

Taylor Swift leker fram sina allmängiltiga berättelser, nästan i flykten.

I den hudlösa "Soon you'll get better" sitter hon vid en sjuk-säng och försöker övertyga sig själv om att sjuklingen kommer att tillfriskna, och hon utbrister: "And I hate to make this all about me/ But who am I supposed to talk to/ What am I supposed to do/ if there's no you?"

I den sorglöst fingerknäppande "I forgot that you existed" beskriver hon en kraschad kärleksrelation, hur hon sörjer och deppar, men så kommer den magiska kvällen när: "I forgot that you existed/ and I thought that it would kill me but it didn't/ it isn't love, it isn't hate/ It's just indifference."

Alla som gått igenom samma sak vet att det är sant. Och insikten är lika överraskande och befriande för en sjuttonåring som en sjuttioåring. Vilket inte hindrar mig från att tänka att om jag vore just sjutton, då hade jag varit en spritt sprängande Swiftie, öppet eller i lönn. ✨

I korthet En fransk dröm

Nyligen öppnade en ny bokhandel helt nära Place d'Italie, här i trettonde arrondissementet i Paris. Den är riktigt flott med specialritad inredning, vackert golv och en generös baldakin med butikens namn i lysande skrift. Alltså inte ytterligare en av de här små bokhandlarna med obegripliga öppetider och märkligt urval av böcker (och ibland även annat) som mer verkar vara en sorts förlängning av innehavarens personlighet än ett litet företag. I Paris finns ju fortfarande trots allt mängder av bokhandlare och antikvariat, liksom butiker som blandar nytt och begagnat, där fantastiska varuhusstora Gibert Joseph i Quartier Latin dominerar.

Nej, en med fransk mått mätt helt vanlig, generös bokhandel låg där tvåhundra meter från köpcentret. Man skulle kanske kunna säga: mot allt förnuft. Eller åtminstone: mot den sedan flera år rådande trenden. För även i Frankrike lägger små specialbutiker ned, och i synnerhet bokhandlar.

Detta satte alltså myror i huvudet på mig – tills jag häromdagen fann förklaringen i en artikel i *Le Monde*. Där läste jag att det sedan pandemin har öppnats inte mindre än 574 nya bokhandlar i Frankrike. Även om andra säkert har lagts ned under samma period kan man konstatera att det är en fransk dröm att ha en egen bokhandel.

Branschorganisationen avråder inte helt – men nästan. Ett ungt par med bra inkomster i en av de större städerna bör inte flytta till en mindre ort och öppna en bokhandel. Få ägare kan ta ut en korrekt lön och ännu färre har råd med anställda. Tillkommer långa dagar, tunga lyft och ingen tid att läsa.

Detta trots fasta bokpriser, nytilkommen avgift på nätbokhandelns leveranser, stabila och förmånliga hyresvillkor, på sina håll till och med subventionerade.

I Frankrike är inte boken en vara som alla andra. Den enda svenska produkten jag kommer på som är lika omhuldad är väl – spriten? Vilka slutsatser om svenska drömmar man bör dra av det överlåter jag åt läsaren att avgöra. ✨

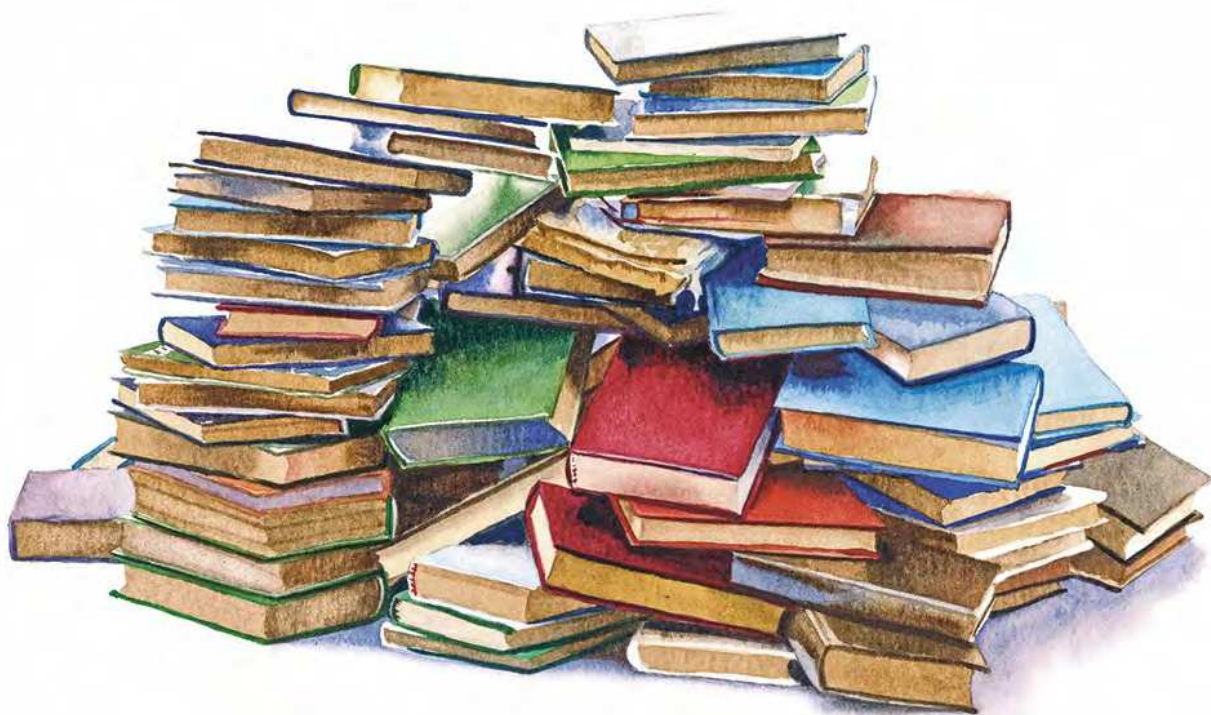
Karin Stensdotter

Bengt Ohlsson

Detta nummers recensioner:

Johan Tralau tolkar tolkning; **Jojje Olsson** utröner framgångens pris; **Anders Mathlein** hör ingenting; **Erik W Larsson** rekommenderar nyttig mat; **Mats Fält** granskar en offerkofta; **Sten Widmalm** räddar folkstyret; **Ann-Sofie Dahl** blir pessimistisk; **Helena Granström** studerar mångfald; **Lars Åke Augustsson** känner med avvikare.

Det var tänkt att Derveni-papyrusen skulle ha brunnit upp, men delar av den klarade sig undan lågorna.

Brännbart stoff

En unik, antik papyrustext lämnar forskarna ingen ro. Att någon satte eld på den gör inte saken lättare. Är det kanske naturvetenskap den sysslar med? Johan Tralau fördjupar sig i en mängd av tolkningsalternativ.

THE DERVENI PAPYRUS A CONVERSATION WITH RICHARD JANKO

HOWARD BURTON (RED)
Ideas Roadshow
2021

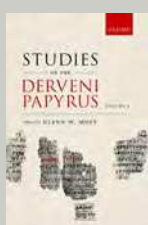
ON THE GODS AND THE WORLD ORPHEUS AND THE PRESOCRATICS IN THE DERVENI PAPYRUS

VOJTĚCH HLADKÝ
Oxford University
Press 2024

STUDIES ON THE DERVENI PAPYRUS 2

GLENN W MOST (RED)
Oxford University
Press 2022

KULTURHISTORIA

Av Johan Tralau

En skrift, dold, innesluten, instängd i en gravkammare. Kanske var det meningen att den skulle förstöras. Kanske placerades den där just för att brinna upp. Mot slutet av 300-talet f Kr begrovs en man och en kvinna på en plats som idag kallas Derveni, nära Thessaloniki i norra Grekland. Med i graven fanns en papyrustext. Någon tände eld på den och den började brinna. Och så slocknade den. Kvar blev en förkolnad papyrusrulle.

Det är en av de absolut underligaste texter som finns bevarade från antikens Grekland. Den som läser om fyndet för första gången tror kanske att det rör sig om ett litterärt bedrägeri, historien om ett fiktivt verk som någon modern författare som Umberto Eco eller Jorge Luis Borges hade kunnat uppfinna. Men skriften är alldeles verklig.

Texten kallas idag Derveni-papyrusen. Den placerades där som en del i en ståtlig begravning. Mannen i graven kan möjligen ha varit kavalleriofficer, för det finns

sporrar nedlagda bredvid. Det är inte osannolikt att han hörde till de kavallerister från norra Grekland som Alexander den store under sitt erövringståg skickade hem från Baktrien, i det nuvarande Afghanistan, år 329 f Kr. I graven hittade man också ett kärl i brons, Dervenikratern, ett spektakulärt föremål som framställer Dionysos, kvinnor i trans, kattedjur, en hjort, en tjur, ormar med väl synliga giftkörtlar. De dödas ben låg i kärlet.

Och så fanns där själva skriften.

1962 upptäckte man under vägarbeten vid Derveni ett antal antika gravar. Man började gräva, hittade Dervenikratern och annat, och så, bredvid, en svartbränd rulle. Arkeologen som först lade sina händer på den förstod att det var en papyrustext. Redan detta var sensationellt. Den förkrossande majoriteten av alla papyrusfynd i världen kommer från Egypten, vars torra klimat gör det möjligt för papyrus att överleva i århundraden och årtusenden. Även många andra antika samhällen använde papyrus för att skriva på. Men i Grekland och på de flesta andra ställen bryts en skriftrulle snabbt ned av fukt och mikroorganismer om den till exempel ligger i en grav.

>>

Elden som skulle förstöra texten räddade den istället. En del av rullen brann upp, men den andra delen slocknade och hann inte bli till aska. Det som fanns kvar av skriften hade därför förkolnats, vilket gjorde att inga organismer kunde äta upp det. Vissa forskare menar att papyrusen användes för att få fyr på gravbålet, som när man idag tar fram en gammal tidning för att tända en eld i kakelugnen. Vi vet att papyrus användes på det sättet. Men när man började kunna läsa delar av den svartnade skriften förstod man att själva elden kan ha hört ihop med innehållet i texten, att det kan ha varit viktigt att texten skulle brinna. Skriften hängde samman med en religiös riktning som uppfattade sig vara anhängare till urpoeten och visdomsläraren Orfeus, vars sång kunde förtrolla människor, djur, växter, till och med stenar.

Dessa Orfeusföljare, som kallas orfiker, ansågs i de grekiska städerna vid denna tid vara avvikande, illojala och farliga. Åtminstone några av dem var säker-

ligen principiella vegetarianer, vilket var ett problem i en stat där en av de viktigaste samhällsnormerna var att man deltog i gemensamma slaktoffer till gudarnas ära. Orfikerna antas också ha varit kvinnofientliga. Och de hade garanterat besynnerliga idéer om världen. Litteratur från tiden antyder att de i sina ritualer kanske brände heliga skrifter. Det kan ha varit just detta som skulle ske med Derveni-papyrusen. Men slumpen och historien ville något annat. Papyrusen hamnade fel, elden slocknade. Så väntade skriften där i årtusenden på att bli återupptäckt. Det antika Grekland blir sig aldrig riktigt likt.

Texten visade sig innehålla en lång kommentar, en tolkning av en äldre dikt. Kommentaren bör ha skrivits omkring år 400 f.Kr, papyrusen är en avskrift gjord senare, någon gång på 300-talet, medan dikten är betydligt äldre. Författaren till kommentaren tror att dikten komponerades av Orfeus själv, som där ger oss en excentrisk berättelse om världens ursprung. Vi hör om en av de första gudarna, som intressant nog *svalde peni-*

sen, han som först kastade sig ut i luften.

En gud som sväljer en penis? I sammanhanget nämns Zeus, Kronos och himmelsguden Uranos. I en viktig grekisk myt ska Uranos ha varit den förste gudomen som härskade i universum, och det ska han ha gjort tills hans son Kronos kastrerade honom. I en besläktad myt som finns bevarad i mycket äldre texter från en bronsålderscivilisation längre österut, nämligen hettiternas rike i Anatolien, bet motsvarigheten till Kronos av sin föregångares kön och svalde det. Så Derveni-papyrusens idé om en gud som sväljer en penis hänger säkerligen ihop med denna äldre serie myter.

Det finns emellertid så många andra problem med den här kroppsdelen. Är det ens en sådan? Ordet är *aidoion*, och det kan dels syfta på könet, men det kan också betyda "vördnadsvärd". Så guden kan istället ha inmundigat något annat, som gör episoden lite värdigare:

Han svalde det vördnadsvärda, han som först kastade sig ut i luften

Det hela får verkligen en annan, mer högstämd smak om vi tolkar uttrycket så. I alla händelser undrar man vad detta vördnadsvärda i så fall är. Men i texten kan vi inte se om ordet är i neutrum ("det vördnadsvärda") eller maskulinum ("den vördnadsvärde"). Är det det senare så sväljer guden en person, rimligen en annan gud:

Han svalde den vördnadsvärde, han som först kastade sig ut i luften

Är detta betydelsen? I äldre grekisk litteratur finns uppgiften att Zeus svalde en av sina hustrur. Och i senare orfiska dikter återspeglas nog den "vördnadsvärde" som nämns i Dervenidikten genom att Zeus slukar en tidigare gud hel. Men det kan vara ett sentida missförstånd, som i så fall inte ska vilseleda oss ännu mer sentida.

I forskningen är frågan mycket omdiskuterad. Vissa menar att det verkligen är ett manligt kön som guden sväljer, andra att det är något mindre skabröst, vilket betyder att guden införlivar något gudomligt själv, ytterligare andra att författaren leker med båda dessa betydelser.

Problemet tar inte slut där. Verbet "kasta sig ut" kan nämligen också betyda "ejakulera", och det skulle ge ytterligare möjligheter, exempelvis:

Han svalde penisen, han som först ejakulerade luften

Har guden ejakulerat luften? Eller i luften? Ingenting känns riktigt naturligt, om uttrycket tillåts, i den här texten. Oklarhet läggs på oklarhet.

Dessutom är det inte helt klart vilken

Orfeus, mosaik från den bysantinska perioden. Hans sång kunde förtrolla människor.

gud det är som sväljer det som nu sväljs. Många forskare menar att det är Zeus som sätter i sig Uranos penis. Det skulle innebära en förändring i förhållande till de myter där det är Kronos eller hans motsvarande gudakolleger i Anatolien som sväljer fallosen. Den tjeckiske forskaren Vojtěch Hladký hävdar istället i en nyutkommen bok att det i Dervenipapyrusen inte är Zeus utan hans far Kronos som biter av himmelsguden Uranos kön och äter upp det. Zeus eller Kronos? Ingenstans i texten sägs det uttryckligen vem det är. Det gör inte det hela lättare.

Så redan i denna lilla vers finns många knepigheter. Hladkýs bok är för övrigt på flera sätt god läsning – han förhåller sig till den relevanta forskningen på en stor mängd språk, hans polemik mot andra forskare förefaller mig aldrig gemen eller orättvis, och han klargör vad han gör som är nytt. (Jag noterar emellertid att Oxford University Press, ett förlag med viss svansföring, inte verkar ha ansett det värt att låta någon redaktör eller korrekturläsare lägga tid på boken, för det finns, med början på den första sidan, en osannolik mängd språkfel, ofta av den typ som är vanlig när författaren har ett slaviskt språk som modersmål.)

Vad kan grekerna ha tänkt om en dikt som säger att den högste guden, eller hans far, svalde en fallos, eller något mer abstrakt vördnadsvärt? Vad kan de orfiska avvikarna, extremisterna, ha tyckt om det? Borde det inte ha varit skandalöst? Det är kittlande svårt att besvara dessa frågor.

Och varför är just detta urhistoriska organ så viktigt i "Orfeus" stora dikt om hur världen har blivit till?

Det blir ännu värre. Dervenipapyrusen är, som jag sade, en uttolkning av en

vederbörande uppfattar som uråldrig, som just en sådan teori.

När Orfeuspoeten säger att en gud sväljer en penis (om det nu är det som sägs), och att Zeus härskar på berget Olympen, och att den gudomliga Tanke som styr universum är elementet luft, så är detta i själva verket naturvetenskapliga upptäckter. Det handlar om att luften ligger till grund för hela kosmos. Orfeus berättelse är en allegori, ett sätt att tala om universum genom att använda andra ord, andra berättelser. I den urgamla vidskepelsen ryms därför sanningar om världsalldet, anser författaren till papyrusen, i nivå med den (då) moderna vetenskapen.

Forskaren Richard Janko, som har ägnat många år åt att utforska Dervenipapyrusen, citerar med gillande en anonym person som ska ha sagt att denna text är ungefär som om någon skulle ha skrivit ett verk om Mormons bok och sagt att den i själva verket framställer Albert Einsteins relativitetsteori. (Citatet finns med i ett poddsamtal om Dervenipapyrusen som nu finns utgivet i bokform.) Senare under antiken skulle detta bli en populär genre – man läste Homeros eller någon annan äldre poet och sade att dikterna egentligen uttryckte banbrytande naturvetenskapliga sanningar. Ingenting var menat bokstavligen. Penis var ingen penis. Olympen var inget berg. Incest mellan gudar var inte incest. Allt var allegorier. Allt var kod. Allt var naturvetenskap.

Vissa ville under antiken rädda de gamla myterna på det sättet, just genom att hävda att de faktiskt inte handlade om det de verkade uttrycka, utan att de *egentligen* var insiktsfulla utsagor om universums natur, helt i enlighet med den dåti-

anklagelser om bristande värdegrund.

Så mycket är oklart i och om det här verket. Själva texten är delvis förstörd, ofta svåräst och alltid svårtolkad. När de grekiska arkeologerna hittade skriftrollen kontaktade de den främste experten på brända papyrusar, Anton Fackelmann vid det österrikiska nationalbiblioteket. Fackelmann ägnade lång tid åt rollen. Han använde färsk växtsaft från papyrusplanter, sprutade försiktigt på den dag efter dag för att mjuka upp rollen, och kunde så steg för steg veckla ut denna. Idag hade man kunnat använda datortomografi, alltså röntgat texten så att man inte hade behövt rulla upp skriften – så har man under senare år med stor framgång gjort med de stora mängder förkolnade papyrusar som har hittats i Herculaneum i närheten av Neapel, till exempel. På den tiden var det inte möjligt. Den sköra, svartnade skriften måste sakta rullas upp.

Men forskningen har också gått långsamt på grund av att texten inte gjordes tillgänglig för forskningen. Man hade hittat skriften 1962, och 1964 publicerades sedan en liten del av den. Forskarvärlden insåg att detta var en sensation, att det verkligen var en konstig text, och alla väntade på att den som skulle ge ut texten faktiskt gjorde det. Så hände ingenting. Olika forskare gjorde förfrågningar om att få titta på handskriften, eller om när den skulle ges ut, åtminstone någon fick enligt uppgift löfte om att få studera den, men ingenting hände. En av dem, Martin West, åkte till Thessalonikis arkeologiska museum, där papyrusen visades och där man kan se den också idag, och ställde sig och skrev av det som gick att läsa. Ingen visste riktigt varför den grekiske filolog som skulle ge ut texten inte gjorde det.

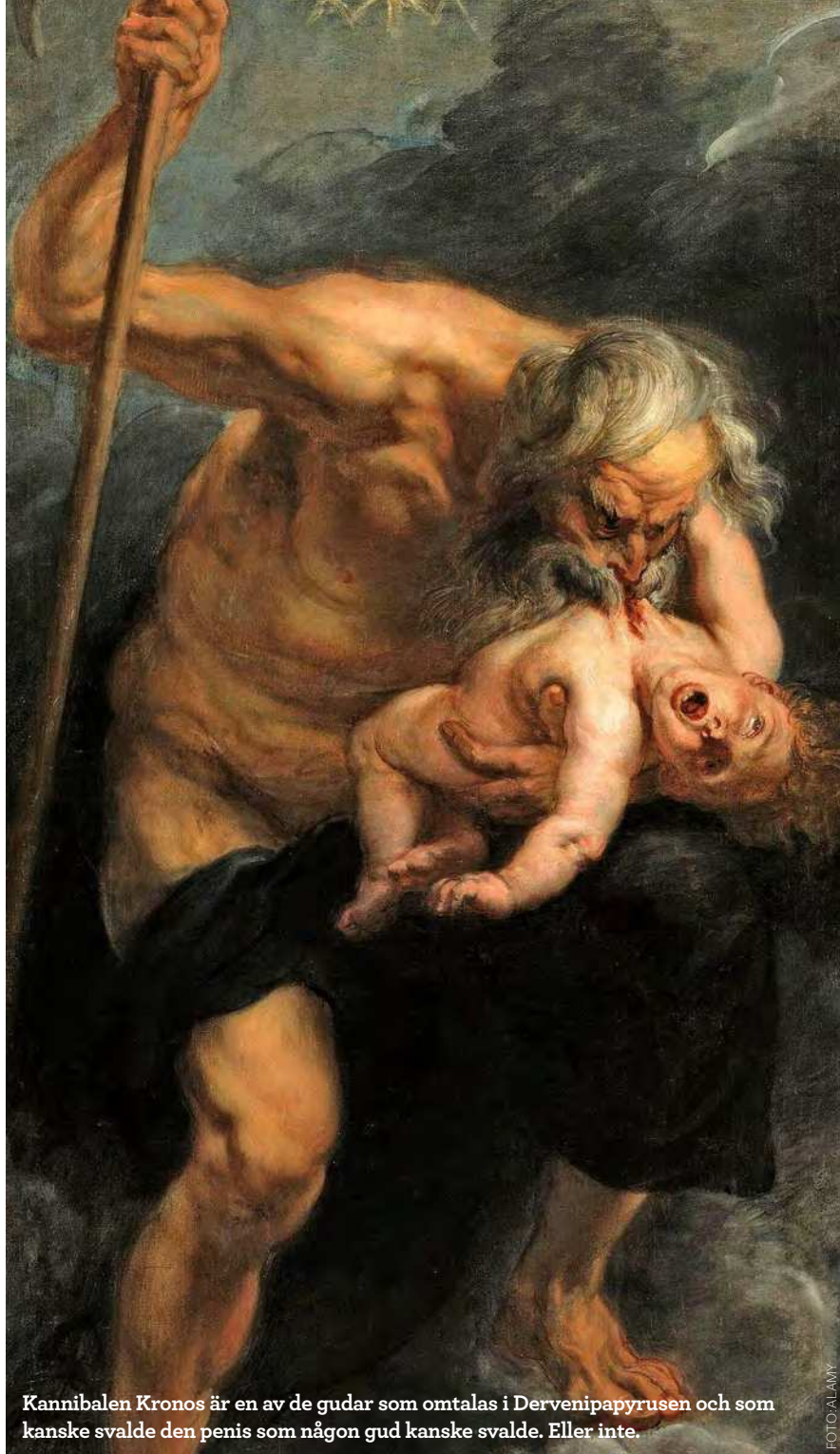
1982 dök det upp en piratutgåva i tidskriften *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* – längst bak i numret, på icke-numrerade sidor, fanns en anonym edition, utan tillstånd av museet eller myndigheterna. Någon som vid någon tidpunkt hade haft tillgång till handskriften eller en avskrift av den hade tröttnat på att vänta, och den ärevördiga tidskriften ställde upp som *bootleg*-leverantör. Detta stred mot alla regler och all anständighet. Derveniförfattaren själv kunde ju inte höra av sig med upphovsrättsliga klagomål, men de forskare som skulle ge ut texten blev förutsägbart rasande, publicerade en protest och utlovade en utgåva till år 1984.

Så kom 1984. Och året gick, utan någon utgåva. Alla undrade fortfarande. 1993 anordnades en konferens där man lyck-

"Vad kan grekerna ha tänkt om en dikt som säger att den högste guden, eller hans far, svalde en fallos, eller något mer abstrakt vördnadsvärt?"

äldre dikt som citeras i texten. Det är ofta svårt att veta vad som är citat i antika texter. Det gäller också här, även om det finns markeringar i marginalen som troligen visar att vissa rader innehåller citat ur Orfeusdikten. Och själva tolkningen är anmärkningsvärd. Författaren till papyrustexten analyserar dikten utifrån sin egen tids vetenskap. Vid denna tid ställde filosofer och naturforskare frågor om vad kosmos egentligen bestod av – luft, vatten, eld, sammansättningar – och man brukar betrakta detta som tidig naturvetenskap. Författaren tolkar dikten, som

da vetenskapens rön. Men andra antika författare kan nog snarare på detta sätt ha velat rädda den naturfilosofiska spekulationen från anklagelser om att den var blasfemisk och vanvördig mot gudar. Richard Janko har påpekat att filosofen Anaxagoras under den senare hälften av 400-talet f Kr åtalades i Athen för just detta. Och Dervenipapyrusen kan ha författats av någon i Anaxagoras krets. I så fall kan hela tolkningsstrategin, att säga att de äldsta religiösa texterna uttryckte samma sak som den samtida vetenskapen, ha varit ett sätt att rädda sig undan

Kannibalen Kronos är en av de gudar som omtalas i Dervenipapyrusen och som kanske svalde den penis som någon gud kanske svalde. Eller inte.

FOTO: ALAMY

ades få fram nya delar av texten. Så gavs texten till slut ut i sin helhet 2006, i en utgåva som har fått en hel del kritik. Det är fortfarande inte känt varför det kunde dröja över fyra årtionden innan en så viktig text, som dessutom är kort, till slut publicerades.

I alla händelser vecklas texten så att säga fortfarande ut. De första delarna av skriften är illa brända. Forskare har under tiden utvecklat nya metoder för att kunna fotografera det som tidigare har varit oläsligt. Det har efter 2006 kommit ut andra utgåvor – den för närvarande mest fullständiga är tysk, från 2017. Nyligen utkom en antologi, utgiven av den ameri-

kanske grecisten Glenn Most, som är rätt sensationell och som rymmer ett antal viktiga bidrag skrivna av olika författare om olika aspekter av papyrusen.

ett tecken på hur svårt det är att faktiskt läsa själva texten är att Mosts föredömliga antologi erbjuder två olika utgåvor av de inledande delarna av Dervenipapyrusen. När orden är svåra att läsa måste man försöka bedöma vad det var för bokstav som skribenten faktiskt skrev. Och när texten är så skadad att delar är oläsliga måste man försöka rekonstruera vad som kan ha stått där. Vilka ord passar in, dels i sammanhanget (det språkli-

ga, det kulturella, det religiösa, det filosofiska, vilka detta nu är...), dels rent fysiskt på papyrusbladet? De två olika utgåvorna, som har producerats av den italienska forskaren Valeria Piano å ena sidan, den ovan nämnde Richard Janko å andra sidan, ger olika texter, beroende på de olika bedömningar de gör. Detta är ny mark att stå på, en ny grund för att förstå denna text.

Både Piano och Janko arbetar på nya utgåvor av hela den bevarade texten, och i framtiden kommer vi att kunna läsa och förstå sådant som idag är dunkelt. Man har exempelvis diskuterat vem som är författaren till Dervenitexten (papyrusens text – inte dikten som den citerar, som ju sägs vara av sagofiguren Orfeus). Författarnamnet kanske finns angivet på ett papyrusfragment som den österrikiske konservatorn råkade sätta upp och ned, med texten bortvänd. Det kan tyvärr inte läsas, eftersom de olika brottstyckena från texten placerades på papper och ramades in. Kanske kommer man med hjälp av bättre utvecklad röntgenteknik kunna läsa även detta felvända fragment i framtiden.

Alldeles oavsett kan vi vara säkra på att Dervenispapyrusen kommer att ställa oss inför oväntade frågor. Vi såg tidigare att det är omstritt vilken gud – Zeus eller Kronos – det är som sväljer det som eventuellt är en fallos. Ett sätt att svara på frågan är att förhålla det som sägs i papyrusen till de mer välkända versionerna av de grekiska myterna. Men vi vet ju också att både "Orfeus", alltså författaren till dikten, och författaren till själva papyrusen avviker kraftigt från dessa historier. Så hur konstig kan berättelsen tillåtas vara? I en del av papyrusen säger författaren att en gud "gjorde något stort" med Uranos. I princip alla forskare har dragit slutsatsen att dessa ord syftar på att Kronos kastrerade sin far Uranos. Många hävdar att Derveniförfattaren skriver "gjorde något stort" istället för något sådant som "skar av sin far Uranos penis" i syfte att tona ned det skandalösa i den ursprungliga myten. Författaren omtolkar den våldsamma kastrationen till en abstrakt kosmisk process.

Men var det verkligen Kronos som "gjorde något stort" mot Uranos? I ett nyligen publicerat nummer av den portugisiska tidskriften *Humanitas* påpekar Maria Teresa Schiappa de Azavedo att formuleringen inte passar ihop med att det var Uranos som utsattes för "det stora", utan att det borde vara himmelsguden själv som utförde "det stora". Den tolkningen leder till mycket större förvirring. Vad var det i så fall för "stort" som

”Jag borde ha sett där att även Dervenipapyrusen verkar ge oss en bild av att tiden inte alltid har funnits, utan att den har uppkommit.”

Uranos gjorde? Hur kan det ens hänga ihop med att författaren i samma mening i texten talar om att Uranos fråntogs sitt herravälde över universum? Och återigen, varför är Uranos kön så viktigt?

En del av svaret är att Derveniförfattaren säger att penisen är samma sak som solen. Det låter för en modern läsare lite kufiskt att likställa könet och himlakroppen. Men solen är grundläggande i universums utveckling. När författaren berättar om hur olika gudar har härskat över kosmos i olika stadier får vi höra att dessa gudar hänger ihop. (Vojtěch Hladký företräder tolkningen att alla gudarna i papyrusen egentligen är olika aspekter av en enda gud, att de är olika namn på det som under olika faser av världsalltets tillblivelse har varit dominerande.)

Detta är förstås förbryllande. Zeus sägs vara Tanken som också är Luften. Uranos penis sägs vara solen. Och alla dessa saker hör samman eftersom den högste guden kontinuerligt har organiserat och möblerat om i världsalltet och blivit allt. Den första guden är Natten, som föder himmelsguden Uranos, som blir far till Kronos, vars son Zeus till slut tar makten. Fyra gudar, men egentligen är de inte olika, utan olika namn på en och samma gud.

Så vi kan å ena sidan tycka att allt är obegripligt när en antik författare säger att ingenting är vad det verkar vara, att allt egentligen är samma sak, att penisen egentligen är solen. Detta är verkligen rörigt. Å andra sidan finns här en ganska systematisk idé om utveckling, om hur

den gud som styr universum förändras, och om varför solen i sin tur är så viktig.

Några sista ledtrådar så, från en mycket trasig del av skriften. Den ursprungliga guden är i Dervenipapyrusen Natten. Uranos, som alltid sägs vara den förste gud som har härskat över universum, kallas här Eufronides, vilket betyder Nattsson, alltså ”son av natten”. Medan greker och deras gudar annars har patronymika, alltså namn efter fadern (som ”Zeus, Kronos son”), har Uranos här ett matronymikon, ett namn efter modern. Uranos hade ingen far, bara en mor. Varför är Natten först? Kanske på grund av att den är mörk. Kanske är det viktigt att universums utveckling går från mörker till ljus.

Senare i texten citerar författaren nämligen en vers ur ”Orfeus” dikt:

så att han skulle härska i sin härliga boning på den snöiga Olympen.

Den som regerar på berget Olympen och i världen är Zeus. Så långt är allt som vanligt i den grekiska mytvärlden. Men författaren till papyrusen säger att Olympen betyder ”tid”. Berget är Tiden. Själva snöigheten i bilden är viktig, tycker författaren. Här är skriften tyvärr mycket skadad och svåräst, men det står något sådant som att poeten

sade att (Olympen) är ”snöig” och på grund av den egenskapen jämförde han tiden med ett snöigt (berg?) snöigt... (oläsligt)... vitt skinande... (oläsligt)... grå luft (oläsligt) och... (oläsligt)

Mot slutet bryter alltså texten samman. Ändå verkar snöigheten säga något viktigt om Dervenipapyrusens säregna världsbild. Varför ska berget Olympen betyda själva tiden? Olympen är snöig, och därför vit. Här läser vi att det är just ”den egenskapen”, att det är ljus, som får poeten att likna det snöiga berget vid tiden själv. Tiden måste i så fall vara vit. Den måste vara ljus. När Zeus genom hela universums långa utveckling har skapat en harmonisk värld härskar han på Olympen, som är snövit och betyder tiden.

Här minns vi kanske att den första guden sades vara Natten, som ju är mörk. Om tiden är vit eller ljus, borde det betyda att den inte har utvecklats i universums första stadium. Den ursprungliga natt som råder i världen är utan tid. Från början fanns inte tiden, utan den utvecklas efter hand. Den fullbordas slutligen av Zeus.

Det ger solen en särskild roll, eftersom den ju lyser upp världen. Om Uranos kön är solen, och solen ger ljus, och tiden är ljus, så betyder det kanske att guden som sväljer penisen införlivar ljuset i sig själv, och att guden som på så sätt har blivit ett med ljuset också har förverkligat tiden. Fallosen är solen, solen är ljus, ljuset är tiden.

Vi kan fortfarande tycka att det är ett rätt eget sätt att betrakta världen, och att Derveniförfattaren hade mått bra av en kurs i logik. Det är i alla fall intressant att författaren troligen ansåg att det inte hade funnits någon tid i universums begynnelse, utan att den en gång hade uppstått. Inte bara senare filosofer, som Platon eller Augustinus, ställde frågor om hurvida tiden hade funnits redan från början, liksom om och hur den annars hade skapats. Jag hävdade i en bok förra året, *Myten om tidens början*, att en mycket äldre grekisk myt om hur Kronos kastrerar Uranos faktiskt framställer tidens ursprung. Jag borde ha sett där att även Dervenipapyrusen verkar ge oss en bild av att tiden inte alltid har funnits, utan att den har uppkommit.

Men så är nu en gång denna lilla förkolnade skrift. Den visar oss steg för steg nya saker, och den framåtskridande tekniken kommer att hjälpa den att fortsätta att göra det. Detta är en text som inte kan stängas in i enskilda universitetsämnen: vill vi förstå den behöver vi insikter och metoder från arkeologi, filosofihistoria, filologi, skiktröntgen, litteraturhistoria, religionshistoria och andra discipliner. Dervenipapyrusen gör både de grekiska myterna och filosofin konstigare, inte mer utan lite mindre begripliga. Så öppnar den där skriftrullen från gravkammaren portarna till den antika världen på nytt. ✨

>>

Solen har många funktioner i den antika världsbilden.

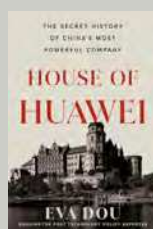
FOTO: UNSPALSH

Huawei grundades 1987 och är världens största tillverkare av telekommunikationsutrustning.

Kinas mäktigaste företag

**HOUSE OF
HUAWEI
THE SECRET
HISTORY OF
CHINA'S MOST
POWERFUL
COMPANY**
EVA DOU
Portfolio 2025

KINA

Av Jojje Olsson

När Kina blev medlem i Världshandelsorganisationen år 2000 konstaterade president Bill Clinton att frihet i det nya århundradet "kommer att spridas via mobiltelefoner och kabelmodem". Ett av USA:s krav för att tillåta kinesiskt medlemskap hade nämligen varit att landets telekommarknad skulle öppnas för utländska aktörer.

Det var bara ett av flera naiva uttalanden och handlingar som har banat väg för Huawei att bli vad Eva Dou, journalist vid Washington Post med fokus på Kina och teknologi, i sin nya bok kallar för "Kinas mäktigaste företag". 1997 anlätades IBM som konsulter till Huawei och hjälpte i över ett årtionde till med att utveckla företaget. År 2000 öppnade Huawei ett av sina första utlandskontor i Kista, där man drog nytta av Ericsson för att förbättra sin teknologi.

Välrenommerade universitet som Oxford och Stanford ingick tidigt samarbetsavtal med Huawei, som även fick flera västerländska politiker och kändisar att arbeta för varumärket. Allt detta sågs som ofarligt – ja rentav välgörande – eftersom Kina ju skulle demokratiseras i takt med den ekonomiska utvecklingen.

En chef från Kanadas största telekombolag, Nortel, beskrev vidare den kinesiska marknaden som en "guldgruva", då landet var beroende av att importera sin utrustning. Idag har dock Nortel sedan länge gått i konkurs medan Huawei har blivit världens största telekombolag, just tack vare importen av denna utrustning som man sedan kopierade och sålde billigare än konkurrenterna.

När Huawei's tillverkning gick från analoga till digitala telefonväxlar, så var produkterna misstänkt lika dem från den amerikanska konkurrenten AT&T. 2003 stämde bolaget av nätverksföretaget Cisco på grund av identisk källkod i sina routrar.

Och snarare än att främja demokratiska reformer har Huawei varit i frontlinjen i den växande geopolitiska rivaliteten mellan Kina och väst. På många vis är sagan om Huawei därmed en berättelse i mikroformat om Kinas ekonomiska, teknologiska och politiska utveckling de senaste årtiondena.

Likaledes återspeglar grundaren Ren Zhengfeis familjehistoria Kinas samhällsutveckling. Ren Zhengfei föddes 1944 och

växte upp under för oss ofattbara förhållanden i den fattiga provinsen Guizhou. Han var ofta för hungrig för att plugga, då familjen under svältkatastrofen stora språnget (1958–1962) fick koka rötter och vilda växter till sina sju barn för att överleva.

Under kulturrevolutionen (1966–1976) attackerades Rens belästa far av rödgardister och skickades till arbetsläger. Samtidigt lyckades Ren själv just innan universiteten stängde bli antagen till en ingenjörsutbildning. Ett av de första uppdragen efter examen blev ett hemligt program för att utveckla inhemska stridsflygplan under Vietnamkriget. Det gav Ren en stämpel som militär ingenjör, och i sin tur sågs Huawei som ett företag med kopplingar till Kinas militär.

Den militära bakgrunden reflekterades i såväl retorik som företagskultur efter att han grundade Huawei 1987. I ett möte med Jiang Zemin 1994, lät Ren Zhengfei Kinas president veta att ett land utan egna digitala telefonväxlar är som ett land utan en egen armé. Arbetsdisciplinen formades av en "vargkultur" med ihärdiga säljteam som kallades för "vargflokar".

Uppoffringar blev en affärsidé. Då andra företag lämnade den arabiska vårens Libyen eller inbördeskrigets Jemen, så stannade Huawei's personal kvar i strid med de egna myndigheternas rekommendationer. Man jobbade genom pandemier och hanterade svåra

”Vid kontoren tvingades ingenjörer och forskare till långa skift, mellan vilka de ofta sov på liggunderlag bredvid sina skrivbord.”

fysiska utmaningar, som att installera en 5G-station på Mount Everest, så att facklans väg genom området till sommar-OS i Peking 2008 kunde sändas på tv.

Vid kontoren tvingades ingenjörer och forskare till långa skift, mellan vilka de ofta sov på liggunderlag bredvid sina skrivbord. Anställda tvingades ofta till självkritik, och Ren Zhengfei tvingade personligen anställda att skriva sina egna avskedsansökningar som han sedan hotade att signera om arbetsrapporterna inte var tillfredsställande nog. Massavgångar skedde vid stora evenemang med förnedrande inslag.

Vi får läsa om arbetare som inte kom hem till familjen på flera veckor, och snart började arbetare dö av utmattning. Ren Zhengfei gav med sig kring utökad ledighet – men bara för aktiviteter som att dricka te, och inte under några som helst omständigheter för att prata politik. För Huaweis relation till Kinas myndigheter utgör ett mikrokosmos som visar vad som krävs för inhemska aktörer att bli framgångsrika i Kommunistkina.

I ett land utan utvecklade privata marknader – Huawei finns fortfarande inte på börsen – är statligt kapital ett måste. Ren Zhengfei visade tidigt sin lojalitet genom uttalanden som att Huaweis mjukvara är viktig för den nationella säkerheten och därför måste ”vara i händerna på Kinas regering”. Det ledde till belöningar. Då vice premiärminister Wu Bangguo 1996 besökte Huawei lovade han att finansiera bolagets utveckling av mobiltelefon-teknologi. Samma år fick Huawei även en miljard dollar från regeringen för att utveckla halvledare.

Det var ändå bara småpotatis jämfört med de tio miljarder dollar som statliga China Development Bank 2005 avsatte som krediter som Huawei kunde låna vidare till sina kunder. Summan var mer än dubbelt så stor som företagets årliga intäkter, och innebar en rivstart för dess utlandsexpansion. Vid sidan av alla utvecklingsländer som inte hade råd att anlita Ericsson eller andra konkurrenter fick Huawei redan samma år ett banbrytande kontrakt med British Telecom.

Staten hjälpte även till diplomatiskt. När Kinas vice premiärminister reste runt till Östeuropa 1995 tog han med sig telefonväxlar från Huawei som gåva till myndigheterna i området. Då Kenya vil-

le avsluta ett kontrakt med Huawei på grund av sen leverans hotades landet med indraget utvecklingsstöd från Kina. Kontraktet förblev intakt.

Cisco valde vidare att lägga ned sin stämning mot Huawei. Det berodde främst på att företaget var den största försäljaren av routrar i Kina, och att göra sig ovän med myndigheterna genom att ge sig på Huawei riskerade denna verksamhet. Detta är en välbekant balansgång som många utländska företag i Kina tvingats till. Men dilemman kopplade till statligt inflytande plågar även inhemska bolag, och Huawei är inget undantag.

Ren Zhengfei fruktade länge att Huawei skulle nationaliseras givet hur viktiga deras produkter ansågs vara. Han ville inte heller se sitt livsverk bli ett slumrande ineffektivt statligt företag, och avböjde flera ytterligare statliga lån på grund av detta. Ett avskräckande exempel fanns i det andra stora kinesiska telekom-bolaget ZTE, som utländska kunder inte litade på då staten var dess största ägare.

Eva Dou ger flera mindre kända exempel på hur Huawei lyckades upprätthålla denna balans. Premiärminister Li Peng – känd som Pekings slaktare för sin roll i massakern vid Himmelska fridens torg – frågade Ren Zhengfei om Huaweis utrustning kan användas för att spåra telefonsamtal. Ren bekräftade att det gick,

men det blev aldrig känt när eller i vilken utsträckning man började hjälpa regimen med detta.

Vi får även läsa om hur en allt mäktigare partikommitté fick vetorätt i utnämningar av Huaweis chefer, samt hur en tidig ordförande, Sun Yafang, tros ha arbetat för Kinas mäktiga säkerhetsministerium.

Trots att Huawei kategoriskt avfärdade band till Kinas stat eller militär, så var det omöjligt att undvika sådana misstankar. Redan år 2000 rapporterade *Far Eastern Economic Review* att företaget grundades med hjälp av militären. Under ett besök vid huvudkontoret såg tidningens reporter flera stora telefonväxlar med fraktsedlar som väntade på att skickas till Kinas militär.

Misstankarna dröjde kvar och förvärrades med tiden på grund av affärsmodellen. Då Huawei konkurrerade med väl-etablerade västerländska företag i början av sin utlandsexpansion, så vände man sig ofta till konflikthärder eller auktoritära länder som drogs med internationella sanktioner.

År 2001 åkte Ren Zhengfei själv till Iran med vice president Hu Jintao. Samma år fick Huawei kritik för att man bygde tele-nätverk åt talibanerna i Afghanistan. Några år senare besökte Nordkoreas diktator Kim Jong-il företagets kontor i Shenzhen, och snart började man bygga teknisk infrastruktur även i världens mest isolerade pariatat.

Stora delar av denna verksamhet skedde i strid med internationella sanktioner, och utfördes genom ljusskygga upplägg

Huaweis 5G finns till och med på Mount Everest.

med skalbolag. Detta ska enligt Eva Dou ha skapat irritation inom USA:s nationella säkerhetsmyndighet NSA, då intaget av kinesisk utrustning gjorde det svårare att avlyssna dessa länder. Men snart skulle Huawei även presentera mer direkta utmaningar mot väst.

I USA stoppades förvärv som Huawei försökte göra via samarbetspartner, och 2010 blockerade telebolaget Sprint ett kontraktssbud från Huawei efter att företaget kontaktats av handelsministern. Men det var Australien som 2012 förbjöd Huawei i sitt nationella bredbandsnätverk efter att ha observerat ett intrång som spårades till företagets mjukvaror.

Australien blev 2018 också först med att bannlysa Huawei från sitt 5G-nätverk, efter tecken på att utrustningen skickade information till Kinas regim. Australien delade bevisen med USA, som omgående inte bara förbjöd Huawei i sitt eget 5G-nät utan även satte press på allierade att göra detsamma.

Detta föranledde en diskussion som är aktuell än idag. Det konstateras i boken att samma förhållanden gäller i USA. Det är känt att bland annat Google och Cisco har erbjudit amerikanska myndighetsbyråer ingångar för att komma över den information de önskar. 2014 års läckor från Edward Snowden visade vidare hur NSA hackade Huawei redan 2009 och sedan dess kunnat läsa företagets e-post.

Är det annorlunda att bli avlyssnad av en diktatur som Kina vars uttalade mål är att förändra den liberala världsordningen, jämfört med ett demokratiskt USA som – åtminstone fram till i år – varit en garant för Europas säkerhet? Skillnaden borde vara uppenbar, men diskuteras ändå i allt från ekonomi och teknologi till forskning och akademiskt utbyte.

Sverige är inget undantag. Ericsson försökte i det fördolda påverka ministerrar att ändra Post- och telestyrelsens beslut från 2020 att förbjuda Huawei i svenskt 5G, sannolikt av omsorg om sin egen verksamhet i Kina. Dagens industris ledarredaktion förde en intensiv kampanj för att – i frihandelns namn – upphäva förbudet, vilket inkluderade beröm från diktatorn Xi Jinping och betalda annonskampanjer samt ett ”öppet brev” från Huawei till Sveriges regering.

Exakt varför Jacob Wallenberg och *Dagens industri* slöt upp bakom Huawei vet vi inte. Men i boken blottläggs en omfattande mutkultur som går i båda riktningarna. Nortel gav Johnnie Walker-flaskor till kinesiska tjänstemän; Ericsson gick steget längre med kryssningar till Karibien och privata golflektioner.

Huawei blev en av de aktörer som spenderade mest på lobbying i hela Europa. Politiker bjöds på flotta resor till Kina, och allt från företagsledare till medier smordes med allehanda metoder. Därför såg annars uttalat liberala aktörer inte något problem ens då Kina 2018 kidnappade två kanadensiska medborgare i tre år för att få till en regelrätt fångutväxling med Huaweis finanschef.

Meng Wanzhou arresterades på Vancouvers flygplats misstänkt för bedrägeri då hon stod som ordförande för ett av de skalbolag som sålde utrustning till Iran. Medan Meng satt av de tre åren i sin egen lyxvilla i Vancouver efter att ha beviljats borgen hölls de två kanadensarna i närmast total isolering med kraftigt försämrad hälsa som följd. Se där ännu en skillnad mellan två politiska system.

Ett kort fönster av öppenhet kunde märkas då Meng Wanzhou arresterades. Hon är nämligen dotter till Ren Zhengfei, som 2019 höll sin första presskonferens någonsin inför utländska medier för att underlätta hennes frisläppande. Efter 2021 har Huawei dock slutit sig igen, och ville exempelvis inte samarbeta alls med Eva Dous bokskrivande.

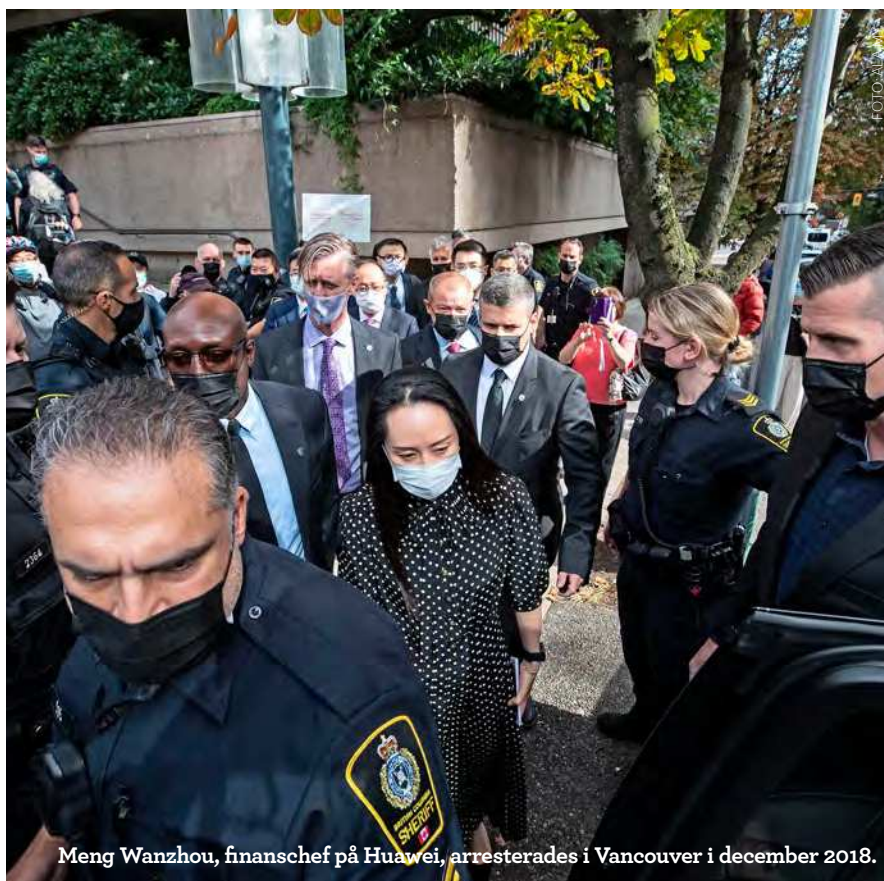
Än idag omgärdas Huawei av frågetecken kring relationen till Kinas kom-

munistparti och rollen i Kinas spionverksamhet utomlands. Denna bok skriver inte läsarna något på näsan, men är den matigaste översikten av företaget hittills, med information nog för att var och en ska kunna skapa sig en uppfattning.

Trots att företaget är under regimens vingar så har det besvärats betydligt av internationella sanktioner som 2019 inleddes av Donald Trump och sedan intensifierades av Joe Biden. Huaweis 5G är mycket sällsynt i världens rika demokratier. Då Huaweis nya toppmodell Mate 70 släpptes sent ifjol innehöll den samma chip som dess två år gamla smartmobil Mate 60.

Boken slutar vid Mate 60 och tack-
Ber heller inte de nya affärsområden – datacenter, AI, självkörande fordon, solpaneler, mikrochips – som Huawei har tvingats bredda sin verksamhet med på grund av sanktioner och säkerhetspolitik.

Något som dock tydligt framkommer i boken är Huaweis imponerande anpassningsförmåga. Sannolikt har Kinas mäktigaste företag en viktig roll att spela i en världsordning där allt ifrån grön energi till internet delas upp mellan demokratiska och auktoritära länder, vilket är en anledning så god som någon att lära sig allt om dess bakgrund. 🇺🇸

Meng Wanzhou, finanschef på Huawei, arresterades i Vancouver i december 2018.

Salar de Uyuni i Bolivia, världens största saltöken, mycket tyst.

Världens tystaste platser

**THE JOY OF
QUIET PLACES**
60 TRAVEL
EXPERIENCES
TO UPLIFT
AND INSPIRE
Lonely Planet
2024

De kan färdas genom fasta material, vätskor och gaser, men inte genom vakuum.

Nästan lika tyst som i rymden är det i den så kallade ekofria kammaren i Microsofts laboratorium i Redmond, Washington, konstruerad för bland annat analys av biljud i datorprodukter. Det är ett extremt ljudisolerat rum, invändigt klätt med ljudabsorberande plattor, och här är tystnaden sådan att man hör sina egna ögonrörelser. Få människor uthärdar mer än ett kort besök i denna mardrömslika stillhet.

Världen där utanför är allt annat än tyst. Den är kakofonisk, hypermedialiserad och ständigt uppkopplad, den översköljer oss med budskap, bul-ler, nyheter, mobilprat, uppmaningar och inte minst musik – överallt musik. I snabbköpet, väntrummet, på gymmet, bussen, i telefonkön. På många restauranger är det svårt att göra sig hörd över

bordet.

Man kan kalla det en ljudinfekterad tid, men samtidigt verkar många människor frukta tystnaden, ständigt med hörlurar i öronen och reflexmässigt gripande efter mobilen vid minsta paus.

Redan i ett fjärran 1990 skrev Lars Forssell om att en tidigare skräck för tomrummet, *horror vacui*, har blivit ”en vanvettig skräck för tystnaden; det är som om det till varje pris gällde att inte höra sina egna tankar. Inte andras heller, för den delen. *Horror silentii*. Bristen på tystnad är tidens stora bristsjukdom.”

Att människor i offentliga miljöer skulle slippa passiv rökning var ett skäl till det numera närmast heltäckande och moraliserande rökförbudet. Men passiv >>

MILJÖ

Av Anders Mathlein

I rymden kan ingen höra dig skrika, och skälet är förstås att där saknas medium som kan överföra ljudvågor.

lyssning, akustisk miljöförstöring, förmodas vi stå ut med. För de omkring en miljon människor med någon form av hörselskada är den akustiska slummen särskilt besvärande. Vi som dras med tinnitus kan i alla fall skämta om att vi aldrig lider i tysthet.

Vad som betecknas som oljud handlar till stor del om i vilken utsträckning vi kan påverka det, och det är en klassfråga hur mycket oönskat ljud man måste stå ut med i arbetet och på fritiden. Vad vi känner till om källan kan avgöra om vi uppfattar ljudet som störande eller ej. Till exempel låter vägtrafik och en fors på avstånd likadant, ljudspektrumet är detsamma.

Framförallt kvinnor söker sig till retreatar med pratförbud för att växla en tjugatrig vardag mot stillhet och tystnad. Men liksom buller kan tystnaden ha många skepnader. Den kan vara självvald eller påtvingad, ångestfylld eller vederkvickande. Tystnaden i vargtimmens sömnlöshet skiljer sig från den i en kyrka eller i ett parkeringshus, eller på en brygga en sommarnatt.

Måttet för ljudtryck är decibel, dBA, där A anger att ett filter har brukats för att efterlikna den mänskliga hörseln. Skalan är logaritmisk, en ökning med 10 decibel ger tio gånger starkare ljudtryck, men det säger inget om upplevelsen. Såväl en motor som ett samtal kan mätas till 55 decibel. De svagaste ljud vi uppfattar ligger kring 10 dBA, en viskning kring 20 och

"Man kan kalla det en ljudinfekterad tid, men samtidigt verkar många människor frukta tystnaden, ständigt med hörlurar i öronen och reflexmässigt gripande efter mobilen vid minsta paus."

en tryckluftsborr 120.

När vi upplever tystnad betyder det sällan fullständig avsaknad av ljud. Porlande vatten och vindsus liksom inkluderas i tystnaden och förstärker känslan av stillhet och lugn. Det är detta slags rogvande, vederkvickande och inspirerande tystnad som boken *The Joy of Quiet Places* guidar till.

Det är förlaget Lonely Planet som låter ett antal reseskribenter visa vägen till 60 platser över hela världen som är särskilt besöksvärda för den som vill nå bortom vimlets yra. För varje destination anges ett par andra av liknande sort, kompletterat med grundläggande resefakta och tips.

Det handlar om närvaro, om upplevelse snarare än aktivitet, skriver den

Tystnaden (1963) av Ingmar Bergman med Ingrid Thulin och Gunnel Lindblom.

norske äventyraren och konstsamlaren Erling Kagge i förordet. Han har bland annat gått till fots till både nord- och sydpolen och skrivit boken *Silence. In the Age of Noise*.

Här presenteras många lockande resmål, kompetent och entusiastiskt om än romantiserande beskrivna, illustrerade med vackra bilder. Det blir en jorden runt-resa i en värld av frid och tidlös skönhet, och det är kanske ofrånkomligt att en bok av den här arten får karak-

ta öken gav en nästan euforisk känsla av ödslighet.

Också på en vindstilla hjortronmyr kan det vara så tyst att man hör sina egna hjärtslag, men övre Norrlands glesbygd har inte samma exotiska lockelse som kajakpaddling bland Patagoniens isberg, stillheten i den bolivianska saltöknen Salar de Uyuni eller en natt i beduintält i Oman. Ibland drar bokens "tips" åt det oavsiktligt komiska. På ön Lamu utanför Kenyas kust bör man inte glömma att "känna sig närvarande i ögonblicket", och ett *don't miss* vid det stora radioobservatoriet i New Mexico är "*contemplating the vast universe*".

En bok som *The Joy of Quiet Places* säger en del om vår tid, men också om hur resandet och guideboksgenren har förändrats i en digitaliserad värld.

Lonely Planet är det stora reseboksförlaget och publicerar guider till hela världen, dess Asienguide var ryggsäcksresenärernas "The Book" med initierade tips till de mest gudsförgätna avkrokar. Men ett positivt omnämnande i LP kunde också vara en dödsdom, eftersom turistens självförstörande kraft innebär att det som ursprungligen lockade ödeläggs när allt fler söker sig dit. *Quiet places* är nog särskilt känsliga för massturism.

Den traditionella guideboken och resereportaget har inte mycket att sätta emot när nätet svämmar över av mer eller mindre tillförlitliga guider, när allt går att googla, när det finns Youtubefilmer från varje hörn på jorden, gps har ersatt kartan och man kan zooma sig ned till en "street view" till och med i Macchu Picchu och på Bountymyteristernas avlägsna Pitcairn. Resan tenderar att bli ett slag déjà vu, samtidigt som resenären står i ständig

förbindelse med hemmabasen via sociala medier. Resereportaget har ersatts av topplistor och influerars sponsrade hyllningar av resmålen. Jorden har krympt.

Inför det scenariot måste Lonely Planet satsa på diversifiering i form av specialguider och sammanställningar, skräddarsydda vägvisningar och initierade listningar. Boken om tysta platser är bara en i en omfattande utgivning där andra exempel är *Ultimate travel list* med "planetens 500 bästa platser", *Best Places to Eat in Every country* och *100 of the World's Most Incredible Beaches*.

Just tystnad är annars ett omhuldat ämne i litteratur och film, och själva ordet rymmer mystik och dramatik, som i *När lammen tystnar* och inte minst Ingmar Bergmans *Tystnaden*. Guds påstådda tystnad är en gammal käpphäst, och tystnad har en given roll i de flesta religioner. Heinrich Bölls doktor Murke samlar och lyssnar på bortklippta bitar med tystnad från radioprogram. I den framgångsrika skräckfilmsserien *A Quiet Place* tvingar blinda, utomjordiska monster med god hörsel de få kvarvarande människorna att leva ljudlöst för att inte bli slitna i stycken. Det är inte lätt att till exempel föda barn under sådana omständigheter.

Det finns en uppsjö av böcker inriktade på fenomenet tystnad, som exempelvis *Invitation to Solitude and Silence*, *Silence. A User's Guide*, *Ljudet av tystnad*

och *Tystnad. Värdet av att minska bruset*. I essän *Tystnadens historia* från samlingen med samma namn hör Peter Englund snöflingor falla, och Sara Maitlands *A Book of Silence* är en studie av tystnadens väsen och människans förhållande till den: tystnaden är en förutsättning för att lära sig lyssna och tänka, men olika slags tystnad kan ha helt skilda emotionella kopplingar. Den goda, njutbara, privilegierade tystnaden kan beskrivas som ett slags förhöjd frid, en positiv närvaro.

I *A History of Silence* skriver den franske historikern Alain Corbin om hur människor har förhållit sig till tystnad, från renässansen till våra dagar. Han beskriver en katedral som "en reservoar av tystnad", och apropå tystnad i litteraturen anser han att många författare borde ha tagit ämnet på allvar och avstått från att publicera sig. I konsten kan "ögat lyssna" till tystnaden i exempelvis Rembrandts och Vermeers interiörer. Mer samtida mästare i att fånga stillhet i bild är Edward Hopper och Lars Lerin.

Den brist på tystnad som föranlett utgivningen av *The Joy of Quiet Places* har en parallell i bristen på mörker på grund av så kallade ljusföroreningar, överflöds-ljus som till stor del strålar ut i rymden. Ofta motverkar ljuset sitt syfte genom att störa eller blanda, och påverkar också djurs och insekters orienteringsförmåga och reproduktionscykler.

Människans uråldriga förhållande till natten har lösts upp när allt fler bor i storstäder där konstljus av alla slag bleker bort stjärnorna. International Dark-Sky Association verkar för att värna "den djupt mänskliga erfarenheten av natthimlens inspirerande skönhet".

Vi må vara sprungna ur stjärnstoft, men inför natthimlen är många av oss analfabeter som inte kan peka ut andra himlakroppar än solen och månen. Som "stjärnturist" kan man förkovra sig genom att besöka riktigt mörka platser med klar luft, som Teneriffa, Hawaii och Atacamaöknen i Chile. Där kan vi förundras och bäva när vi ser ljuset från sedan länge slocknade stjärnor, och förstår att solen är en av kanske 400 miljarder stjärnor i Vintergatan, som bara är en av hundratals miljarder galaxer i universum – och att jorden rör sig runt solen med cirka 100 000 kilometer i timmen.

I ett större perspektiv hör förstås bristen på mörker och tystnad till bilden av hur människan har förändrat förutsättningarna för livet på jorden. Många forskare anser att vi har lämnat den innevarande geologiska epoken holocen och trätt in i antropocen, "människans tidsålder", eftersom vår påverkan på jordens miljö blivit så omfattande att det faktiskt är fråga om en ny epok. Ännu är begreppet inte formellt vetenskapligt vedertaget men det används i många sammanhang. Och inför exempelvis den globala uppvärmningen, urbaniseringen, artutrotningen, utfiskningen, mikroplastspridningen och skogsskövlingen kan bara en förhärdat optimist hitta något alarmistiskt i förslaget till övergång.

Man kan naturligtvis tänka sig en form av antropocen karakteriserad av att människans påverkan i huvudsak varit positiv, att vi på olika sätt förbättrat förutsättningarna för biologisk mångfald, god luftkvalitet och korallrevens fortlevnad. Det skulle emellertid ha krävt ett annat ekonomiskt system än ett av ständig tillväxt, konsumism och vinstmaximering driven kapitalism. Då hade vi också gått miste om mycket av det välstånd och den bekvämlighet som betydande delar av planetens befolkning fått njuta av under några generationer.

Det har dock skett till priset av inte bara ljud- och ljusföroreningar, utan en underminering av framtiden. Att fortsätta i samma spår förefaller att vara en färd mot avgrunden, men det är svårt att uppfatta någon vilja till genomgripande systemskiften. "Den som lever får se" kanske kan vara en lämplig devis för antropocen. Och förr eller senare kommer det inte att råda någon brist på vare sig tystnad eller mörker. 🌌

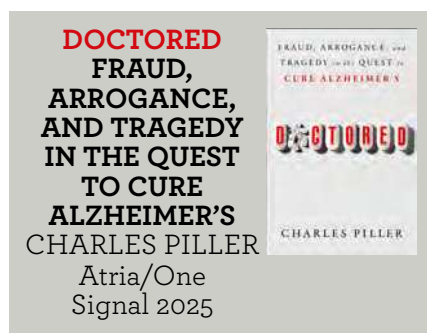
FOTO: SHUTTERSTOCK

Hjortronmyr i Norrland, också mycket tyst.

Alzheimers sjukdom lockar till utbrett forskningsfusk.

Fusket kring alzheimer

MEDICIN

Av Erik W Larsson

Jag kommer nu att skriva fem ord, som jag vill att du upprepar för dig själv. Är du beredd? Då sätter vi igång. Stol – plånbok – tång – munspel – sax.

Utmärkt. Var nu snäll att upprepa samma ord en gång till, och försök även att lägga dem på minnet. Stol – plånbok – tång – munspel – sax. Vi har nu genomfört en liten del av Montreal Cognitive Assessment (MoCA), ett vanligt screeningtest för demens.

MoCA fick viss uppmärksamhet i juli år 2020, då Donald Trump skröt om att ha fått alla rätt på testet. Om det stämmer så betyder det att presidenten troligen inte har demens – eller åtminstone inte hade det för fem år sedan. Den vanligaste formen av demens är Alzheimers sjukdom. Ett tidigt tecken på alzheimer är en svårig-

het att skapa nya minnen. En person med begynnande alzheimer kan vanligen upprepa fem ord utan större problem. Men när hon ombeds att upprepa samma ord några minuter senare är de ofta som bortblåsta.

Diagnostiska instrument som MoCA har en del begränsningar. Resultaten påverkas starkt av dagsform och humör. En lätt huvudvärk eller snuva kan lätt kosta patienten ett poäng eller två. Oro över en sjuk anhörig eller en felparkerad bil kan sänka patientens motivation att memorera ord eller rita klockor. Att mäta demens är allt annat än lätt.

Alzheimers sjukdom står i fokus för den nya boken *Doctored. Fraud, Arrogance, and Tragedy in the Quest to Cure Alzheimer's*. Författaren, Charles Piller, är en grävande journalist vid *Science*, en av världens mest ansedda vetenskapliga tidskrifter. I boken granskar Piller forskningsfusk inom demensområdet, vilket visar sig vara långt mer utbrett än någon tidigare anat.

År 1906 beskrev den tyske läkaren Alois Alzheimer ett fall med en kvinna som led av svår minnesförlust, förvirring och personlighetsförändringar. Vid obduktionen upptäckte han två ovanliga patologiska fynd i hennes hjärna: klumpar av protein (så kallad amyloid) och sammanflätade fibrer som vi numera kallar för tangles. Alzheimer föreslog att amyloid och tangles stör nervcellernas funktion och orsakar de symtom som kännetecknar sjukdomen som bär hans namn.

Hypotesen att amyloid spelar en central roll i Alzheimers sjukdom dominerar fortfarande inom forskarvärlden och ligger till grund för flera stora satsningar från läkemedelsbolagens sida. Charles Pillers bok fokuserar på ett halvdussin karaktärer, varav samtliga är forskare inom neurovetenskap. En av dem är Sylvain Lesné, en charmerande fransos med ett vinnande sätt och hår som för tankarna till George Clooney. Tidigt i sin karriär gjorde Lesné en serie viktiga upptäckter som stödde den så kallade amyloid-hypotesen för Alzheimers sjukdom. Lesné verkade ha "magiska händer" – en term som bland labbforskare beskriver en talang för att producera eftertraktade resultat.

I en banbrytande studie identifierade han ett protein vid namn A β *56, som påstods spela en avgörande roll i sjukdomens utveckling. Lesnés artikel publicerades i *Nature* 2006 och har sedan dess citerats tusentals gånger. Under följande år försökte många andra forskare hitta A β *56, men utan Sylvain Lesnés magiska händer visade det sig svårt. Charles Piller, som länge hade följt forskningen om alzheimer, började ana oråd. Han anlät Matthew Shrag, en ung och idealistisk neurolog, för att granska Lesnés publicerade forskning. Shrag upptäckte snart att många av bilderna av vävnad och proteiner i Lesnés artiklar såg ut att ha retuscherats i Photoshop. Detta gällde inte bara Lesnés mest kända artiklar, utan praktiskt taget alla.

"I Sverige håller vi ännu flaggan högt för vetenskaplig etik. Eller kanske är de ekonomiska incitamenten i vårt land så blygsamma att fusk inte är värt besväret."

Sylvain Lesné var inte ensam. En annan alzheimersforskare med "magiska händer" var Hoau-Yan Wang, knuten till läkemedelsbolaget Cassava. Wang hade utvecklat en molekyl vid namn simufilam, som enligt honom kunde minska uppbyggnaden av amyloid hos personer med alzheimer. Cassava utmålade simufilam som en mirakelkur, och såg sin aktiekurs skjuta i höjden. Men vid närmare granskning av Matthew Shrag såg även Wangs bildmaterial ut att ha blivit retuscherat.

Matthew Shrag's fynd välkomnades inte av någon. När en forskare gör en banbrytande upptäckt flockas kollegor ofta för att samarbeta. Sedan sin artikel i *Nature* år 2006 hade Sylvain Lesné etablerat samarbeten med flera av USA:s ledande alzheimersforskare. Om Lesné visade sig vara en bedragare skulle även deras karriärer och forskningsanslag stå på spel.

Lesnés arbetsgivare vid University of Minnesota lovade att utreda frågan om de manipulerade bilderna. Men tiden gick, och ingenting hände. Desto större blev dramatiken kring Hoau-Yan Wang och Cassava. När rykten om fusk började spridas på nätet rasade Cassavas aktiekurs, och upprörda aktieägare hotade att stämma såväl bolagets styrelse som Matthew Shrag. Intrigen tätnade ytterligare när en Cassava-anhängare anklagade Shrag för att själv ha manipulerat bilder i två av sina tidiga artiklar. Vid en närmare granskning upptäckte Shrag till sin fasa att anklagelserna stämde. Men manipulationen var inte hans egen, utan kunde spåras till hans akademiska handledare Othman Ghribi, som 20 år tidigare hade tagit Shrag under sina vingar.

I bokens mest gripande kapitel blir den rättrådige Matthew Shrag tvungen att anmäla sin gamle vän och mentor för forskningsfusk, och därmed ödelägga hans karriär och rykte. Under bokens lopp upptäcker Piller och Shrag en epidemi av fusk inom forskningen på alzheimer. I de flesta fall har manipulationen syftat till att bestyrka den så kallade amyloidhypotesen.

Att amyloid spelar något slags roll i sjukdomen är de allra flesta överens om, men hur orsakssambanden ser ut är inte uppenbart. Nästan alla med mässling har utslag, men det betyder inte att utslag orsakar mässling. På senare år har två läkemedel mot alzheimer – Aduhelm och Leqembi – lanserats med pompa och ståt. Båda preparaten är syntetiska antikroppar, rikta-

de mot amyloid. Att de minskar mängden amyloid i hjärnan är tydligt, men effekten mot demens är så blygsam att den knappt går att mäta. Därutöver är båda preparaten extremt dyra. Enligt en expert som Piller citerar kostar ett års behandling med Leqembi cirka 90 000 dollar, inklusive vårdbesök och undersökningar. Därutöver är behandlingen knappast riskfri. Amyloid finns inte bara i klumpar mellan celler, utan kan även vara inbakat i väggarna på blodkärl. Att rensa bort dessa lager av amyloid kan försvaga kärlen.

Charles Piller beskriver ett tragiskt fall där en kvinna behandlad med Leqembi drabbades av en massiv hjärnblödning, möjligen orsakad av medicinen. Enligt den obducerande patologen såg det ut som om hennes hjärna hade "exploderat".

I *Doctored* belyser Charles Piller flera problem med den vetenskapliga kulturen, där jakten på positiva och populära resultat är det mest påtagliga. Fusk lönar sig ofta, och risken att avslöjas är liten. Problemen omfattar inte bara universitet och vetenskapliga tidskrifter, utan även de myndigheter som har till uppgift att övervaka läkemedelsindustrin. Det är numera ganska vanligt för inspektörer vid det amerikanska läkemedelsverket FDA att gå vidare till chefsposter vid bolag vars produkter de nyligen har granskat. Offentliga tjänstemän är bara människor, med samma brister som vi andra.

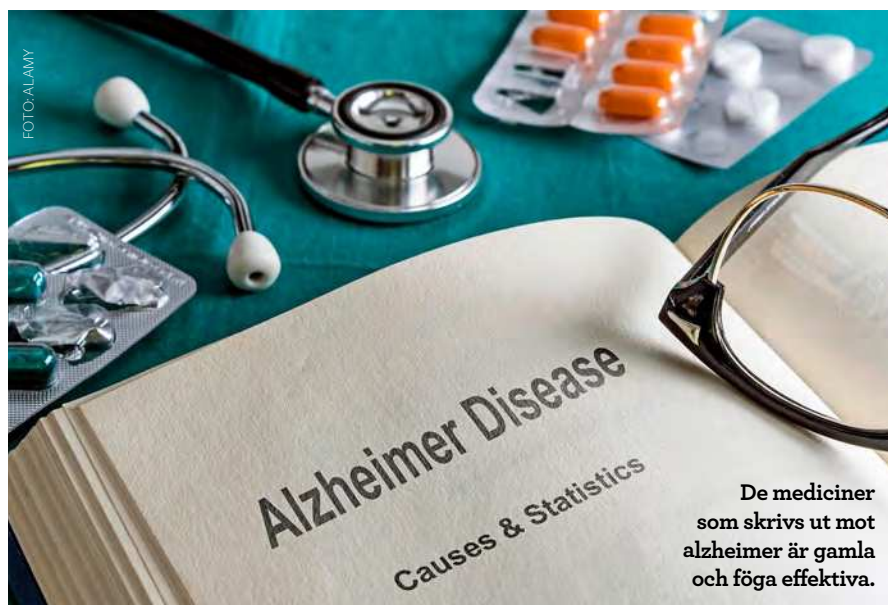
Charles Piller behärskar sitt ämne utan och innan och hans bok går att läsa som en deckare. Författarens bild av den moder-

na vetenskapen är mörk, men de historier han berättar slutar lyckligt, eller åtminstone rättvist. Sylvain Lesné tvingas lämna sin professur och flera av hans artiklar dras tillbaka. Simufilam godkänns aldrig av FDA och dess skapare Hoau-Yan Wang åtalas för bedrägeri. Aduhelm och Leqembi finns att köpa, men har båda floppat på marknaden, delvis till följd av dålig publicitet.

För svenska läsare har boken på sätt och vis ett glädjande budskap. Det fusk Piller beskriver involverar kända akademiker från hela världen, men svenska alzheimersforskare som Kaj Blennow och Henrik Zetterberg lyser med sin frånvaro. I Sverige håller vi ännu flaggan högt för vetenskaplig etik. Eller kanske är de ekonomiska incitamenten i vårt land så blygsamma att fusk inte är värt besväret.

Varför fuskas det så mycket om just Alzheimers sjukdom? Problemet kan nog spåras till bristen på effektiv behandling samt en desperat efterfrågan på nya läkemedel från patienter och anhöriga. De mediciner vi idag skriver ut mot alzheimer är gamla och inte så värst effektiva. Svårigheten att objektivt mäta sjukdomens grad och progress erbjuder också goda möjligheter för manipulation och fiffel.

Detta för oss tillbaka till kognitiva tester och de fem ord vi upprepade i artikelns början. Kommer du ihåg vilka de var? Om du inte minns ett enda så kan minnet vara på väg att svikta. I så fall kan jag i första hand rekommendera nyttig mat, regelbunden motion och mental stimulans i form av korsord och litteratur. Om läkemedel behövs så skulle jag satsa på beprövade sådana, och använda de senaste mirakelkurerna med stor försiktighet. Har man otur kan de få hjärnan att explodera. ❀

De mediciner som skrivs ut mot alzheimer är gamla och föga effektiva.

Hitler i Wien 1938.

FOTO: ALAMY

Hur nazistiskt var Österrike?

**CETTE
AUTRICHE
QUI A DIT
NON À HITLER
1930–1945**
JEAN SÉVILLIA
Perrin 2023

HISTORIA

Av Mats Fält

ett centralt inslag i Österrikes moderna politiska historia är det högernationalistiska partiet FPÖ:s framgångar. Startat efter kriget av bland andra tidigare anhängare av Tredje riket blev det efter hand mer liberalt och samarbetade tidvis med socialdemokratiska SPÖ. Under den dynamiske kampanjpolitikern Jörg Haider svängde det tillbaka mot den auktoritära högern. För någon månad sedan var partiledaren Herbert Kickl på väg att bilda regering med högerliberala ÖVP, efter att ha blivit största parti i höstens val till nationalrådet, Österrikes parlament.

Förhandlingarna med ÖVP kollapsade dock och idag styr en koalition mellan ÖVP, SPÖ och det liberala NEOS i Wien. Regeringsprogrammet blev färdigt väldigt snabbt efter att FPÖ fått korgen av ÖVP, vilket talar för att det nog aldrig var så troligt att Kickl, en mycket kontroversiell person även bland högerborgerliga österrikare, skulle blivit FPÖ:s förste förbundskansler. ÖVP:s krav i förhandlingarna var mycket tuffa och i praktiken omöjliga för FPÖ att acceptera.

FPÖ:s framgångar och förhandlingarna med ÖVP ackompanjerades ofta av referenser till Österrikes mörka histo-

ria av kopplingar till rasism, nazism och diktaturvurmande. Det påstås ibland att österrikarna var mer entusiastiska nazister än tyskarna, men det är troligen inte sant. När det gäller Hitler så borde fler komma ihåg att han hatade Wien – den kosmopolitiska stad där hans första karriär slutade med en pinsam katastrof. Återkomsten efter Anschluss 1938 var en revansch – inte ett kärt återseende.

Bilden av Österrike är motsägelsefull. Underbara landskap, "Sound of Music", fantastisk kultur, rik historia och österrikiskt gemyt kontrasterar mot det

"Hur var det då egentligen? Var Österrike Hitlers första offer, som de allierade under kriget konstaterade, eller jublade massorna när stridsvagnarna rullade in?"

dåliga ryktet, de egna kulturarbetarnas konstanta kampanj mot den inskränkta borgerligheten och associationerna till invandrarfientlighet och fascism. Diktaturen som föregick Hitlers inmarsch är ett komplicerat kapitel som inget turistråd kan reda ut.

Hur var det då egentligen? Var Österrike Hitlers första offer, som de allierade under kriget konstaterade, eller jublade massorna när stridsvagnarna rullade in? Som varm vän av både dubbelmonarkin och det moderna Österrike brukar jag försöka påminna om att det var fler som slöt upp på den av nazisterna mördade förbundskanslern Dollfuss begravning 1934 än som hyllade Hitler på Heldenplatz 1938. De som hyllade kanslern kom dessutom frivilligt – 1938 var det betydligt svårare att avstå.

Jag kan ha rätt men det är svårt att avgöra, menar Jean Sévillat, författare till boken *Cette Autriche qui a dit non à Hitler. 1930–1945*. Det finns inga exakta beräkningar av hur många som faktiskt var ute på huvudstadens gator vid dessa båda till-

fällen. Däremot finns det mycket som tydligt talar för att Österrike inte förtjänat sitt dåliga rykte. Dessutom finns det som alltid ett antal faktorer som gör det svårt att tolka stämningarna i landet.

Efter första världskriget kollapsade dubbelmonarkin och Österrike blev en liten stat med betydande interna motsättningar. De första regeringarna skulle samtidigt avveckla stormaktens administrativa och militära apparat, skapa en ny nation, lösa den akuta ekonomiska krisen och trygga gränserna. De tysknationella och socialisterna i SPÖ ville bli en del av Tyskland – något som var förbjudet

enligt Versailles-fördraget. Många ville ha en socialistisk samhällsomvandling samtidigt som delar av högern helst hade återupprättat monarkin. SPÖ var en bred kyrka, vilket satte gränser för radikalismen till vänster men också gjorde det svårt för partiet att kompromissa. Det var en bräcklig republik som gick in i 1920-talet.

De stora politiska motsättningarna resulterade i att de större partierna skaffade sig egna skyddstrupper. Ledarna för dessa var ofta mer radikala än sina moderpartier och bidrog också till att samarbetsklimatet försämrades. Ledarna för det kristet sociala parti som dominerade politiken avvisade inte samarbete med vänstern, men båda sidor hade svårt att få med sina mer radikala allierade på kompromisser. Resultatet blev på 1930-talet en orientering mot Italien – som stöd mot det ökade trycket från det nazistiska Tyskland.

Författaren hävdar att grunden för den diktatur som infördes i Wien parallellt med Hitlers maktövertagande i Berlin var att motverka det nazistiska inflytandet i Österrike. Det var en diktatur och alla partier förbjöds, förutom Dollfuss Fosterländska Fronten, men förtrycket kan inte jämföras med det i Tyskland.

Folket skulle delta i landets styrelse genom ett korporativistiskt system som byggde på representation av olika intressegrupper. Ideologiskt var utgångspunkten familjen, religionen och de nationella och regionala traditionerna – inte rasism som i Hitlers Tyskland. Vänsterns partier förbjöds men deras organisationer kunde delvis arbeta vidare. Under hand förhandlade regeringen med både partier och fackföreningarna om samarbete i

olika former. Inbördeskriget 1934 var över på några dagar och hade begränsat stöd även bland regimens motståndare.

Regeringen försökte efter de österrikiska nazisternas försök till statskupp 1934, då Dollfuss mördades, stoppa partiets inflytande i landet. Ett antal av de skyldiga till kuppen avrättades, trots protester från Berlin, och tusentals nazister sattes i fängelse. Stödet för denna politik var överväldigande, trots att flera partier fortfarande i princip var för en anslutning till Tyskland. Man bör dessutom komma ihåg att till exempel SPÖ:s medlemmar då inte visste hur radikalt Hitler skulle förändra sitt land.

Förutom det lilla och kuvade österrikiska nazistpartiet stod de flesta bakom motståndet mot nazisterna. Regeringen hade löpande kontakter med den tidigare tronföljaren Otto von Habsburg, som upplevdes som ett verkligt problem av ledningen i Berlin. Representanter för det gamla kungahuset besökte Österrike och förde samtal om hur trycket från Tyskland skulle kunna motverkas. Flera ministrar i Wien var monarkister. Den österrikiska patriotismen växte och blev en alltmer närvarande del av medborgarnas liv, inte bara ett populärt inslag i regimens propaganda.

Efter några år ökade trycket från Tyskland igen. Eftersom Mussolini valt att alliera sig med Hitler kunde Rom inte längre fungera som motvikt mot Berlin. Dollfuss mindre karismatiske men kompetente efterträdare, Kurt von Schuschnigg, försökte förhandla med Hitler, men utan stöd från vare sig västmakterna eller Italien hamnade han i en omöjlig situation. Inget land var berett att hjälpa Österrike mot nazisterna.

På egen hand hade man ingen realistisk möjlighet att stå emot den tyska armén – trots att Hitlers styrkor drabbades av stora logistiska problem under inmarschen i landet. Wien valde den danska lösningen och undvek blodspillan.

En folkomröstning utlystes men tyskarnas inmarsch gjorde det omöjligt att genomföra planerna. Den mycket omfattande kampanjen för att rösta ja till fortsatt nationell självständighet möttes av stor sympati, inte bara på grund av lojalitet mot regimen. Enligt tyska SS egna beräkningar så hade högst 33 procent av väljarna i Wien i en demokratisk omröstning röstat för anslutning till Tyskland. Stödet hade varit betydligt lägre i resten av landet. Att siffrorna blev helt annorlunda i nazisternas egen omröstning är inget att förvånas över.

Med något undantag var förbundslän-

>>

Herbert Kickl hade regeringsmakten inom räckhåll.

derna tryggt regimtrogna liksom armén, som fick order att lägga ned vapnen vid den tyska inmarschen. De österrikiska yrkesofficerna var kanske inga brinnande republikaner men de flesta hade inga sympatier för nazisterna.

Hur var det då med entusiasmen för partiet och dess sidorganisationer? Enligt författaren var stödet för partiet inte större i Österrike än i Tyskland. Många löste medlemskort men liksom i andra totalitära stater handlade det inte sällan om att underlätta karriären snarare än om någon djupare ideologisk övertygelse. Vad gäller SS och SA var det färre som anslöt sig i Hitlers forna hemland än i Tyskland. Kända undantag finns naturligtvis, men de är inte något bevis för att österrikarna skulle ha varit mer entusiastiska nazister än sina grannar i norr.

Jean Sévillas beskriver också detaljerat motståndet mot nazismen i Österrike. Det var utbrett och handlade inte minst om grupper inom den katolska kyrkan, som riskerade sitt eget liv för att sprida propaganda, gömma flyktingar och i hemlighet diskutera hur ett nytt, fritt Österrike skulle kunna byggas upp. Många avrättades under krigsåren. Österrikarna hamnade i ett besvärligt mellanläge när de införli-vats med en annan stat som många av dem egentligen inte hade något emot, om det inte varit för nazisterna och det förödande kriget. Många fäder och söner tjänstgjorde i krigsmakten under krigsåren.

Den ofta ambivalenta inställning-

en till Tyskland påverkade även motståndet utanför Tredje rikets gränser. Till en början var det svårt att engagera Socialdemokraterna eftersom partiet i grunden var förespråkare av en förening med Tyskland. Senare under kriget fick andra grupper övertaget inom SPÖ och de då kunde delta mer aktivt i kontakterna med de allierade tillsammans med både kristdemokrater och monarkister.

Det blev successivt allt tydligare att det skulle gå att samla en bred majoritet för ett fritt och självständigt Österrike. Om man får tro opinionsundersökningarna var det först flera decennier efter krigsslutet som fler identifierade sig främst som österrikare och först i andra hand som tyskar i den lilla alprepubliken.

Sévillas bok redovisar många goda argument för att se mer positivt på Österrikes historia under både mellankrigstiden och krigsåren. Det är uppenbart att han delar undertecknads sympati för landet, i författarens fall grundlagd av faderns lyckliga tid som fransk krigsfånge på landsbygden, men framställningen underbyggs med riktigt med statistiska uppgifter och referenser till andra källor. Sévilla väjer inte heller för att till exempel beteckna ständsstaten under senare delen av 1930-talet som en diktatur, samtidigt som han slår fast att dess främsta funktion var att hejda nationalsocialismen vid gränsen till Tyskland. Dollfuss var ingen hjälte men han hade en mycket svår uppgift. Det var enklare när österrikisk politik handlade om expansion genom äktenskapsavtal. ✿

Sound of Music, en annan bild av Österrike.

Hoten

DEMOCRACY'S DESTRUCTION?

CHANGING PERCEPTIONS OF THE SUPREME COURT, THE PRESIDENCY AND THE SENATE AFTER THE 2020 ELECTION

JAMES L GIBSON

Russell Sage Foundation 2024

TECHNO-POPULISM

THE NEW LOGIC OF DEMOCRATIC POLITICS

CHRISTOPHER J BICKERTON,

CARLO INVERNIZZI

ACCETTI

Oxford University Press 2021

Kapitolium den 6 januari 2021,
ett crescendo av kaos.

FOTO: GETTY IMAGES

mot demokratin

POLITIK

Av Sten Widmalm

Den politiska turbulens vi nu ser i länder som tidigare haft en stabil demokratisk utveckling, är svår att få grepp om – såvida man inte nöjer sig med förklaringar som går ut på att det mesta handlar om en kamp mellan fascister och demokrater, eller de onda mot de goda. Försöker man se vad som finns bakom schablonerna så är det inte lätt att hitta allmängiltiga mönster. Men det finns forskning om hur de västerländska demokratierna förändras, eller inte förändras, som ger intressanta svar.

I *Democracy's Destruction?* av statsvetaren James L. Gibson undersöks i vilken mån amerikansk opinion påverkades av den politiska turbulensen under valkampanjerna 2020 och dramatiken i början av 2021. Konflikterna handlade bland annat om utnämningar till Högsta domstolen och hur domstolen har agerat i rättsfall som givit upphov till viktiga prejudikat. Allt ledde till ett crescendo av kaos den 6 januari 2021 när Kapitolium stormades. Av en ren slump hade Gibson under den perioden genomfört ett flertal opinionsundersökningar som han använder i boken som ett naturligt experiment. Hur mycket påverkades ame-

rikanernas tilltro för viktiga demokratiska institutioner av allt som hände? Tappade folket tron på demokratin?

Utgångspunkten för Gibsons bok är att statliga institutioner, och i synnerhet de som skyddar demokratin och rättsstaten, måste betraktas som legitima av folket. Det är ett axiom inom statsvetenskapen. Max Weber beskrev för över hundra år sedan att moderna stater är beroende av ett så kallat *legal-rationellt styre*. För att kvalificera sig som en stat måste de som styr ha kapacitet att upprätthålla våldsmonopolet och kontrollera landets fysiska gränser. Men för att landet ska kunna styras effektivt krävs det att lagar skapas och samordnas på rationell grund.

Lagarna i en modern stat skapas med goda och logiskt begripliga argument – inte genom ett ojämnt system som säger att det som är rätt beror på gud, härskarens karisma eller ett släktträd. Men ska lagarna kunna omsättas i verkligheten så krävs det även en modern byråkrati. Byggs den upp på rätt sätt så skapas den legitimitet som är ovärderlig för alla som vill styra ett folk med något mer raffinerade metoder än bara bestraffning. Om medborgarna betraktar lagarna som legitima så följer man dessa frivilligt. Oftast i varje fall. Och fungerar den biten av ett samhälls styre bra så finns det plats för en fungerande demokrati.

Gibson är främst intresserad av de

demokratiska institutionernas legitimitet när han analyserar vilka effekter valkampanjen 2020 och den efterföljande attacken mot Kapitolium fick på opinionen i landet. De som stormade Kapitolium siktede ju mot demokratis hjärta. Men hur väl lyckades de extrema Trumpisterna och Qanon-aktivisterna med att underminera tilltron till demokratiska institutioner?

Tyvärr är studiens genomförande inte helt lyckat. Vad som kan jämföras mellan de olika enkäterna är begränsat. Flera delar av boken skrevs dessutom som en brandutryckning under våren 2021 för att sedan, av olika skäl, läggas på is fram till hösten 2024. Men flera av slutsatserna är ändå väl värda att lyfta fram.

I undersökningarna står demokratiska värderingar och tilliten till demokratiska institutioner – främst Högsta domstolen, Senaten och presidentämbetet – i centrum. Gibsons enkäter möjliggör även jämförelser med opinioner bland minoritetsgrupper. Påverkades vissa mer än andra?

Gibson kommer fram till att stödet för demokratiska institutioner generellt sett klarade sig bättre än vad man kunde ana. Stödet för Högsta domstolen ökade från juli till december 2020. Vissa institutioner fick alltså ökad legitimitet under turbulensen. Dessutom kom sympatier för president Biden att öka efter attacken mot Kapitolium 2021 – även bland dem som inte hade röstat på honom i valet 2020. Det visar sig att en stor andel av dem som litar respektive inte litar på demokratiska institutioner intog sina positioner i god tid före valet 2020.

Men det finns vissa skillnader i hur olika grupper påverkades. I den svarta delen av befolkningen rådde det före valet högre misstro mot demokratin och demokratiska institutioner än bland vita. Och de med redan låg tilltro till demokratiska institutioner påverkades mer negativt av turbulensen än de med hög tilltro. Skador som går att spåra handlar om en polarisering längs etniska skiljelinjer. Det kan på sikt visa sig vara ett större hot mot demokratin än en ökad polarisering efter ideologiska skiljelinjer. Det är lätt att hålla med Gibsons sista mening i boken om att Amerikas kamp för demokratis överlevnad är långtifrån över. Uppenbarligen inser även Gibson att det finns mer än medborgarnas syn på institutioner att oroa sig för.

Av det skälet är det viktigt att nämna boken *Technopopulism* av statsvetarna Christopher J. Bickerton och Carlo Invernizzi Accetti, som handlar om hur den politiska kulturen förändras. De undersöker och beskriver hur politiska ledare i olika länder och partier offentligt motiverar att just deras politik bör anses

>>

som ”nödvändig.” Det låter till en början som att Bickerton och Accetti bara sällar sig till diskussionen om populism. Men de gör det inte så enkelt för sig.

Standardsvaret på frågan om varför graden av demokrati sjunker även i gamla demokratier var till helt nyligen att populism – och i synnerhet högerpopulism – var det huvudsakliga problemet. Att politiska ledare definierade sig och sitt eget parti som de enda *sanna* representanterna för folket – eller i varje fall den del av folket som skulle räknas. Dessutom kritiserades ”eliter” och ”etablissemangen” för att topptyra politiken och göra allt för att finna bort folkviljan. Ytterligare en definierande egenskap för populisterna är att de förespråkar enkla lösningar på svåra och komplexa samhällsproblem.

Men i debatterna om populism kom detta relativt trubbiga begrepp snart att användas ganska selektivt – inte så sällan mest för att hänga på meningsmotståndare ett nedsettande epitet. Bickerton och Accetti går emellertid mer på djupet genom att beskriva en retorik som fjärrar sig från vänster/högerskalan. De studerar politiker i Storbritannien, Spanien, Italien och Frankrike och tillför ytterligare en dimension i analysen – nämligen teknokrati.

Alla demokratier tillämpar teknokrati i någon form. Vissa delar av statsapparaten måste skötas av experter. I Sverige är Riksbanken ett exempel. Men om för mycket makt delegeras till experterna så minskar graden av demokrati. Detta är en fråga som är särskilt viktig i forskningen om utvecklingen i exempelvis EU och Sverige. Det är viktigt att här påpeka att Bickerton och Accetti i sin forskning inte främst studerar hur makt de facto förs över från de folkvalda till experter av olika slag. De slår ihop begreppen till ett enda – teknopopulism – och menar att det beskriver hur moderna politiker försöker frigöra sig från partiernas inflytande genom att hävda att de talar direkt till folket som allas problemlösare.

Enligt tidigare synsätt så har teknokrati och populism porträtterats som oförenliga strategier för att skapa legitimitet för makthavare. Men när Bickerton och Accetti talar om teknopopulism så är det för att en av deras huvudpoängar är att politiska ledare *kombinerar* populismen med en teknokratisk retorik. Populisterna hävdar att de enar folket. Och för att på bästa sätt lösa problem i samhället – eller rådande ”utmaningar” som det brukar heta i förvaltningsjargongen – så får experterna uppdraget att laga det som är trasigt.

Tidigare har tanken varit att när experter träder in som problemlösare så kan de inte ställas till svars inför folket som poli-

”Standardsvaret på frågan om varför graden av demokrati sjunker även i gamla demokratier var till helt nyligen att populism – och i synnerhet högerpopulism – var det huvudsakliga problemet.”

tikerna. Men de kan ställas till svars inför andra. De antas då styras av rationella argument snarare än av ideologiska och politiska motiv. Men när teknopopulism präglar politikens budskap så är det inte på det sättet styrningen fungerar i praktiken. Teknopopulism innebär att ideologier spelar en allt mindre roll för hur politiken motiveras och utformas. Men den gamla (och ofta litet väl naiva) synen på experter som ideologiskt och politiskt obundna är inte vad teknopopulisterna vurmar för här. Det handlar i praktiken om en politisering av expertrollen.

Att det har blivit såhär i flera länder hänger ihop med att de politiska partierna har förlorat mycket av sin betydelse för medborgarna. När politiken i demokratierna präglades av tävlan mellan ideologier, fick både populisterna och teknokratiidealet mindre utrymme, menar Bickerton och Accetti. Men så är det i avsevärt mindre utsträckning nu – även om de demokratiska institutioner står kvar, och, precis som Gibson visar i sin analys, uppskattas av medborgarna.

Partierna har fått en underordnad roll och politiken har i flera avseenden avideologiserats. När det sker ökar betydelsen av teknopopulism. Den innebär att den som säger sig kunna ena folket, och som med experternas hjälp ska lösa de svåra problemen, får större chans att röstas fram som ledare. Men märk här att politisering av frågor inte försvinner. Tvärtom. Faran ligger enligt Bickerton och Accetti att förändringen gör att när partierna förlorar sin legitimitet så får vi en situation där samhälle och politik separeras. Därför är teknopopulismen ett auktoritärt spår.

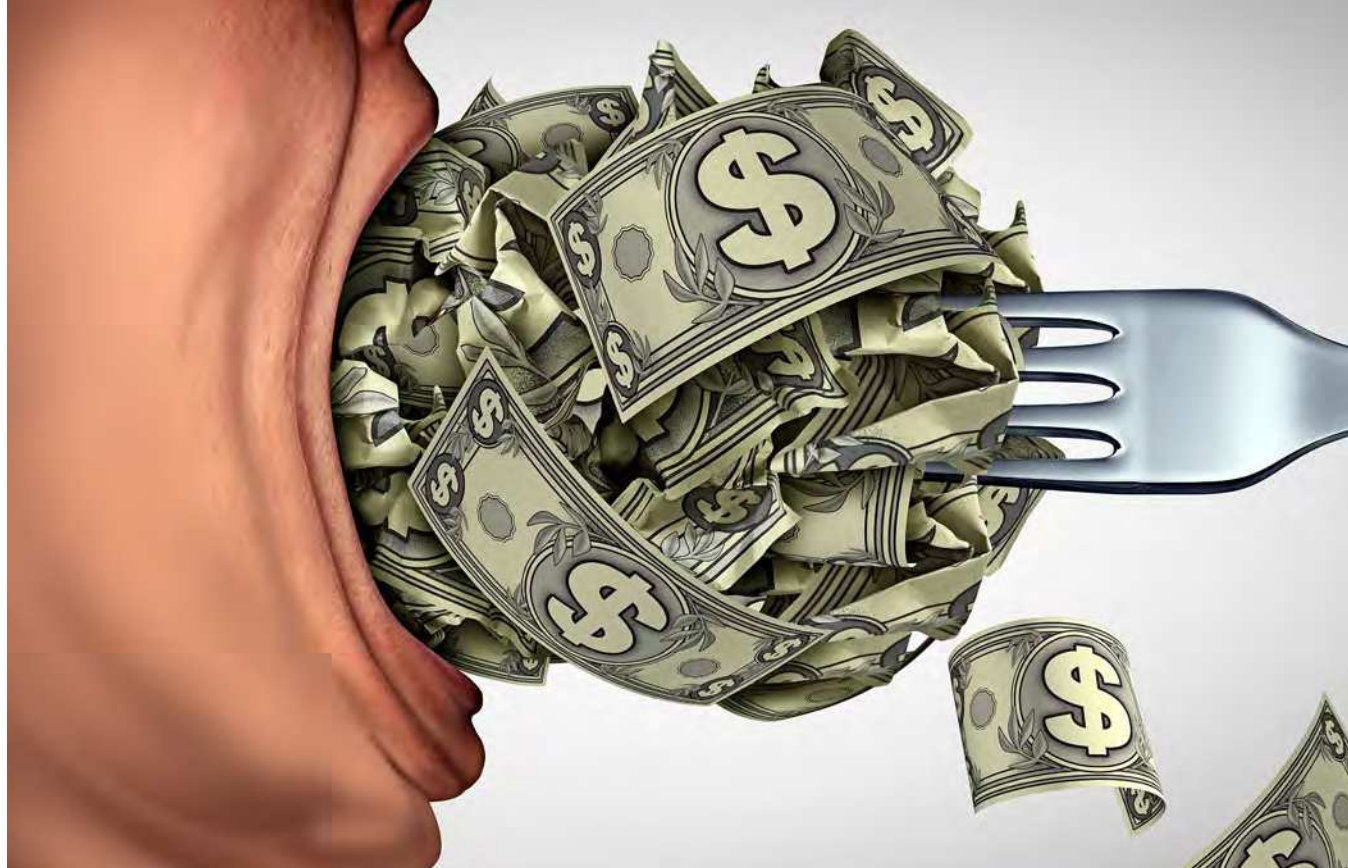
Problemet är alltså inte i sig att politiker tar hjälp av experter. Problemet är att politiken offentligt paketeras så att det ser ut som att experter är bra därför att de kan enas om lösningar där politiker ska hålla fingrarna borta. Och vi ser

idag hur det budskapet förs fram i exempelvis miljöfrågorna, i frågor som handlar om hur kriminaliteten ska motverkas och hur ekonomin ska skötas. Och medborgarna tycks gilla expertstyret. Men baksidan är att det blir oklart vem som egentligen har ansvaret för de beslut som fattas – samtidigt som poängen med att ha folkvalda politiker blir underminerad.

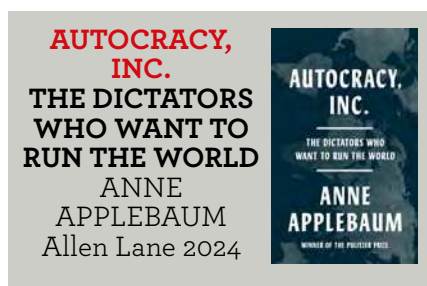
Vad som här går förlorat är inte bara partiernas relevans, utan även förståelsen för att politik i en demokrati drivs framåt av förhandlingar och förmågan och viljan att ingå i kompromisser. Teknopopulisterna menar att de kan ena folket genom att få bort meningsskiljaktigheter. Men den idén är i grunden auktoritär. Syftet med demokrati är ju att hitta fredliga lösningar på intressekonflikter utan att alla måste tycka lika.

Precis som med *Democracy's Destruction?* så har *Technopopulism* sina metodologiska brister. Böckerna illustrerar sina poängar litet väl selektivt ibland. Men det är lätt att känna igen teknopopulismen – inte bara i de exempel som Bickerton och Accetti tar upp. Både Tyskland och USA skulle kunnat passa in i analysen. Och i viss mån Sverige.

Samtidigt är det tveksamt om avideologiseringen har gått så långt som författarna ibland hävdar. Väljare liksom politiker kan fortfarande placeras på en höger/vänsterskala – och det medger även Bickerton och Accetti. De stora politiska frågorna handlar fortfarande om hur statens inflytande ska vidgas eller begränsas, individernas frihet kontra synen på grupprättigheter och så vidare. Men det Bickerton och Accetti beskriver är trots allt viktigt för att förstå hur demokratier förändras och hotas. För även om medborgarna värnar om sina friheter och litar på demokratiska institutioner, så råder det heller ingen tvekan om många lockas av tanken att få avstå från att delta i politik. Visst. Vi är bra på att gå och rösta. Men det räcker inte för att hålla demokratin vid liv. 🌸

Kleptokraterna har rofferi som ideologi

GEOPOLITIK

Av Ann-Sofie Dahl

Edikationen som inleder Anne Applebaums senaste bok säger en del om vad som väntar på de kommande sidorna: "For the optimists". Det ska gudarna veta att det behövs optimister i detta mörka tidevarv – men dessvärre blir dessa inte särskilt många fler tack vare Applebaums bok *Autocracy, Inc.*

Snarare tvärtom. Vilket inte på något vis ska hållas emot Applebaum. Snarare tvärtom.

Att Anne Applebaum är en ledande företrädare för genren samtida dysterhe-

ter har vi vid det här laget kunnat konstatera sedan ett bra tag tillbaka. Så blir det lätt när man skriver om de ämnen som hon ger sig i kast med; viktiga och tunga och knappast av det lättsamma slaget.

Först publicerade hon ju flera böcker om Stalin och sovjetiska övergrepp i Gulag. Nu handlar det ännu en gång om vår samtid; om den västliga demokratiens gradvisa men stadiga tillbakagång och den autokratiska världens lika stadiga frammarsch, med allt vad det innebär för oss andra.

Den är med andra ord en logisk fortsättning på hennes tidigare bok, *Twilight of Democracy. The Failure of Politics and the Parting of Friends* (2020). Denna personliga berättelse börjar med en millenniefest på den polska landsbygden för Applebaums och maken Radek Sikorskis (Polens utrikesminister under Donald Tusk) sisådär hundra närmaste vänner,

av vilka åtskilliga därefter har rört sig bort från de demokratiska värderingar som dittills har bundit dem alla samman.

Och på den vägen är det, för som Applebaum redan inledningsvis konstaterar i sin nya bok:

"The autocrats believe that they are winning." Det har de också all anledning att tro, vilket Applebaum därefter visar med en störtflod av illustrativa exempel.

Men hur blev det egentligen så här och hur kan vi i väst vända trenden och ta tillbaka övertaget? Det är frågan som Applebaum försöker besvara i denna samling av artiklar – eller snarare essäer – som ursprungligen har varit publicerade i tidskriften *The Atlantic*, där hon är en flitig och uppskattad skribent.

Ären har ju gått och nu är det länge sedan vi skrev 1989, när vi i väst stod på den segrande sidan. Och så skulle det

"I grund och botten handlar allt om den egna vinningen. Att sko sig, roffa åt sig, berika sig, plundra, såväl de egna länderna och befolkningarna som sin omgivning, och konsekvent lägga vantarna på allt av värde."

»

förbli, trodde en del som läste sin Fukuyama slarvigt. Historien var aldrig slut.

Några decennier senare är läget som vi vet ett helt annat. Medan alltför många i väst trodde på den eviga freden och agerade därefter, har mörka och autokratiska krafter bit för bit tagit kontrollen över väsentliga delar av våra samhällen.

Diktaturer och autokrater av varierande grad av hänsynslöshet har det i och för sig alltid funnits, så det är i sig inget nytt. Skillnaden nu är att de är fler, de är mångfald starkare – och inte minst sättet på vilket de samarbetar med likasinnade; målmedvetet, framgångsrikt och brutalt på kors och tvärs över gränser, och till sin hjälp har de alla upptänkliga medel och resurser.

Politiskt, militärt, ekonomiskt, olika slags medier och mycket, mycket mer.

Penningtvätt, korruption, skumma fastighetsaffärer och inköp av mark, sabotage av infrastruktur, cyber- och hybridattacker, påverkansoperationer, mord på oppositionella, desinformation, twittrande trollfabriker – you name it. De har det och de använder det utomordentligt effektivt.

Allt det är numera vardagsmat. Och kreativiteten är det då inga problem med i det här ljusskygga sällskapet.

Någon egentlig ideologisk gemenskap handlar det för det mesta inte om, även om det finns nära band sedan länge mellan till exempel Kuba och Venezuela och Ryssland.

Mest handlar det om att vara anti oss andra: anti-väst, anti-USA, anti-EU, anti-demokrati.

Förutom det förenas detta disparata

Donald Trump och Kim Jong-un delar möjligen intressen.

sällskap i nord och syd, öst och väst av ett annat gemensamt drag: de är alla formidabla *kleptokrater*.

I grund och botten handlar allt vad de ägnar sig åt om den egna vinningen. Att sko sig, roffa åt sig, berika sig, plundra, såväl de egna länderna och befolkningarna som sin omgivning, och konsekvent lägga vantarna på allt av värde.

Det är det som är den bärande affärsidén.

Det kanske allra mest överraskande, och skrämmande, i boken är egentligen inte själva existensen av detta nätverk, som väl de flesta vid det här laget har ett hum om – utan vidden och omfattningen av dess infiltration, långt in i minsta vrå av vår värld.

Bäst blir det när Applebaum kopplar ihop mängden av fakta med privata minnen och personliga möten. Som samtalet vid en middagsbjudning med en euro-

peisk diplomat, just hemkommen från en resa i Afrika, där han förfärats över hur de afrikanska studenterna med hull och hår tagit till sig den ryska propagandan om kriget i Ukraina. Alla de gamla bekanta lögnerna om de ukrainska nazisterna och Nato som hotar Ryssland räknades upp som förklaringar till kriget.

Diplomaten kunde inte för sitt liv förstå hur detta kunde vara möjligt och funderade på förklaringar: var det manne den europeiska koloniseringen som spökade i bakgrunden? Eller västvärldens oförmåga att hantera problematiken i det som går under samlingsnamnet det globala syd?

Sanningen visade sig vara en helt Sannan, både enklare och mer obehaglig på en och samma gång.

Nämligen de ryska och kinesiska tv-bolag som lagt beslag på den afrikanska kontinentens nyhetssändningar och bombarderar tittarna i afrikanska länder med sin propaganda.

En annan aha-upplevelse blir det säkert också för många läsare när Applebaum redogör för den långtgående koordineringen bakom till synes separata världspolitiska händelser. Som hur rapporter om en plötsligt uppkommen (och mestadels uppiktad) "Ukraine fatigue" sprids vid exakt samma tidpunkt som Iranstödda Hamas massakrerar oskyldiga israeler den 7 oktober 2023.

Bara någon vecka därefter börjar likaledes Iranstödda huthirebeller attackera sjöfarten i Röda havet. Till stöd för Hamasterroristernas attack, givetvis, men i lika hög grad för att distrahera USA och Europa från kriget i Ukraina.

Men vad ska vi då ta oss till här i väst för att försvara oss mot detta vidsträckt globala nätverk av mörkerkrafter? I ett avslutande kapitel med den hoppfulla

Angela Merkel i gemylligt samförstånd med Vladimir Putin.

FOTO: GETTY IMAGES

rubriken "Democrats United" listar Applebaum några förslag.

Först handlar det om ökad *transparens*. Om att synliggöra de mängder av finansiella transaktioner som nu ofta går under radarn och möjliggör för den transnationella kleptokratin att sprida sitt inflytande och ägande.

En målinriktad och massiv propagandainsats krävs också, menar Applebaum, för att bemöta all desinformation och alla *fake news* på olika plattformar, och det helst innan de falska uppgifterna ens har lyckats ta sig ut i nyhetsflödet.

Ett annat stort problem för Europas säkerhet är det beroende av Ryssland som framförallt Tyskland och dess kansler Angela Merkel skapat för både det egna landet och grannarna, inte minst vad gäller energi. Tron på "Wandel durch Handel" – att ekonomiskt utbyte länder emellan per automatik skulle leda till politisk utveckling – är, konstaterar Applebaum, i grunden felaktig och rentav farlig för oss i väst.

Sammantaget är det alltså smått monumentala uppgifter som väntar om vi ska kunna vända skutan åt rätt håll igen. Det mesta av det som Applebaum radar upp är definitivt lättare sagt än gjort.

Ovanpå det har dessutom ytterligare ett allvarligt problem tillkommit sedan Applebaum gav ut sin bok. Han heter Donald Trump.

Trumps återkomst som amerikansk president får alla förhoppningar till USA som det godas företrädare och försvarare att rasa samman; med honom är supermakten numera en del av problemet, inte lösningen.

Att de amerikanska väljarna än en gång valt en president med klara autokratiska böjelser ändrar hela spelplanen för oss andra.

Som läsare önskar man därför att Applebaum hade tagit sig tid att invänta resultatet av det amerikanska presidentvalet i november, och allra helst även lugnat sig till en bit efter installationen. Nu saknas en helt avgörande dimension i en i övrigt lysande bok.

Å andra sidan är ju den amerikanske presidenten en pålitlig leverantör av stoff för en uppföljning om den autokratiska och kleptokratiska världen i en nästa bok av Anne Applebaum.

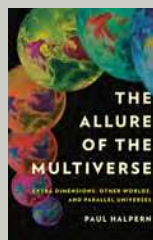
Frågan är bara om det finns några optimister alls kvar vid det laget. ❄

Vakuumbillståndets virtuella partiklar, viktiga för teoribildning inom fysiken.

En teoretisk katastrof?

PHOTO SHUTTERSTOCK

THE ALLURE OF THE MULTIVERSE
EXTRA DIMENSIONS, OTHER WORLDS, AND PARALLEL UNIVERSES
PAUL HALPERN
Basic Books 2024

KOSMOLOGI

Av Helena Granström

Man behöver inte vara Karl Popper för att ställa sig frågande till vetenskapligheten i följande yttrande: "Vår värld är omgiven av ett oräkneligt antal parallella universum, som vi aldrig kommer att kunna besöka eller observera." Ändå är det inom flera grenar av den samtida fysiken ett inte bara accepterat, utan till och med bärande, antagande. Vilket förstås inte innebär att det är oomtvistat, något som också framgår tydligt under läsningen av fysikern och populärvetenskapliga författaren Paul Halperns *The Allure of the Multiverse*.

Det icke-observerbara spelar en dubbel roll inom vetenskapen: Å ena sidan genom att markera dess gräns mot spekulativen, men å andra sidan genom att inte sällan inta en avgörande position inom dess teoribildningar: Kvantmekanikens Hilbertrum av realiserade möjligheter, vakuumbillståndets virtuella partiklar, de svarta hålens insida och det tidiga universum som ännu inte blivit genomsläppligt för ljus och från vilket ingen strålning därför kan emanera är bara några exempel.

Dessutom är det inte ovanligt att det spekulativa så småningom förskjuts in i vetenskapens område, i takt med att experiment och observationer blir alltmer precisa. Vid 1800-talets slut riktade till exempel en inflytelserik röst som fysikern och filosofen Ernst Mach skarp kritik mot de fysiker som likt pionjären Ludwig Boltzmann införlivade idén om atomen i sina teorier – en idé som vid denna tid ännu saknade entydiga belägg.

De direkta observationerna till stöd för atomteorin kom som känt att inte långt därefter bli både starka och många. Att något motsvarande ska ske med idén om ett multiversum, det vill säga: existensen av parallella världar som av ett eller annat skäl befinner sig utom räckhåll för oss, tycks emellertid osäkert som bäst. I själva begreppet parallellt universum ligger ju nämligen just dess otillgänglighet, oavsett om den härrör från stora fysiska avstånd, dolda dimensioner eller någonting än mer abstrakt.

Begreppet multiversum kan alltså, som Halpern också påpekar, ha ett antal olika innebörder, och en typ av parallell verklighet som de flesta av oss är beredda att acceptera som fullt verklig är ju den som pågår strax utanför vårt observerbara universum, det vill säga: på platser i universum från vilka ljuset ännu inte hunnit nå fram till oss under de knappt 14 miljarder år som förflötit sedan big bang. Det universum vi har möjlighet att observera utgörs av en sfär med oss i centrum – en sfär som oavslutligt växer i takt med att tiden går och ljuset från mer avlägsna delar av universum når oss. Att avvisa tanken på något verkligt existerande utanför denna expanderande sfär som spekulativ bara för att vi just nu inte har tillgång till det framstår som skeptiskt i överkant, ungefär som att betvivla att >>

månen är där när ingen tittar på den.

Flertalet av fysikens och kosmologins parallella universum är emellertid inte fullt så okomplicerade – och vilket mått av skepsis som kan anses vara befogat är också långt ifrån uppenbart. Ett av de tidigaste exemplen på en utvecklad användning av multiversumidén var amerikanen Hugh Everetts så kallade många världar-tolkning av kvantmekaniken, formulerad 1957; en konstruktion avsedd att lösa det dilemma som går under namnet mätproblemet.

Det är ett problem som kanske enklast kan sammanfattas som det förklaringsmässiga glapp som existerar mellan å ena sidan den mångtydiga subatomära värld vars gäckande superpositioner av möjliga tillstånd beskrivs exakt av de vågfunktioner som är lösningar till kvantmekanikens Schrödingerekvation – och å andra sidan den storskaliga verklighet som vi iakttar med våra sinnen, där saker aldrig kan existera på mer än ett ställe samtidigt och där objekt som befinner sig på vitt skilda platser inte heller kan utöva omedelbart inflytande över varandra. Det traditionella sättet att överbrygga denna klyfta har varit att stipulera det som kallas för vågfunktionens kollaps: Det vill säga: att slå fast att Schrödingerekvationen beskriver utvecklingen för ett kvantmekaniskt system ända till dess att vi utför en mätning på systemet, för att till exempel ta reda på dess läge. Vad som då antas ske är att kvantmekanikens knippen av till hälften realiserade möjligheter ögonblickligen störtar samman i ett enda förverkligat faktum – ett skeende som uppenbarligen placerar den mänskliga observatören i en ytterst central roll.

Faktum är att denna förklaringsmodell en gång fick självaste Einstein – som trots att han med sitt arbete om den fotoelektriska effekten bidrog till att lägga grunden för kvantfysiken, alltid förblev djupt skeptisk till denna teori – att i uppgivenhet vända sig till kollegan David

”Eftersom dessa modeller med sina otaliga alternativa verkligheter är förmögna att förklara i stort sett vad som helst, förklarar de i själva verket ingenting.”

Mermin med den av allt att döma uppriktiga frågan: Är månen där när ingen tittar på den?

Hugh Everetts lösning på problemet med vågfunktionens föregivna kollaps var lika enkel som barock: Han påstod helt enkelt att vågfunktionen aldrig kollapsar. När det kvantmekaniska systemet befinner sig svävande mellan möjligheter svävar vi, menade Everett, med den: Den forskare som efterfrågar läget hos en viss partikel kommer inte att tvinga den att välja mellan här och där – han kommer istället själv att klyvas i en forskare som finner den här, och en forskare som finner den där, medan den växande vågfunktion av vilken han själv blivit en del fortsätter att utvecklas enligt Schrödingerekvationens matematiskt exakta dynamik.

Själva utgångspunkten för Everetts teori är med andra ord både avskalad och simpel: Anta att Schrödingerekvationen gäller och foga ingenting alls till den – inga extra instruktioner, inga antaganden om mätprocesser eller mänskliga medvetanden som orsakar kollaps, ingenting. Dess resultat, däremot, är emellertid allt annat än minimalistiskt, nämligen en ständigt expanderande mångfald av parallella världar som oupphörligt klyvs i nya och åter nya varje gång en enda av universums partiklar ställs inför valet att befinna sig i det ena eller andra tillståndet.

Mycket riktigt har också denna konsekvens fått många att dra öronen åt sig, och Everetts tolkning av kvantmekaniken betraktades länge, i den mån den alls var känd bland forskare, som en klar utkantsposition.

Men uppenbarligen är fysikersamfundets tidigare så skeptiska förhållnings-

sätt till parallella världar på väg att förändras, och det är just genom denna förändring som Halpern lugnt och metodiskt leder sin läsare vid handen. Till Everetts kvantmekaniska multiversum har nämligen under de senaste decennierna kommit att fogas flera andra, inte minst de som befinner sig i fokus för en djupgående konflikt forskare emellan: den som rör den antropiska principen.

Under antagandet att vårt universum är det enda i sitt slag (om än mer omfångsrikt än vad vi för närvarande kan se) ställs nämligen den fysiker eller kosmolog som vill göra reda för sakernas tillstånd inför en utmaning. Han eller hon måste, till exempel, kunna förklara hur det kommer sig att naturkonstanter som elementarpartiklarnas massa, gravitationens styrka och den mörka energin alla har värden i det extremt snäva spann som gör att galaxer har kunnat formas och liv därmed bli möjligt, när de värden som man teoretiskt skulle förvänta sig tvärtom skulle göra denna utveckling utesluten.

Den antropiska principens svar på denna gåta tydliggörs bäst genom en analogi: Vi frågar oss inte hur det kan komma sig att jorden ligger på ett sådant perfekt avstånd från solen, med vatten och kolföreningar och ett precis lagom temperaturspann för att liv ska kunna uppstå och frodas – vi inser att vi som levande varelser befinner oss här därför att dessa livsgynnande förutsättningar råkar existera just på denna plats. Och på motsvarande sätt, då, med universums beskaffenhet: Vi lever i ett universum med för liv gynnsamma förutsättningar helt enkelt för att vi som levande varelser inte hade kunnat finnas någon annanstans. Det är, kort sagt, bara i ett universum med mycket specifika värden på fundamentalkonstanterna som vi kan sitta och fråga oss varför dessa konstanter har de värden som de har.

Men för att detta ska vara en förklaring till dessa konstanter skenbart mycket osannolika värden krävs förstås ett tillägg: Nämligen att det finns andra universum som har konstanter med helt andra värden, och där inget liv därför kan uppstå. Den antropiska principen utgör, med andra ord, en uppmaning till vetenskapen att sluta söka efter orsaker till varför världen är beskaffad som den är – men den gör det genom att införa en myriad av världar vars existens kanske

Strängteorin föreskriver hur många olika verkligheter som helst.

aldrig kommer att gå att bekräfta med vetenskapens hjälp.

Detta är också orsaken till att många fysiker i den antropiska principen har sett ett hot mot vetenskapens själva grundval, nämligen en strävan efter att med hjälp av metodisk observation söka kunskap om tillvaron. Som fysikern Paul Steinhardt har uttryckt det: "Alla kombinationer av egenskaper som är fysiskt möjliga kommer att uppträda ett oändligt antal gånger [i ett multiversum] [...] Allt är möjligt, ingenting är premierat. Sådant är multiversumet, och det är därför jag skulle vilja kalla det ett vackert namn för vad som i själva verket är en teoretisk katastrof."

Halpern själv intar med sin måligt neutrala prosa ingen bestämd hållning i frågan om multiversum-tankens rimlighet, eller vad gäller dess vådlighet för hela det vetenskapliga projektet – vad han däremot gör är att peka på den mångfald av vägar genom vilka den trängt in i kärnan av modern kosmologi och fysik. Också den så kallade inflationsteori som genom en utveckling av big bang-modellen skulle vara en dynamisk förklaring till vissa speciella och svårförklarliga egenskaper hos vårt unika universum visade sig leda till en uppsjö av parallella "bubbeluniversum" – för att inte tala om de omkring 10 500 olika verkligheter som strängteorin föreskriver. Den kritik som, av vetenskapsteoretiska skäl, med mer eller mindre fog kan riktas mot båda dessa teorier sammanfaller till stor del med kritiken mot den antropiska principen: Eftersom dessa modeller med sina otaliga alternativa verkligheter är förmögna att förklara i stort sett vad som helst, förklarar de i själva verket ingenting.

Halpern påminner om en varning utfärdad av den framstående 1900-talsfysikern Richard Feynman, nämligen den att forskaren ständigt måste vara på sin vakt mot att lura sig själv: Så snart man har en teori som är så flexibel att man bara kan justera en parameter här och anpassa en konstant där att få resultaten att överensstämma med nya observationer, riskerar man att ha en teori som är oförmögen att göra några meningsfulla förutsägelser alls.

Så har multiversumförespråkarna då lurat sig själva – eller har de i själva verket närmat sig sanningen om verklighetens yttersta beskaffenhet? Tja, vem vet – kanske finns det ett universum för vart och ett av dessa alternativ. ✨

Aleksej Navalnyjs grav.

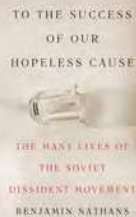

Dissidenter nu och då

TO THE
SUCCESS OF
OUR HOPELESS
CAUSE

THE MANY
LIVES OF
THE SOVIET
DISSIDENT
MOVEMENT

BENJAMIN
NATHANS
Princeton
University
Press 2024

HISTORIA

Av Lars Åke Augustsson

Här en av alla de anekdoter som berättades i Sovjetunionen – och man misstänker att det var mest bland dissidenter:

"En massa människor står i en grop så full av skit att den når upp till hakan. Plötsligt ramlar en dissident ner i gropen, fäktar med armarna och ropar full av äckel: 'Hur står ni ut? Hur kan någon leva under dessa förhållanden?' Folk i massan svarar lågt: 'Sluta göra vågor'."

Och redan själva ordet "dissident" är här problematiskt. Det är ett icke-ryska ord – på latin betyder *dissidere* att sitta åtskild – som dock påminner om ryskans *sidet*, som kan betyda "sitta inne", alltså i fängelse eller fångläger.

Det är ett ord som regimen gärna använde för att markera distansen mellan oppositionella och allmänheten. I väst blev det

en samlingsbeteckning på en skara människor som sinsemellan inte hade mycket gemensamt: från nationalister och religiösa sektar till besvikna revolutionärer som ville åter till Lenin.

Dissidenter blev möjliga först efter Stalins död år 1953. En avvikande mening måste då inte längre med säkerhet medföra mångårig lägervistelse eller avrättning, utan kunde ibland "bara" leda till straffarbete och förvisning eller tvångsintagning på mentalsjukhus.

Dissidenter var oftast både drömmare och realister på samma gång. "Bland många utmärkande drag hos de sovjetiska dissidenterna är det kanske märkligaste att de, fastän de ofta hånade sina drömmar om att förvandla Sovjetunionen – vad de helst utbringade en skål för har blivit titeln på min bok – så gav de inte efter vare sig för apati eller rent symboliska gester, vare sig för vad de kallade dogmatisk pessimism eller för sjuklig optimism."

Så skriver Benjamin Nathans, historieforskare som tidigare skrivit om judarna i Tsarryssland, i sin tjocka, fascinerande och kanske med nödvändighet något spretiga bok *To the Success of Our Hopeless Cause*. Han har sökt i förhöringsprotokoll från KGB och rapporter från dess övervakning av dissidenternas aktiviteter och annan riklig dokumentation som blev tillgänglig efter Sovjetunionens sammanbrott, under de två decennier av relativ öppenhet i det postsovjetiska Ryssland, som nu åter har slutit sig. Mest av allt i tusentals texter inom den underjordiska litteraturen och journalistiken under 1960–80-talen, den som kallades *samizdat* (av ryskans *sam*, själv, och *izdatel'stvo*, förlag) och som också ibland blev *tamizdat* (första ledet kommer >>

RECENSIONER

av ryskans *tam*, där), alltså material som via sändningar från västliga nyhetsmedier såsom *BBC*, *Voice of America*, *Deutsche Welle* med mera, nådde miljontals lyssnare i Sovjet.

Nobelpristagarna Andrej Sacharov och Aleksandr Solzjenitsyn, som uppmärksammades i väst både för vetenskapliga respektive litterära meriter och för sin skarpa kritik av Sovjetsystemet, stod egentligen vid sidan av dissidentrörelsen. Sacharov hade i och för sig en genuint demokratisk inställning, men isolerades av myndigheterna på grund av sina omfattande kunskaper om de sovjetiska kärnvapnen. Solzjenitsyn föredrog ofta att agera ensam och höll sig på distans till andra oliktankande innan han tvingades i exil, varifrån han uttalade stora ryska åsikter.

När Nathans i sin boks undertitel talar om "de många livet" syftar han på dem som formade och drev rörelsen och ofta betalade ett högt pris. En av de första var ett slags Don Quijote, som började opponera sig redan medan Stalin levde, och vars liv kanske räddades av att han var son till den folkkäre poeten Sergej Jesenin. Aleksandr Volpin fängslades 1949, anklagad för "antisovjetisk agitation, antisovjetiska dikter som han läste för bekanta". Som ett alternativ till långvarig vistelse i fängslager lät sig Volpin bli intagen på den psykiatriska avdelningen av ett fängelsesjukhus, där han blev kvar till efter Stalins död 1953.

I ett Sovjet där de flesta till det yttre följde normerna även om de sökte kringgå dem, något som kommunistpartiet i tysthet tolererade ("De låtsas betala oss och vi låtsas jobba" var en känd tumregel inom arbetslivet), tog Volpin lagarna på allvar. Istället för att utöva civil olydnad, i Henry David Thoreaus eller Tolstojs eller Gandhis efterföljd, bestod hans radikalism i civil lydnad. Alltså agerade han i enlighet med den år 1936 antagna konstitution som garanterade yttrandefrihet, pressfrihet, mötesfrihet och frihet att demonstrera på gatan. Tillsammans med sympatisörer spred han ett flygblad med en "Medborgarappell" och kallade till offentligt möte på Den sovjetiska konstitutionens dag, den 5 december 1965, klockan 18, på Pusjkin-torget i centrala Moskva. Ett samtida ögonvittne berättade om:

"En skarp blyxt och sedan ännu en och ännu en. Torget lysas upp och fylls genast av ljudet av kamerors slutare. Utländska reportrar fotograferar Alek, banderollerna, demonstranterna, KGB, åskådarna. KGB fotograferar Alek, demonstranterna, banderollerna, åskådarna, de utländska reportrarna. I ljuset av kamerornas blixtar släpar två män en tredje förbi talarstolen. Han är spenslig, de är kraftiga; han har på sig en kort skinnjacka, de har tjocka överrock-

En ung Putin i början av karriären.

ar. En svart Volga stannar vid trottoaren på Gorkijgatan. Mannen kastas in i dess baksäte. Ännu en Volga stannar. Ännu en man kastas in. Tre minuter senare är demonstranterna borta. Det är också åskådarna. Torget är tomt, så när på Aleksandr Sergejevitj [Pusjkin] i brons, med armen korsad över bröstet och sänkt huvud."

I protokollet från det efterföljande förhöret kunde Volpin inte besläs med något som är vare sig inkonsekvent eller olagligt. Han hävdade att begreppet "medborgare" innebär rättigheter som tillkommer alla invånare oavsett om de är partimedlemmar eller vänner till några oppositionella. Vilket dock inte räddade honom från att bli inspärrad på mentalsjukhus; till slut blev det fyra sjukhusvisiteter innan Volpin – och myndigheterna – fattade beslutet att han skulle lämna Sovjetunionen år 1972. Alla inspärningar hade också lärt honom mycket om polisens rutiner, och han sammanfattade dessa i vad som blev en klassiker som samizdat, med titeln *Hur man uppträder under ett förhör*. Mot slutet av 1970-talet hade ett halvdussin liknande handledningar producerats, dels om hur man hanterar förhör, dels husundersökningar.

Men alla förmådde inte vara så konsekvent modiga. Vissa kunde dock vända ett tidigare svek till en insats i demokratins tjänst. 1956 var Natalia Gorbanevskaja en trogen ungkommunist som vittnade mot två kamrater som hade kritiserat Sovjets våldshandlingar i Polen och Ungern och som därefter dömdes till långvariga fängelsestraff. Efter detta började Gorbanevskaja höra röster om natten och drabbades av fobier. Även om hon år 1967 lät döpa sig, så lättade inte religionen på den skuld hon

kände, liksom inte heller de dikter hon började publicera i samizdatpressen.

Vissa dissidenters privatbostäder fungerade som sambandscentraler, dit besökare kom för att höra nyheter och föra diskussioner, alla väl medvetna om att man förmodligen var avlyssnad av KGB. Utifrån vad som framkom vid sådana samtal och vad som meddelades både i officiella och inofficiella medier började år 1968 Gorbanevskaja sammanställa och sprida ett nyhetsbrev med den neutrala undertiteln *Krönika över aktuella händelser*. Den fick snart trogna läsare i de stora städerna och hos KGB. Här kunde man överblicka hela kedjan av protester och repression, från rättegångar mot oppositionella och maktens åtgärder, bland annat mot Gorbanevskaja själv, som tvångsintogs på mentalsjukhus under flera veckor. Typiska avdelningar i *Krönikan* var "Häktningar, husundersökningar, förhör", "Utomlagliga förföljelser", "Från fängelser och läger", och så vidare. Inom några år vidgade man bevakningen till att också gälla etniska minoriteter som krimtatarer och ukrainare. Med *Krönikan* som förebild tillkom inom några år andra mer specialiserade nyhetsbulletiner, såsom *Brott och straff* där maktrepresentanter hängdes ut, eller *Samhällsproblem* som analyserade juridiska frågor (Volpin var flitig medarbetare).

Man kan se ett slags arbetsdelning mellan kvinnor och män bland dissidenterna. De flesta samizdattexterna skrevs av män, medan det övervägande var kvinnor som skrev ut och kopierade dem. Kvinnor var också den ledande kraften när det gällde att organisera stödet till fängslade dissidenters familjer, medan de fängslade oftast var män. När dissidenter ställdes inför rätta var försvarsadvokaterna i de mest profilerade fallen kvinnor.

”Om ryssarna skulle hitta fram till politisk pluralism och rättssamhället, behöver de ett förflutet de kan använda sig av. De sovjetiska dissidenternas historia väntar.”

Också myndigheterna gick in för att bygga nya strukturer. Under sin tid som ambassadör i Budapest hade Jurij Andropov sett och tagit varning av den ungerska protesterörelse som kvävdes av invasionen 1956. Någon vecka efter att Andropov tillträtt som KGB-chef år 1967 etablerades ett nytt organ för att bekämpa västerländsk påverkan, vad som skulle bli känt som Femte direktoratet. Detta övervakade allt från västerländska turister till religiösa minoriteter till inhemska hippies och punkare. Till slut hade det en personal på omkring 25 000. (Bland dem var en löjtnant Vladimir Putin från Leningrad, som senare blev överste och stationerades i östtyska Dresden, där han befann sig när kommunismen föll år 1989. Liksom Andropov i Budapest förskräcktes han över, och drog lärdomar av, hur frihetsrörelser kunde bekämpas.)

Mot dissidenter använde Femte direktoratet huvudsakligen tre metoder. Först en förebyggande: den person som man ansåg bedriva antisovjetisk verksamhet kallades in för ett varnande samtal. Den som inte lät sig skrämmas kunde hotas med fängel-

se eller – vilket blev allt vanligare – skickas bort från Sovjetunionen. Det vill säga: försvinna i den allt stridare ström av människor, framför allt judar, som tilläts emigrera från slutet av 1960-talet, mot lättnader för Sovjet att köpa spannmål och få krediter från USA, något som hade fördelen att det inte blev några uppseendeväckande rättegångar. För sådana som inte lät sig drivas i exil fanns tvångsätgärder i form av intagning på fängelser eller gärna mentalsjukhus. På samma sätt som metoden att skicka oppositionella i exil kunde få folk att tro att det bara handlade om judar, så kunde intagning på mentalsjukhus få folk att tro att det bara handlade om dånar.

Hanteringen av dissidenterna Petr Jakir

och Viktor Krasin var KGB:s mästarprov. Sedan hans far år 1937 hade blivit offer för Stalins utrensningar hamnade Jakir redan som 14-åring i läger och satt inspärrad sammanlagt 17 år innan han frigavs 1953. Då hade han en dotter men var också alkoholiserad. (*Vägen genom Stalins läger* heter den svenska översättningen av hans självbiografi, utgiven 1974).

Tillsammans med naturvetaren Viktor Krasin lanserade Jakir Aktionsgruppen till försvar för mänskliga rättigheter i Sovjetunionen, som faktiskt blev den första rättighetsorganisationen bakom järnridån. Aktionsgruppen var också pionjärer i så måtto att man vände sig nästan uteslutande till medier och organisationer utanför Sovjetunionen. Jakir utnämndes snart i en del västliga medier till ledare för hela dissidentrörelsen, medan i Sovjet aktionsgruppens agerande sågs med skepsis av aktivister som ogillade hierarkiska organisationer eller organisationer överhuvudtaget. De händelser som sedan följde gav dem rätt.

Jakir och Krasin greps 1972. Försvagad av sitt alkoholberoende och inför KGB:s hot om att häkta hans gravida dotter vek sig Jakir snabbt. Han var redo att berätta allt mot att man lät dottern vara i fred och gav honom ett inte alltför hårt straff. Krasin stod emot trycket i några månader, men inför hot mot hans unga hustru som var aktiv i protesterörelsen började han att bit för bit ge ifrån sig alltmera information, både om sig själv och andra människor. Förhørsledaren vädjade också skickligt till deras fäfänga genom att kalla dem ”ledare för rörelsen” och de lovades milda straff om de var medgörliga. Till slut namngav de dussintals människor, vilket ledde till att KGB tog in bortåt 200 individer för förhör. I september 1973 ställde Jakir och Krasin upp på presskonferens inför internationella medier och gjorde avbön. Dissidentrörelsen drabbades hårt, för en tid låg *Krönikan* nere.

Makten verkade gå mot seger. 1975 Mundertecknades i Helsingfors ett avtal av 32 europeiska länder samt USA och Kanada. Breznev hade arbetat för detta avtal, som bevarade politiskt status quo i Östeuropa och underlättade ekonomiskt samarbete med Europa utan att Sovjetunionen förpliktade sig att efterleva de mänskliga rättigheterna. Avtalets formuleringar om grundläggande fri- och rättigheter var ord som lika lite togs på

allvar av makthavarna som 1936 års lagar.

Men några Moskvaintellektuella, med Jurij Orlov och Natan Sharansky i spetsen, tog dem på allvar. Den 13 maj 1976 bildade de tillsammans med åtta likasinnade ”Offentlig grupp för att främja och övervaka uppfyllandet av Helsingforsavtalet i Sovjetunionen.” Helsingforsgruppen, som den kom att kallas, överbryggade under en tid de konstanta motsättningarna mellan individ och organisation, mellan olika sorters oppositionella. Den blev en förebild för liknande grupper i andra länder bakom järnridån, inte minst för Charta 77-rörelsen i Tjeckoslovakien, som också byggde på att man tog makthavarnas ord om friheter på allvar – och som också lönades med fängelsevistelser och förtryck.

Auktoritära metoder tilltog inom Sovjetunionen i slutet av 1970-talet. Det blev uppenbart att makten kände sig hotad, men också att oppositionen inte lyckades nå ut till folket, samtidigt som oppositionen försvagades i takt med att allt fler av dess ledare lämnade Sovjet. 1982 slutade *Krönikan* att utkomma. 1982 dog Breznev, 1984 hans efterträdare Andropov, året därefter hans efterträdare Konstantin Tjernenko, som efterträddes av Gorbatsjov – och efter några år fanns inte längre Sovjetunionen och heller ingen dissidentrörelse.

Under Putin har utrymmet för avvikan- de åsikter krympt för att nästan helt försvinna. Det är straffbart att kalla invasionen av Ukraina för krig, man har häktat folk som hållit en skylt med bara en rad asterisker eftersom dessa anses stå för *Njet vojne*, nej till krig. Aleksej Navalnyj dömdes i fängelse. Den som är intresserad kan på Wikipedia hitta en artikel med rubriken ”Suspicious deaths of notable Russians in 2022–2024” med namn på allt från oligarker över redaktörer till en balettdansör som hittats döda i hotellrum eller fallit från höga byggnader – listan uppdateras löpande. Finns det alls någon möjlighet att, som dissidentrörelsen, hänvisa till gällande lag?

Benjamin Nathans karaktäriserar Putins Ryssland som en djungeltillvaro. En sådan förvildad maktutövning kan ibland utstråla ett visst majestät. Putin beundras av USA:s nuvarande president. ”Men priset i blod och tillgångar, vilket man kan se i det senaste kapitlet av Rysslands historia, är svindlande. Det tog Västtyskland tre årtionden, och 1960-talets avgörande år, innan man hylade dem som aktivt hade opponerat sig mot det nazistiska styret. Om ryssarna skulle hitta fram till politisk pluralism och rättssamhället, behöver de ett förflutet de kan använda sig av. De sovjetiska dissidenternas historia väntar.” ✨

Soprummet – en plats där man läxas upp

HÄROMDAGEN TALADE jag med en papperskorg.

Eller om det var den som talade med mig – man kan aldrig vara helt säker dessa dagar, då gränsen mellan teknik och människa blir alltmer flytande, och mobilen tagit hudens roll som vårt mest vidsträckt organ.

Papperskorgen var i alla händelser mycket vänlig. Först såg den alldeles tyst ut, som papperskorgar brukar, eller i alla fall brukade. Det enda kommunikationsförsök jag kunde uppfatta var en grön lampa. Den lyste. Jag tolkade detta som ett gott tecken, så jag drog upp det något tröga locket, och slängde ned mitt papper. Just som jag vänt ryggen till utbrister papperskorgen: *Tack så mycket!*

Tack så mycket! Det är mer än vissa mänskliga varelser är förmögna till, så visst blir man glad. Och litet överraskad, som känslan när en överhövlig ChatGPT ber om ursäkt för att den inte med fullkomlig säkerhet kan säga vilket av de puniska krigerna som kom först, en vänlighet som väcker impulsen att själv vara lika tillmötesgående.

Men om det nu finns någonting som är konstigare än papperskorgar som talar med människor, är det människor som talar med papperskorgar, så jag avstod.

Papperskorg och papperskorg förresten. Kanske var det snarare en skräpkorg som talade med mig? Det gör väl inte situationen mindre märklig, men ändå. Det vi ofta kallar papperskorgar är ju snarare skräpkorgar, eller rentav soptunnor – i synnerhet som de bara blir större och större. Helt klart är i alla fall att det inte råder någon begreppsreda på området *offentliga papperskorgar*.

Trots att de offentliga papperskorgarna utgör något av en civilisatorisk kärnpunkt, en existentiell korsning där rent och orent möts, är de märkligt osynliga, försynt hukande i ett skuggigt hörn av den problematiseringsnitiska samtiden.

Annat är det med de offentliga papperskorgarnas andliga kusin, de kärl som tar hand om hushållens spår och rester. Där råder ingen brist på vare sig moral eller terminologiska ambitioner. Det är många år

sedan nu, då jag i ett ögonblick av oskuldsfull brist på insikt ställde frågan var "soprummet" fanns och möttes av ett ilsket: *Här har vi inga sopor! Men du är välkommen till återvinningsrummet!* Ordet uttalades med så uppbragta understrykningar att jag trots allt inte kände mig helt välkommen.

Återvinningsrum, miljöbod, miljöhus, miljöstuga, miljöstation, det vet nu alla att det heter, till och med jag. De som nått ännu ett snäpp högre på utvecklingsstegen kan hålla sig med ett hållbarhetsrum, eller kanske rentav en klimatstuga, även om de senaste rapporterna från Göteborg och SOM-institutet indikerar att den svenska mänskligheten inte uppfattar klimatet som ett lika påträngande hot längre. Kärt barn har många namn – undantaget "soprum" då. Fjärran är den amoraliska tid då var och varannan kunde slänga det man såg som "hushållssopor" genom ett hål i väggen, i det man såg som ett "sopnedkast".

DEN MORALISKA LADDNINGEN i hushållens återvinningsplatser är inte bara hög utan dessutom dubbel. På makronivå rör den människans bristfälliga hushållning med jordens tillgångar, på mikronivå individens oförmåga att bringa reda bland sina återvinningsinriktade föremål. Pappkartonger viks inte ihop utan belamrar miljöstugorna med luft. Otvättade smörpaket av oklart

ursprung placeras litet varsomhelst. Ofärgade vinflaskor hamnar obekymrat i kärlet för färgade. Leksaksbilar körs in i återvinningsrummets batterilåda, och skulle det ha funnits en leksaksbilslåda hade den säkert fyllts med batterier. Inte konstigt att återvinningsboden blivit den nya tvättstugan: ett rum fyllt av frustration, irritation och arga lappar, en allmänningens tragedi och komedi i säregen förening.

Men de offentliga papperskorgarna utgör på något märkligt vis fortfarande en fridfull frizon. Helt osorterat tar de emot våra gränsöverskridande föremål i varierande kombinationer. Inte sätter den upp några arga lappar heller, utan möter oss i stället med ett vänligt: *Tack så mycket!* Och kanske, en mörk kväll, i ett obehagligt ögonblick, kan vi viska tillbaka: *Tack själv!* ❀

"Fjärran är den amoraliska tid då man slängde 'hushållssopor' genom ett hål i väggen."

Katarina Barrling

Johan Hakelius politisk chefredaktör

Journalister och »journalister«

NÄGONSTANS KRING 160 journalister har dött sedan Hamas attackerade israeliska civila och utlöste Gazakriget. Det är den amerikanska ideella organisationen Committee to Protect Journalists, CPJ, som står för statistiken.

Undrar ni också vilka de här journalisterna är? En spoiler: de är inte Tintin.

Det första namnet på CPJ:s lista arbetade bland annat för det islamiska magasinet al-Mugtama och för Holy Quran radio, en saudiarabisk statlig radiostation. Låt mig gissa att den saudiarabiska idén om public service skiljer sig en aning från den vi är vana vid. Flera av de 160 är bara registrerade som frilansjournalister, men många är det inte. Bland dem finns ett tydligt mönster.

En vanlig arbetsplats för de »journalister« som dött var Al-Aqsa tv. Det är Hamas propagandastation, känd bland annat för sina frejdiga barnprogram som syftar till att rekrytera de små livn som Hamaskrigare och självmordsbombare. Andra arbetade för Al-Manar tv, som drivs av killarna i Hizbollah och räknas som den iransfinansierade terrorgruppens viktigaste internationella propagandamaskin. »Själva kärnan i Hizbollahs hela medieapparat«, som det statliga danska institutet för internationella studier kallat Al-Manar.

Här finns reportrar som arbetade för Al-Hadaf, PFLP:s politiska språkrör, en rörelse som är lite old school och blandar marxism-leninism med sitt övergripande mål att utplåna Israel. På listan finns även »journalister« som arbetat för Quds Al-Youn tv, som representerar den islamiska jihad-rörelsen. Det finns de som arbetade för Hamaskontrollerade Safa News Agency och de som företrädde den Hizbollah-, Iran-, och Assadvänliga nyhetskanalen Al Mayadeen.

Alla hör förstås inte till den här kategorin »journalister«. Det finns en journalist som representerade Reuters. Det finns flera som arbetade för Al-Jazeera, en kanal som av och till haft något slags trovärdighet. Den har nu gjort sitt bästa för att göra sig av med den. Under den här konflikten har Al-Jazeera redigerat bort kritik mot Hamas, kallat fallna Hamaskrigare »martyrer« och kabbat ut rena fabrikationer av israeliska övergrepp. Det var Al-Jazeera som nyligen i en »dokumentär«

återupplivade LVU-kampanjen mot svensk socialtjänst. Som vanligt baserat på rena lögnen.

Det är förstås ingenting förvånande med detta. Det är i stort sett omöjligt för riktiga journalister – sådana som inte är propagandalakejer – att arbeta i Gaza. Skulle de ta sig in vore verkligen risken stor att de hamnade på CPJ:s lista, för kriget gör det i praktiken omöjligt för journalister, eller några andra, att känna sig trygga. Bland de på CPJ:s lista som bara kallas »frilans« finns säkert sådana som verkligen fungerat som journalister på riktigt.

Men frågan inställer sig ändå: är det verkligen rimligt att på det här sättet

likställa propagandister i terrorrörelserns tjänst med »journalister«? Spelar det ingen roll om man jobbar för Der Stürmer eller Helsingborgs Dagblad?

Jag tycker att det är en intressant fråga, särskilt eftersom västerländska journalister och mediehus noggrant undviker att ställa den. De vill helst inte alls nämna vilken typ av »journalistik« åtminstone hälften – antagligen betydligt fler – av de på CPJ:s lista ägnade sig åt.

Det väcker ytterligare frågor. Gör de det därför att Genèvekonventionen inte tillåter oss att göra skillnad på journalister och språkrör för terrorgrupper och förtryckarregimer? Gör de det för att de är rädda att varje distinktion mellan journalister och propagandister skulle försämra respekten för verkliga journalister och deras arbete? Eller gör de det bara för att det är för jobbigt att tala om?

Jag misstänker det sistnämnda. Och att det som verkligen hotar att urholka skyddet för journalister är att blunda när jihadister, islamister och terrorister gömmer sig bakom sin yrkestitel. ■

»Spelar det ingen roll om man jobbar för Der Stürmer eller Helsingborgs Dagblad?«

Följ Johan Hakelius blogg på Fokus.se

Vill du ta del av mer journalistik från Fokus?

Skaffa en prenumeration. Just nu får du 3 månader (12 nr) för **198 kr.** Du sparar **870 kr!**

Läs mer och ta del av erbjudandet
Skanna QR-koden
eller svara på fokus.se/axess

FOKUS

ENGELSBURG IDEAS

ACCESS TO EXCELLENCE

Engelsberg Ideas is home to great writing from leading thinkers on history, culture and geopolitics, featuring essays, notebooks, reviews, and historical portraits.

READ MORE AND SIGN UP FOR OUR NEWSLETTER ON:

www.engelsbergideas.com

